

ASƏF HACIYEV

**DƏRBƏND XIX-XX ƏSRİN
ƏVVƏLLƏRİNDƏ
(tarixi-demoqrafik tədqiqat)**

BAKİ-2017

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.

Elmi redaktor: AMEA-nın həqiqi üzvü,
Əməkdar elm xadimi,
Dövlət Mükafatı Laureatı
Y.M.Mahmudov

Rəyçilər: Tarix üzrə elmlər doktoru,
professor K.K.Şükürov
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent M.Q.Abdullayev

Hacıyev A.A. Dərbənd XIX-XX əsrin əvvəllərində (tarixi- demoqrafik tədqiqat). Bakı: Turxan NPB, 2017, 244 s.

Tədqiqat Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi "Dünya Azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya Elmi Tədqiqat Laboratoriyasında yerinə yetirilib.

Kitabda Dərbənd şəhərinin XIX əsrə qədər siyasi tarixi, şəhərin çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra əhalisinin say dinamikası, yerləşməsi, tərkibi, demoqrafik proseslər və miqrasiya məsələləri, həmçinin əhalinin sosial-iqtisadi xarakteristikası təsbit edilir.

Kitab elmi işçilər, ali məktəb müəllimləri, tələbələri və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulub.

A 0503020907 – 071
(TNP)2017

©AMEA, Tarix İnstitutu, 2017
© Hacıyev A.A., 2017

İTİRİLMİŞ TORPAQLARIMIZIN TARİXİNİN ARAŞDIRILMASI İŞİNƏ MÜHÜM TÖHFE

A.A. Hacıyevin “Dərbənd XIX-XX əsrin əvvəllərində”
monoqrafiyasına

ÖN SÖZ

Asəf Adil oğlu Hacıyevin “Dərbənd XIX-XX əsrin əvvəllərində” adlı monoqrafiyası çox mühüm problemə – itirilmiş tarixi Azərbaycan torpaqlarından biri olan Dərbəndin tarixinə həsr olunmuşdur.

Monoqrafiya tarix elmimiz üçün olduqca aktual, ciddi elmi-siyasi əhəmiyyətə malik olan gərəkli bir tədqiqat əsəridir.

Azərbaycan xalqının üzləşdiyi bir sıra taleyüklü problemlərin kökü məhz XIX əsrin əvvəllərinə gedib çıxır. XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində bölgədə yaranmış mürəkkəb beynəlxalq vəziyyət Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə son qoyulması və ölkə ərazisinin iki imperiya arasında bölüşdürülməsi ilə nəticələndi.

Birinci Rusiya-İran (1804-1813) müharibəsi zamanı Rusiya tərəfindən işğal edilmiş tarixi Azərbaycan torpaqlarından biri də Dərbənd xanlığının ərazisi idi.

Dərbəndin XIX-XX əsrin əvvəlləri tarixinin daha dərinlən araşdırılması hazırda Azərbaycan milli tarix elmi qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir. Məhz bu baxımdan Asəf Hacıyevin itirilmiş tarixi torpaqlarımızdan olan Dərbəndin tarixinə həsr etdiyi monoqrafiya tarixşünaslığımızda mühüm və uğurlu addımdır.

Monoqrafiya yazılarkən düzgün elmi struktur müəyyən edilmişdir. Dərbənd şəhərinin Rusiya imperiyası tərəfindən

işğalı və çar Rusiyasının hakimiyyəti altında olduğu dövrün tarixini – 1806-1917-ci illəri əhatə edən monoqrafiyada Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq Rusiya işğalı dövründə Dərbəndin şəhər əhalisi kompleks şəkildə tarixi-demografik tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Əsərdə Rusiya işğalı dövründə Dərbənd inzibati anlayışına daxil olan inzibati vahidlər müəyyən edilmiş, Rusiya işğalının Dərbənd şəhəri əhalisinin demografik durumuna acınacaqlı təsiri konkret faktlarla sübut edilmişdir. Monoqrafiyada ilk dəfə olaraq Rusiya işğalı dövründə əhalinin say dinamikasının inkişaf mərhələləri müəyyənləşdirilmiş, qaynaqların verdiyi məlumatlar əsasında əhalinin etnik, dini, sosial-silki, yaş, cins, təhsil səviyyəsi prinsipləri üzrə tərkibi müəyyən edilmişdir. Tədqiqatda Dərbənd şəhəri əhalisinin təbii hərəkəti, ölüm, doğum, nikah, təbii artım səviyyəsi aşkar edilmiş, əhalinin təbii artım səviyyəsinə təsir göstərən sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi amillər tədqiq olunmuşdur. Müəllif Dərbənd şəhərində baş vermiş miqrasiya, onun əsas istiqamət və özünəməxsus xüsusiyyətlərini araşdırmış, şəhərin iqtisadi inkişaf səviyyəsini öyrənmiş, sosial-iqtisadi xarakteristikasını vermiş, Dərbənd şəhərinin tarixi inkişafında əhali potensialının rolu və onun düzgün idarə olunmasının əhəmiyyətini aşkar etmişdir.

“Dərbənd şəhəri XIX-XX əsrin əvvəllərində” adlı birinci fəsilə şəhərin XIX-XX əsr tarixi ilə yanaşı, onun adı və salınması barədə geniş məlumat verən müəllif, həmçinin Dərbəndin inzibati baxımdan mənsubiyyəti məsələsinə də toxunmuş və düzgün olaraq Rusiya işğalına qədər Dərbəndin Azərbaycan dövlətçiliyinə aid olduğunu göstərən tarixi mərhələlərə bölmüşdür.

Monoqrafiyanın **“Əhalinin say dinamikası, yerləşməsi və tərkibi”** adlı ikinci fəslində Dərbənd şəhərinin əhalisinin say dinamikası müəyyənləşdirilmiş, Dərbənd xanlığına, Rusiya işğalından sonrakı dövrdə isə inzibati-ərazi vahidi kimi

Dərbənd anlayışına hansı ərazilərin daxil olması aydınlaşdırılmış, həmçinin əhalinin yaş-cins strukturu, etnik və dini mənsubiyyəti, sosial tərkibi, təhsil səviyyəsi öyrənilmişdir. Müəllif bu fəsilə düzgün olaraq Dərbəndin aborijen əhalisinin yalnız Azərbaycan türklərindən ibarət olduğunu qeyd etmiş, digər etnosların bu şəhərə köçürülməsini yalnız I Pyotrun Xəzərsahili ərazilərə yürüşündən sonrakı dövrdə çar Rusiyasının özünə sosial-etnik dayaq yaratmaq məqsədilə həyata keçirdiyini vurğulamışdır.

Monoqrafiyanın **“Demoqrafik proseslər və miqrasiya”** adlı üçüncü fəslində əhalinin təbii hərəkəti anlayışı – nikah, doğum, ölüm və əhalinin yeniləşməsi kimi mühüm göstəricilərə xüsusi diqqət yetirilir.

Tədqiqatın sonuncu **“Əhalinin sosial-iqtisadi xarakteristikası”** adlı dördüncü fəslində isə Dərbənd əhalisinin əsas məşğuliyyəti olan əkinçilik, üzümçülük, bağçılıq, bostançılıq, heyvandarlıq, balıqçılıq, ticarət və sənətkarlığın müxtəlif növləri araşdırılmışdır. Eyni zamanda, Dərbənd əhalisinin sosial-iqtisadi durumunu obyektiv əks etdirmək üçün əhali üzərinə qoyulmuş vergi və mükəlləfiyyətlər barədə məlumat verilmiş, həmçinin çarizmin vergi siyasətinin mahiyyət və xarakteri də şərh olunmuşdur. Müəllif öz tədqiqatını əhatəli və elmi cəhətdən əsaslandırılmış **Nəticə** ilə yekunlaşdırır.

Monoqrafiyanın ən uğurlu cəhəti bu mühüm tədqiqat işində arxiv materiallarından, xüsusilə Azərbaycan Respublikası Milli Dövlət Tarix Arxivinin, Mahaçqala Mərkəzi Dövlət Arxivinin, Rusiya Xarici Siyasət Arxivinin, Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivinin və Rusiya Dövlət Qədim Sənədlər Arxivinin sənədlərindən geniş istifadə olunmasıdır. Müəllif, həmçinin monoqrafiyanın **Əlavələr** hissəsində “Azərbaycan Tarixi Atlası”na istinad edərək (e.ə. IV əsrdən-XX əsrin əvvəllərinədək) 17 xəritə vermişdir ki, bu da Dərbənd şəhərinin Rusiya işğalına qədərki uzun tarixi dövr ərzində Azərbaycanın sərhədləri çərçivəsində olduğunu bir daha sübut edir.

Asaf Hacıyev formalaşmasına uzun illər ərzində əmək sərf etdiyim **Azərbaycanın itirilmiş torpaqlarının tarixini araşdıran elmi məktəbin** ən istedadlı nümayəndələrindən biridir. O, bu mövzuda maraqlı tədqiqat işləri aparmış, tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün uğurla dissertasiya müdafiə etmişdir.

İstedadlı yetirmələrimdən biri olan Asaf Hacıyevin **“Dərbənd XIX-XX əsrin əvvəllərində”** adlı monoqrafiyasını Dərbənd tarixinin araşdırılması sahəsində tarixşünaslığımızın mühüm uğuru hesab edirəm. Əsərin geniş oxucu dairəsində maraqla qarşılanacağına şübhə etmirəm və müəllifə yeni yaradıcılıq uğurları arzulayıram.

Yaqub Mahmudov
*AMEA-nın həqiqi üzvü,
 Əməkdar elm xadimi,
 Dövlət Mükafatı Laureatı*

**Atam Adil Ələkbər oğlu Hacıyevin
 əziz xatirəsinə ithaf edirəm.**

GİRİŞ

XIX-XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixinin yeni, mühüm bir mərhələsini təşkil edir. Hazırda Azərbaycan xalqının üzləşdiyi bir sıra taleyüklü problemlərin kökü məhz XIX əsrin əvvəllərinə gedib çıxır. XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində bölgədə yaranmış mürəkkəb beynəlxalq vəziyyət, dünyanın iri dövlətlərinin maraq dairələrinin toqquşması, Cənubi Qafqaz uğrunda Rusiya-İran hərbi qarşıdurması, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə son qoyulması və ərazisinin Rusiya və İran işğalçı rejimləri arasında bölüşdürülməsi ilə başa çatmışdı. Birinci Rusiya-İran müharibəsinin (1804-1813) gedişində Rusiya tərəfindən işğal edilmiş tarixi Azərbaycan torpaqlarından biri də Dərbənd xanlığının ərazisi olmuşdu.

Əsrlər, minilliklər boyu Azərbaycanın şimal sərhədlərinin kəşiyində mətanətlə sinə gərən möhtəşəm istehkam şəhəri olan Dərbəndin XIX-XX əsrin əvvəlləri tarixinin daha dərin-dən araşdırılması Azərbaycan milli tarix elmi qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir. Zaman-zaman itirilərək yadlaşdırılmış, özgələşdirilmiş tarixi Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsi olan Dərbəndin tarixinə diqqət artırılmalıdır. Bu gün respublika rəhbərliyi tərəfindən irəli sürülmüş vahid azərbaycançılıq ideologiyası konsepsiyası bu ideyanı bütün Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının birinci dərəcəli əməlinə çevirməyə dövlət səviyyəsində dəstək və rəvac verir. Təəssüf ki, bəzi Rusiya tarixçiləri Dərbəndi ümumazərbaycan kontekstindən ayıraraq onu özünüküleşdirməyə cəhd göstərirlər. Buna görə də, bu gün Dərbənd şəhərinin XIX-XX əsr tarixinin real gerçəkliklərinin ortaya çıxarılması, gənc nəsil arasında vahid, böyük azərbaycançılıq ideyasının təbliğ edilməsinə heç vaxt olmadığı qədər böyük ehtiyac olduğu fikrini təsdiq edir.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhərinin sosial-iqtisadi, siyasi tarixi müəyyən qədər, xüsusilə də Dağıstan tarixşünaslığında tədqiqat obyektinə çevrilsə də, şəhərin əhali problemi demək olar ki, araşdırılmamışdır. Halbuki şəhərin sosial-iqtisadi və siyasi tarixi ilə yanaşı, ilk növbədə onun əhali probleminin öyrənilməsi Dərbəndin mənsubiyyəti məsələsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. XIX-XX əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhəri əhalisinin tarixi-demoqrafik vəziyyətinin elmi əsaslarla öyrənilməsi, şəhərdə baş vermiş demoqrafik proseslərin, əhalinin təbii hərəkəti, etnik-dini və sosial tərkibinin, təhsil səviyyəsinin, yerdəyişməsinin, yerləşmə strukturunun, say dinamikasının, sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinin böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Dərbənd şəhəri əhalisinin tarixi-demoqrafik vəziyyətinin kompleks şəkildə araşdırılması çarizmin ruslaşdırma, xristianlaşdırma siyasətinin istiqamətlərinin, müstəmləkəçilik ideologiyasının ayrı-ayrı istiqamətlərinin üzə çıxarılması baxımından da aktualdır. Son zamanlarda Azərbaycan tarixşünaslığında xanlıqlar və rus müstəmləkəçiliyi dövründə Azərbaycanın, onun ayrı-ayrı bölgələrinin əhali problemlərinin araşdırılmasına marağın artması fonunda Dərbənd tarixinin bu kontekstdə öyrənilməsi zərurəti ortaya çıxmışdır. Dərbənd tarixinin rus işğalı dövrünün tədqiqi bir sıra qaranlıq məqamların aşkara çıxarılması baxımından da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Monoqrafiya Dərbənd şəhərinin Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı və hakimiyyəti dövrünü - 1806-1917-ci illəri əhatə edir. Bununla yanaşı Dərbənd şəhəri əhalisinin Rusiya işğalı ərəfəsindəki tarixi-demoqrafik vəziyyətini aydınlaşdırmaq zərurəti də ortaya çıxmışdır. Bu məqsədlə monoqrafiyanın son dövrünü əhatə edən 1917-ci ilin oktyabr çevrilişi zamanı əhaliyə dair məlumatları müqayisəli təhlil etmək üçün XVIII əsrin sonu - XIX əsrin başlangıcına aid mənbələrin

məlumatlarına da müraciət etmək zərurəti yaranmışdır. Eləcə də oktyabr çevrilişi (1917), Rusiyada vətəndaş müharibəsi və bolşevik terrorunun Dərbənd şəhəri əhalisinin tarixində yerini aşkar etmək üçün 1923-cü il tarixli şəhər və 1926-cı il tarixli Ümumittifaq siyahıyaalma materiallarına müraciət edilmişdir. Məhz bu zərurətlə bağlı olaraq həm XVIII əsrin sonu, həm də 1917-1926-cı illərə aid mənbələr və statistik məlumatlara da istinad edilmişdir.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhəri əhalisinin tarixi məsələsi nə Azərbaycan, nə də xarici tarixşünaslıqda ayrıca tarixi-demoqrafik tədqiqat obyektini kimi öyrənilməmişdir. Lakin bu heç də Dərbənd şəhəri əhalisinin ümumiyyətlə araşdırılmaması anlamına gəlməməlidir. Bəhs edilən dövrdə Dərbənd şəhərinin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni tarixi kimi problemlər həm Azərbaycan, həm Dağıstan, həm də keçmiş sovet tarixşünaslığında araşdırma obyektinə çevrilmişdir. Bu əsərlərdə Dərbənd şəhəri əhalisinin sayı, tərkibi, sosial-iqtisadi xarakteristikası və s. məsələlərə də toxunulmuşdur.

Azərbaycan tarixinin, o cümlədən Dərbənd şəhəri tarixinin vətən tarixşünaslığında öyrənilməsi işinə XIX əsrdən başlanmışdır. Bu istiqamətdə ilk uğurlu addımlardan biri A.Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm" əsəri olmuşdur.¹ A.Bakıxanov öz əsərində Dərbənd xanlığı, onun sosial-iqtisadi vəziyyəti, Rusiya tərəfindən işğal edilməsi tarixi haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir.

Vətən tarixşünaslığında tarixi-demoqrafik səpgili ilk tədqiqatlar XX əsrin 20-ci illərində meydana çıxmışdır. Görkəmli alim M.H.Vəlili (Baharlı) 1921-ci ildə nəşr olunan əsərində Rusiya işğalı ərəfəsində ayrı-ayrı Azərbaycan xanlıqlarının əhalisi haqqında məlumat vermiş, Dərbənd xanlığında

¹ Бакиханов А. Гюлистан-и Ирам. Баку: Элм, 1991

4000 nəfər əhalinin yaşadığını göstərmişdir.¹ Müəllifin əsəri Azərbaycanın əhali tarixini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən araşdırmalardan biridir. XIX-XX əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhəri tarixinin ayrı-ayrı problemləri, kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin, sənətkarlığın, ticarətin, sənayenin inkişaf tarixi, əhali üzərinə qoyulan vergi və mükəlləfiyyətlər kimi problemlərə İ.P.Petruşevski,² Ə.S.Sumbatzadə,³ İ.M.Həsənov,⁴ M.Ə.İsmayılov,⁵ T.T.Vəliyev,⁶ M.M.Gülməliyev,⁷ C.M.Mustafayev,⁸ M.Q.Abdullayev,⁹ F.Əsədov,¹⁰ T.T.Mustafazadə,¹¹ E.B. Muradəliyeva¹² və başqa Azərbaycan tarixçilərinin tədqiqatlarında yer verilmişdir.

¹ Vəlili (Baharlı M.H.). Azərbaycan coğrafi təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat). Bakı: Azərnəşr, 1993, s. 22-23

² Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI- нач. XIX вв. Л.: ЛГУ, 1949

³ Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX веке. Баку: Изд. АН. Азерб. ССР, 1964; Сумбатзаде А.С. Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане. М., Наука, 1972

⁴ Гасанов И.М. Частновладельческие крестьяне Азербайджана в первой половине XIX века. Баку: Изд. АН. Азерб. ССР, 1957

⁵ Исмаилов М.А. Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на походе XIX и начала XX вв. Баку: Изд. АН Азерб. ССР, 1964

⁶ Vəliyev T.T. İmperializm dövründə Azərbaycanın sənayesi və proletariati. Bakı: Elm, 1987

⁷ Gülməliyev M.M. XVIII əsrin son rübü – XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi strukturu. Bakı: Elm, 1983

⁸ Мустафаев Дж.М. Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII – нач. XIX в.). Баку: Элм, 1989

⁹ Abdullayev M.Q. Xanlıqlar və rus müstəmləkəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər (XIX əsrin 40-cı illərinə qədər). Dərs vəsaiti. Bakı: Adiloğlu, 2005

¹⁰ Əsədov F. Dərbənd xanlığı (tarixi очерк). Bakı: Bakı Universiteti, 2004

¹¹ Mustafazadə T. Quba xanlığı. Bakı: Elm, 2005

¹² Мурадалиева Э.Б. Города Северного Азербайджана во второй половине XIX в. Учебное пос. Баку: Изд. Бакинского университета, 1991

Son dövrlərdə Azərbaycan tarixşünaslığında əhali problemlərinin araşdırılmasına marağın artması bu səpgili bir sıra tədqiqat əsərlərinin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu tədqiqatlar içərisində H.Y.Verdiyeva,¹ K.K.Şükürov,² N.Ə.Quliyev,³ İ.F.Kazımov,⁴ S.Ə.İbişovun⁵ əsərlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Qeyd edilən tədqiqatlar bilavasitə Dərbənd şəhəri əhalisinin tarixi-demoqrafik baxımından öyrənilməsinə həsr olunmasa da, həmin əsərlərdə öz əksini tapmış əhali tarixinin araşdırılmasının metodları, qaynaqları, nəzəri məsələləri kimi amillərdən monoqrafiyanın yazılması zamanı məqsədyönlü şəkildə istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan tarixşünaslığından fərqli olaraq Dağıstan və keçmiş sovet tarixşünaslığında Dərbənd şəhərinin tarixinə həsr olunmuş əsərlərdə şəhər əhalisinin demoqrafik baxımdan araşdırılmasına müəyyən qədər yer verilmişdir. Bu mənada A.N.Kajlayevin Dağıstan şəhərləri, Dərbəndin yaranması və iqtisadi inkişaf tarixinə həsr olunmuş tədqiqatları xüsusi maraq doğurur.⁶ Müəllif Dərbəndi Dağıstan şəhəri kimi qeyd etsə də, XIX-XX əsrin əvvəllərində Dərbənddə keçirilmiş kameral təsvirlər, siyahıyaalma materialları və quberna-

¹ Verdiyeva H.Y. XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın əhalisi. Bakı, 1993

² Şükürov K.K. Azərbaycan əhalisi: öyrənilməsi tarixi və qaynaqları (qədim zamanlardan müasir dövrədək). Bakı: Elm, 2004

³ Quliyev N.Ə. Naxçıvan xanlığının əhalisi (tarixi-demoqrafik tədqiqat). NDA. Naxçıvan, 2007

⁴ Kazımov İ. Naxçıvan bölgəsinin tarixi-demoqrafik tədqiqi (1828-1920-ci illər). NDA. Naxçıvan, 2003

⁵ İbişov S.Ə. Quba xanlığının əhalisi (tarixi-demoqrafik tədqiqat). NDA. Bakı, 2007

⁶ Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие городов Дагестанской АССР. Махачкала: Даг. кн. изд., 1971; Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972; Кажлаев А.Н. Дербент-город музей. Махачкала: Даг.кн. изд., 1965

tor icmalları əsasında ayrı-ayrı illər üzrə şəhər əhalisinin say dinamikası, əhalinin sosial, dini, təhsil səviyyəsinə görə tərkibi haqqında statistik məlumatları vermişdir. Demografik tədqiqat xarakteri daşımayan bu əsərlərdə sadəcə statistik məlumatlar sadalanmış, heç bir təhlil və müqayisələr aparılmamışdır.

Dərbənd tarixçisi Q.B.Hüseynovun 2005-ci ildə nəşr edilmiş (Dərbənd şəhərinin qısa ensiklopediyası) əsəri şəhər əhalisinin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.¹ Dərbənd şəhərinin qədimdən müasir dövrə qədərki tarixi haqqında qısa arayış xarakterli bu əsərdə XIX-XX əsrin əvvəllərində şəhər əhalisinin sayı, etnik tərkibi haqqında siyahıyaalma materialları əsasında tərtib edilmiş cədvəllər təqdim olunmuş, erməni, yəhudi, rus mənşəli əhalinin Dərbəndə gəlməsi tarixinə ekskurs edilmiş, şəhərin ayrı-ayrı hissələri, məhəllələri, erməni, yəhudi, rus icmaları, şəhərin təhsil müəssisələri və s. kimi məsələlər haqqında maraqlı məlumatlar verilmişdir. Aydın məsələdir ki, informasiya xarakteri daşıyan bu əsərdə əhalinin demografiya tarixi haqqında geniş təhlillər aparılmamış, əhali tarixinin öyrənilməsində vacib hesab edilən bir çox problemlər diqqətdən kənarda qalmışdır.

Dərbənd şəhərinin yaranması, inkişafı tarixi haqqında yazılmış əsərlərdən birinin müəllifi S.A.Sultanovdur.² Dərbənd şəhərinin tarixi keçmişi, memarlıq abidələri, şəhərin quruluşu, mədəni - maarif ocaqları, görkəmli şəxsiyyətləri haqqında arayış xarakterli məlumat verən müəllif 1842 və 1893-cü illərdə şəhər əhalisinin say dinamikasına da toxunmuşdur.

Dərbənd tarixçisi A.K.Kərimovun qədim dövrdən bəri Dərbəndin tarixinə həsr edilmiş əsərində qısa olaraq şəhər

əhalisinin demografik durumuna toxunulmuş, 1824, 1842, 1851, 1886 və 1926-cı illər üzrə Dərbənd şəhəri əhalisinin sayı haqqında statistik məlumatlar göstərilmişdir.¹

Dərbənd şəhəri əhalisinin tarixi-demografik baxımdan öyrənilməsinə həsr edilmiş əsərlərdən biri də N.A.Berezinskiyə məxsusdur.² O, "Dağıstan şəhərlərinin statistik öçerki" adlanan məqaləsində 1923-cü ilin şəhər siyahıyaalmasının materiallarını təhlil etmişdir. Müəllif təkcə 1923-cü ilin statistik rəqəmləri ilə kifayətlənməmiş 1866, 1886 və 1897-ci illərin rəsmi məlumatlarını da araşdırmaya cəlb edərək Mahaçkala, Petrovsk, Buynak, Qızılyar, Dərbənd və Xasavyurd şəhərlərinin əhalisinin bir çox parametrlər üzrə müqayisəsini vermişdir.

Bu səpgidə qələmə alınmış əsərlərdən biri də M.K.Nağıyevaya məxsusdur.³ Müəllif 1886-cı il ailə, 1897-ci il Ümumrusiya və 1926-cı il Ümumittifaq siyahıyaalma materialları əsasında Dağıstan vilayəti əhalisinin demografik vəziyyətini tədqiq etmişdir. M.K.Nağıyeva hər üç siyahıyaalma materiallarını müxtəlif göstəricilər (say dinamikası, etnik tərkib, sosial-dini tərkib və s.) üzrə ayrı-ayrı cədvəllərdə qruplaşdırmış, o cümlədən Dərbənd şəhəri haqqındakı statistik rəqəmləri də göstərmişdir.

Dərbənd şəhəri əhalisinin tarixi-demografik baxımdan öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatçılardan biri də Z.U.Mahmudovadır. Onun 2006-cı ildə nəşr olunmuş "Dərbənd XIX-XX əsrin əvvəllərində. Şəhərin etnik müxtəlifliyi" adlı

¹ Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005

² Султанов С.А. Дербент: История возникновения и развития. Дербент. Изд. Типография, №3, 2003

¹ Керимов А.К. Мой город Дербент. М.: Прозерпина, 1994

² Березинский Н.А. Статистический очерк городов Дагестана (Результаты городской переписи 1923 года) // Бюллетень Дагестанского Статистического Управления, 1923

³ Нагиева М.К. Посемейные списки населения Дагестанской области 1886 года и переписи населения 1897 и 1926 годов. Стат. справочник. Махачкала: Наука, 2005

əsrində Dərbənd şəhərinin XIX-XX əsrin əvvəllərində tarixi və etnodemoqrafik xarakteristikası, əhalinin məşğulluğu, sosial strukturu araşdırılmaqla yanaşı, həmçinin əhalinin bu dövrdə etnik tərkibi və say dinamikası öyrənilmişdi.¹

Dağıstan və Dərbənd şəhərinin tarixinə sovet tarixşünaslığında çoxlu sayda araşdırmalar həsr olunsa da onlar bilavasitə tarixi-demoqrafik tədqiqat xarakteri daşıyırlar. Buna baxmayaraq həmin əsərlərdə Dərbənd şəhərinin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi tarixi, şəhər əhalisinin öyrənilməsi baxımından diqqət çəkən müxtəlif yönümlü maraqlı məlumatlar da vardır və monoqrafiya yazılarkən həmin əsərlərdən də geniş istifadə olunmuşdur. Belə tədqiqat əsərləri içərisində V.V.Bartold,² V.Q.Hacıyev,³ Q.D.Daniyalov,⁴ A.A.Kudryavtsev,⁵

¹ Махмудова З.У. Дербент в XIX-начале XX вв.: Этническая мозаичность города на «вечном перекрестке». М., 2006

² Бартольд В.В. Дербент//Собрание сочинений. Т.III; Бартольд В.В. К истории Дербента // ЗВО, т.XIX, СПб, 1909; Бартольд В.В. Новое известие о стенах Дербента // ЗВО, т.XXI, СПб., 1911-1912; Бартольд В. Дербент. Перевод с франц. из Энциклопедии Ислама. т.I. Париж, 1913

³ Гаджиев В.Г. Роль России в истории Дагестана. М.: Наука, 1965

⁴ Даниялов Г.Д. Классовая борьба в Дагестане во второй половине XIX-нач. XX вв. Махачкала, 1970

⁵ Кудрявцев А.А. Древний Дербент. АКД. М., 1975; Кудрявцев А.А. Древний Дербент. М.: Наука, 1982; Кудрявцев А.А. Великий город на Каспии. Дербент в эпоху феодализма. Махачкала: Даг. кн. изд., 1982; Кудрявцев А.А. Мусульманский город Дагестана. Сложение Дербента в домонгольский период. Махачкала, 1994; Кудрявцев А.А. Феодальный Дербент. Пути закономерностей развития города в VI – середине XIII в. М.: Наука, 1995; Кудрявцев А.А. Дербенту-5000 лет. М.: Советская Россия, 1989; Кудрявцев А.А. Феодальный город Дагестана. АДД. М., 1983; Кудрявцева А.А., Шихсаидов А.Р. Опыт периодизации экономического развития средневекового Дербента (VI – XVIII вв.) // Товарно-денежные отношения на Ближнем и Среднем востоке в эпоху средневековья. М., 1979

N.A.Maqomedov,¹ X.X. Ramazanov,² X.M.Xaşayev,³ A.R.Şixsaidov⁴ və başqalarının araşdırmalarını xüsusi olaraq göstərmək lazımdır. Monoqrafiya yazılarkən xronoloji baxımdan kənara çıxan bir sıra tədqiqat əsərlərində⁵ Dərbənd şəhərinin tarixi ilə bağlı verilmiş maraqlı məlumatlardan, Azərbaycan və Dağıstan tarixi üzrə yazılmış ümumiləşdirilmiş əsərlərdən⁶ də yetərinə faydalanılmışdır.

¹ Магомедов Н.А. Экономическое развитие Дербентского ханства в XVIII в. (Ремесло, торговля, налогово-финансовая система). АКД. Нальчик, 1985; Магомедов Н.А. Дербент и Дербентское владение в XVIII- первой половине XIX в. Политическое положение и экономическое развитие. Махачкала, 1998; Магомедов Н.А. Дербентское ханство в русско-иранских и русско-турецких взаимоотношениях во второй половине XVIII – начале XIX вв. Махачкала: Изд. ДГПУ, 2000; Магомедов Н.А. Дербент во взаимоотношениях России, Турции и Ирана в XVIII- первой половине XIX в. Махачкала, 2001; Магомедов Н.А. Взаимоотношения народов Южного Дагестана и Азербайджана в XVIII–первой половине-XIX в. (Экономический политический и культурный аспекты). Махачкала: Изд. дом «Эпоха», 2004

² Рамазанов Х.Х. Колониальная политика царизма в Дагестане в первой половине XIX в. Махачкала, 1956; Рамазанов Х.Х. Сельское хозяйство и промышленность Дагестана пореформенный период (1861-1900 гг.). Махачкала: Даг. кн. изд., 1972; Рамазанов Х.Х., Шихсаидов А.Р. Очерки истории Южного Дагестана (с древн. времен до нач. XX века). Махачкала: Даг. ФАН СССР, 1964

³ Хаşаев Х.М. Общественный строй Дагестана в XIX веке. М.: Изд. АН СССР, 1961

⁴ Шихсаидов А.Р. Дагестан в X-XIV вв. (Опыт социально-экономической характеристики). Махачкала: Даг. кн. изд., 1975

⁵ Ашурбейли С. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.). Баку: Элм, 1983; Минорский М.Ф. История Ширвана и Дербента X-XI вв. М.: Вост. Литер., 1963; Mahmudov Y.M. Azərbaycan tarixi. İntibah dövrü. Bakı: "Altay dünyası", 1996

⁶ Azərbaycan tarixi. Ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər. Bakı: Elm, 1993; Azərbaycan tarixi. (Ən qədim dövrlərdən XX əsrədək). Bakı: Azərnəşr, 1994; Azərbaycan tarixi. (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Bakı: Azərbaycan, 1996; Azərbaycan tarixi: Yeddi cild-də. III c. (XIII-XVIII əsrlər). Bakı: Elm, 1999; Azərbaycan tarixi: Yed-

XIX-XX əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhərinin əhalisi mövzusu üzrə müəyyən mənbələr vardır. Bu mənbələr içərisində XVIII əsrin sonu - XIX əsrə aid səyyah gündəliklərini və qafqazşünasların əsərlərini, ayrı-ayrı illərdə keçirilmiş kameral təsvirləri, rus qoşunlarının Qafqazdakı baş komandanlarının və Dərbənd komendantlarının hesabatlarını, nəşr olunmuş və nəşr olunmamış arxiv materiallarını, XIX əsrin II yarısı - XX əsrin əvvəllərinə aid Dağıstan vilayəti qubernatorlarının icmallarını, 1886-cı il ilə, 1897-ci il Ümumrusiya, 1923-cü il şəhər, 1926-cı il Ümumittifaq siyahıyaalma materiallarını və digər statistik məlumatları xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Monoqrafiya yazılarkən Azərbaycan Respublikası Milli Dövlət Tarix Arxivinin (ARMDTA) 24-cü fondunda saxlanılan sənəd və materiallardan geniş istifadə olunmuşdur.¹ Həmin fondun 21 sayılı işində 1813-cü ildə Dərbənd şəhəri və Ulus mahalında ailələrin və kişi cinsindən olan əhalinin sayı, etnik tərkib üzrə bölgüsü, əhalinin Ulus mahalına məxsus kəndlər üzrə yerləşməsi haqqında maraqlı məlumatlar verilmişdir.

Monoqrafiyanın yazılmasında nəşr edilmiş çoxsaylı arxiv materiallarından da istifadə olunmuşdur. Bəhs edilən dövrdə Dərbənd şəhəri əhalisinin öyrənilməsi üçün mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edən arxiv sənədlərinin bir qismi 1958-ci ildə M.O.Kosven və X.M.Xaşayev tərəfindən çap olunmuş topluda verilmişdir.² Bu sənədlər toplusuna Rusiya

di cildə. IV c. (XIX əsr). Bakı: Elm, 2000; Azərbaycan tarixi: Yeddi cildə. V c. (1900 – 27 aprel 1920). Bakı: Elm, 2001; Azərbaycan tarixi atlası. Bakı: Bakı Kartoqrafiya fabriki, 2007; История Дагестана. В 4-х тт., т.I. С древн. времен - XVIII в. М.: Гл. ред. Вост. лит., 1967; История Дагестана. В 4-х тт., т.II. XIX-нач. XX в. М.: Гл. ред. Вост. лит., 1968

¹ Azərbaycan Respublikası Milli Dövlət Tarix Arxivi

² История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные мат. под ред. М.О.Косвена и Х.М.Хашаева. М.: Изд. Вост. Лит., 1958

imperiyaşının Xarici Siyasət Arxivində, Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivi və Rusiya Dövlət Qədim Sənədlər Arxivində saxlanılan qiymətli materiallar daxil edilmişdir. 1796-cı ildə V.Zubovun, 1806-cı ildə Q.İ.Qlazenapın Dərbənd yürüşlərində iştirak etmiş və XIX əsrin müxtəlif illərində Dərbənd şəhərində olmuş rus hərbciləri və səyyahlarının məlumatlarından ibarət olan bu məcmuə Dərbənd şəhərinin əhali tarixinin öyrənilməsi üçün əvəzsizdir. Məcmuədə toplanmış arxiv sənədləri içərisində F.F.Simonoviçin 1796-cı ilə, P.Q.Butkovun 1798-ci ilə, A.İ.Axverdovun 1804-cü ilə, A.A.Kremskinin 1806-cı ilə, A.P.Tormasovun 1811-ci ilə, N.F.Rtişevin 1813-cü ilə, naməlum müəllifin XIX əsrin 20-30-cu illərinə, M.K.Kovalevski və İ.F.Blaramberqin 1831-ci ilə aid olan yazı və hesabatlarında Dərbənd şəhəri əhalisinin sayı, tərkibi, yerləşməsi, sosial-iqtisadi xarakteristikası haqqında olduqca maraqlı məlumatlar verilmişdir.

Nəşr olunmuş arxiv materialları içərisində rus qafqazşünası A.P.Berjenin rəhbərlik etdiyi komissiya tərəfindən çoxsaylı və zəngin tarixi qaynaqların toplandığı Qafqaz Arxeoqrafiya komissiyasının aktlarını (AKAK) xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.¹ Bu sənədlər Rusiya işğalının Dərbənd şəhəri əhalisinin durumuna mənfi təsirini müəyyənləşdirmək, əhalinin sayı, sosial, etnik tərkibini, demoqrafik prosesləri, iqtisadi-siyasi inkişaf tarixini öyrənmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Monoqrafiyanın yazılmasında V.Leqkobitovun rəhbərliyi ilə 1836-cı ildə Sankt-Peterburqda nəşr olunmuş "İcmallar"da əksini tapmış materiallardan geniş istifadə olunmuşdur.² Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından son-

¹ Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Т. I-XII. Тифлис, 1866-1904

² Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях.СПб., 1836, ч.1-4

ra onun sosial-iqtisadi potensialını öyrənmək üçün çar hökumətinin təşkil etdiyi xüsusi komissiyaın topladığı materiallar XIX əsrin 20-30-cu illərində bütövlükdə Şimali Azərbaycanın, o cümlədən Dərbənd şəhərinin tarixini araşdırmaq baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. "İcmallar"a XVIII əsrin sonu - XIX əsrin 20-ci illərində Dərbənd şəhərində olmuş səyyahların, xüsusilə Qmelin, Klaprot, Qambanın Dərbənd şəhəri əhalisinin sayı, əhalinin təbii artım səviyyəsi haqqında məlumatları ilə yanaşı, 1832-ci il kameral təsvir materiallarında əksini tapmış statistik məlumatlar da daxil edilmişdir. "İcmallar"da XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Dərbənd şəhəri əhalisinin sayı, ailələrin sayı, yerləşməsi, sosial-silki tərkibi haqqında konkret rəqəmlər göstərilmişdir.

Görkəmli şərqşünas İ.P.Petruşevski tərəfindən nəşr edilmiş Rusiyanın Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasətinə həsr olunmuş sənədlər toplusu monoqrafiyanın yazılmasında mühüm elmi-nəzəri əhəmiyyətə malikdir.¹ Doğrudur bu məcmuədə, konkret olaraq Dərbəndlə bağlı az saylı sənədlər olsa da, çarizmin müsəlman ali silkinə münasibəti, Cənubi Qafqazda həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin müstəmləkəçi xarakterini əks etdirən zəngin arxiv materialları toplanılmışdır. Dərbəndlə bağlı sənədlər içərisində 1846-cı il 16 fevral tarixli cədvəldə əksini tapmış vergi və mükəlləfiyyətlərin növləri və həcmi haqqında statistik məlumatlar xüsusi maraq doğurur.²

Dərbənd şəhəri əhalisinin öyrənilməsinin əsas mənbələrindən biri də kameral təsvirlərdir. Hökumət məmurları tərəfindən Şimali Azərbaycanın müxtəlif əyalətlərində, o cümlə-

dən Dərbənd şəhərində keçirilmiş kameral təsvirlər əsasən fiskal xarakter daşısa da, həmin təsvir materiallarında zəngin demoqrafik məlumatlar da öz əksini tapmışdır.¹ 1832, 1842, 1851, 1866 və 1873-cü illərdə Dərbənd şəhərində aparılmış kameral təsvirlərdə əhalinin say dinamikası, sosial, cinsi tərkibi, yerləşməsi, əhalinin təbii hərəkəti və s. kimi demoqrafik proseslər haqqında maraqlı statistik məlumatlar vardır.

Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı olmuş general A.P.Tormasov² və N.F.Rtişşev³ tərəfindən tərtib edilmiş 1811 və 1813-cü illər tarixli cədvəllərdə Dərbənd şəhəri əhalisinin sayı, etnik tərkibi, yerləşməsi haqqında müvafiq illər üzrə statistik rəqəmlər qeyd olunmuşdur. Bununla yanaşı fon Krabbenin Qafqazın baş komandanı general Yermolova ünvanladığı 4 avqust 1824-cü il tarixli, 1211 sayılı hesabatda⁴ və Dərbənd şəhərinin komendantı polkovnik Rozenfeldin tərtib etdiyi 22 aprel 1830-cu il tarixli Dərbənd əyaləti əhalisinin sayını əks etdirən cədvəldə⁵ monoqrafiyanın yazılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən demoqrafik xarakterli maraqlı rəsmi məlumatlar öz əksini tapmışdır.

XIX əsrin 80-ci illərində Dərbənd şəhəri əhalisinin demoqrafik vəziyyətini əks etdirən əvəzsiz mənbələrdən biri də 1886-cı ildə keçirilmiş ailə siyahıyaalmalarıdır. Kameral təsvirlərdən fərqli olaraq ailə siyahıyaalmaları Dərbənd şəhəri əhalisinin demoqrafik vəziyyəti haqqında müxtəlif para-

¹ Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х годах XIX в. Ч.1, М.-1: Изд. АН СССР, 1936; Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х годах XIX в. Ч.2, М.-1: Изд. АН СССР, 1937

² Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х годах XIX в. Ч.2, М.-1: Изд. АН СССР, 1937, с. 62-65

¹ Şükürov K., Cavadova Z. Kameral təsvirlər Şimali Azərbaycanın əhali tarixi və demoqrafiyasına dair qaynaq kimi // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası 2000, №4

² История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные мат. под ред. М.О.Косвена и Х.М.Халаева. М.: Изд. Вост. Лит., 1958, с. 237

³ Azərbaycan Respublikası Milli Dövlət Tarix Arxivli, f.24, siy.1, iş 21

⁴ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с.166

⁵ Движение горцев Северо-восточного Кавказа в 20-50-х гг. XIX века. Махачкала, 1959, с. 20-21

metrlər üzrə çoxçeşidli informasiyalarla zəngindir. Monoqrafiyanın yazılmasında ailə siyahıyaalmaları materiallarının 1890¹ və 1893-cü illərdə² Tiflisdə çap edilmiş hər iki nəşrindən istifadə olunmuşdur. Ailə siyahıyaalmalarının 1890-cı il nəşrində hesablamalar zamanı bəzi yanlışlıqlara yol verildiyi üçün, 1893-cü il nəşrində bütün bunlar aradan qaldırılmış, statistik məlumatlar dəqiqləşdirilmişdir. 1886-cı il ailə siyahıyaalmalarında Dərbənd şəhəri əhalisinin sayı, etnik, dini mənsubiyyəti, sosial-silki, təhsil səviyyəsi, yaş-cins tərkibi, əmlak vəziyyəti haqqında xüsusi cədvəllər üzrə statistik rəqəmlər öz əksini tapmışdır.

XIX əsrin 90-cı illərində Dərbənd şəhəri əhalisinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edən statistik qaynaqlardan birincisi 1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalma materiallarıdır. Monoqrafiyanın yazılmasında 1905-ci ildə Temir-Xan-Şurada nəşr edilmiş Ümumrusiya siyahıyaalmasının Dağıstan vilayəti üzrə materiallarından istifadə edilmişdir.³ Əvvəlki siyahıyaalma materiallarından özünün spesifikliyi, əhali haqqında informasiyanın çoxsaxəli və zənginliyi ilə seçilən ilk Ümumrusiya siyahıyaalma materiallarında Dərbənd şəhəri əhalisinin say dinamika, ailələrin sayı, ailə üzvlərinin sayına görə tərkibi, əhalinin etnik, sosial-silki, yaş-cins, ayrı-ayrı yaş qruplarına görə tərkibi, təhsil aldıkları dillər üzrə təhsil səviyyəsi, əmlak vəziyyəti və s. haqqında zəngin məlumatlar verilmişdir. Ümumrusiya siyahıyaalma materiallarında demoqrafik və miqrasiya proseslərini izləmək üçün də xeyli məlumatlar göstərilmişdir. Belə ki, Dərbənd şəhərində müvəqqəti

məskunlaşmış əhali, xarici ölkə təbəələri və s. haqqındakı statistik bilgilər bu qəbildəndir.

Monoqrafiyanın yazılması zamanı xronoloji cəhətdən kənara çıxaraq 1923-cü il şəhər¹ və 1926-cı il Ümumittifaq siyahıyaalmaları materiallarından da istifadə edilmişdir.² Əvvəlki siyahıyaalmalardan fərqli olaraq, 1923 və 1926-cı il siyahıyaalmalarının əhalinin demoqrafik vəziyyəti barədə məlumat göstəriciləri məhdud olsa da, əhalinin say dinamika, yerləşməsi, əmlak və yaşayış səviyyəsini öyrənmək, həmçinin 1917-1920-ci illərdə baş vermiş məlum hadisələrin əhalinin demoqrafik durumuna təsirini müəyyənləşdirmək baxımından çox qiymətli.

XIX əsrin II yarısı-XX əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhəri əhalisinin demoqrafik vəziyyətini öyrənmək üçün müstəsna əhəmiyyətə malik olan qaynaqlardan biri də qubernator icmallarıdır. Dağıstan vilayəti qubernatorunun illik hesabatlarına əlavələr kimi nəşr edilən icmallar bütövlükdə Dərbənd şəhərinin sosial-iqtisadi inkişaf tarixinin, əhali problemlərinin araşdırılması üçün əvəzsizdir. Qubernator icmallarına illər üzrə Dərbənd şəhəri əhalisinin sayı, tərkibi, təbii hərəkəti, doğum, ölüm halları, təbii artım səviyyəsi, istehsal edilmiş taxıl, üzüm, meyvə və bostan məhsullarının miqdarı, sənaye müəssisələrinin sayı, istehsal gücü, orada çalışan fəhlələrin sayı, heyvandarlığın vəziyyəti, ev heyvanlarının ayrı-ayrı növlərinin sayı, şəhərin ticarət və sənətkarlıqla məşğul olan əhalisinin vəziyyəti, sənətkarlığın müxtəlif növləri üzrə sənətkarların sayı, daxili və xarici ticarət balans, idxal və ixrac olunan məhsulların qiymət göstəriciləri, əhali üzərinə qoyulan vergi

¹ Свод статических данных извлеченных из посемейных списков населения Закавказья. Дагестанская область. Тифлис, 1890

² Свод статических данных извлеченных из посемейных списков населения Закавказья. Тифлис, 1893

³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Дагестанская область. СПб, 1905, Т.62

¹ Всероссийская городская перепись 1923 года. I. Владения и квартиры городов ДССР // Труды Дагестанского Статистического Управления. Вып. III. Махачкала, 1924

² Материалы Всесоюзной переписи населения 1926 года по Дагестанской АССР. Вып. 1-й. Список населенных мест Дагестанской АССР. Махачкала: Изд. Дагстат-управление, 1927

və mükəlləfiyyətlərin növləri və məbləği, əhalinin vergi borcları, şəhərdə baş vermiş təbii fəlakətlər və yoluxucu xəstəliklər, onların nəticələri və s. kimi məsələlər haqqında zəngin məlumatlar verilmişdir. Təbii ki, bu səpgili statistik məlumatlar Dərbənd şəhəri əhalisi, şəhərdə baş vermiş demoqrafik proseslər, əhalinin sosial-iqtisadi xarakteristikasını vermək üçün olduqca vacibdir. Monoqrafiyanın yazılmasında Dağıstan vilayəti qubernatorunun 1892, 1896, 1897, 1898, 1900, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909 və 1911-ci illərə aid icmallarından geniş istifadə olunmuşdur.¹

Tədqiqat işində qubernator icmallarında əksini tapmış məlumatlarla analoji xarakter daşıyan müxtəlif illər üzrə Dağıstan vilayətinin yaddaş kitabçası və ünvan təqvimləri kimi qaynaqlara da müraciət olunmuşdur.²

Monoqrafiyanın yazılması zamanı XVIII əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərinə aid rus qafqazşünaslarının əsərlərində əksini tapmış statistik material və faktlardan da geniş istifadə

¹ Обзор Дагестанской области за 1891. Темир-Хан-Шура, 1892; Обзоры о состоянии Дагестанской области за 1892 год (Приложения к всеподданнейшим отчетам по гражданскому и военно-народному управлению). Темир-Хан-Шура, 1893; Обзоры о состоянии Дагестанской области за 1896 год. Темир-Хан-Шура, 1897; Обзор о состоянии Дагестанской области за 1897 год. Темир-Хан-Шура, 1898; Обзор Дагестанской области за 1899 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету военного губернатора. Темир-Хан-Шура, 1900; Обзор Дагестанской области за 1902 год. Темир-Хан-Шура, 1903; Обзор Дагестанской области за 1903 год. Темир-Хан-Шура, 1904; Обзор Дагестанской области за 1904 год. Темир-Хан-Шура, 1905; Обзор Дагестанской области за 1905 год. Темир-Хан-Шура, 1907; Обзор Дагестанской области за 1906 год. Темир-Хан-Шура, 1908; Обзор Дагестанской области за 1907 год. Темир-Хан-Шура, 1909; Обзор Дагестанской области за 1908 год. Темир-Хан-Шура, 1909; Обзор Дагестанской области за 1909 год. Темир-Хан-Шура, 1910; Обзор Дагестанской области за 1911 год. Темир-Хан-Шура, 1912

² Памятная книжка Дагестанской области. Темир-Хан-Шура, 1895; Памятная книжка и адрес – календарь Дагестанской области на 1901 года. Темир-Хан-Шура, 1901

olunmuşdur. XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhəri əhalisinin demoqrafik vəziyyətini öyrənmək üçün S.M.Bronevskinin tarixi qeydlərinin rolu əhəmiyyətli olmuşdur.¹ Müəllif rus işğalı ərəfəsində Dərbənd xanlığının hüdudları, şəhərin quruluşu, təbii sərvətləri, əhalinin sayı, etnik tərkibi, məşğuliyyəti, hərbi potensialı və s. haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir.

Rus qafqazşünaslarından N.Dubrovinin² və V.Pottonun³ əsərlərində XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhərinin ictimai-siyasi həyatında baş vermiş hadisələrlə bağlı diqqəti cəlb edən qeydlərlə rastlaşmaq mümkündür. Belə ki, müəlliflər V.Zubovun yürüşü zamanı Dərbənd şəhərində yaşayan ermənilərin xəyanətkar əməlləri, Şeyxəli xanın rus işğalına qarşı mübarizəsi haqqında ətraflı məlumatlar vermişlər.

1842-ci ildə İrana səfəri zamanı Dərbənd şəhərində olmuş görkəmli rus səyyahı İ.N.Berezin də Dərbənd şəhəri, onun əhalisi, adət-ənənələri, məşğuliyyəti, Dərbənd şəhərinin ictimai həyatı haqqında geniş məlumatlar vermişdir.⁴ Müəllif Dərbənd şəhəri əhalisinin əsas məşğuliyyət sahələrindən birinin marena istehsalı olduğunu göstərmiş və məhsul yığımı zamanı ləzgilərin əməyindən geniş istifadə olunduğunu qeyd etmişdir.

¹ Бронеvский С.М. Исторические выписки о сношениях России с Персией, Грузией и вообще с горскими народами, в Кавказе обитающими, со времен царя Иоанна Васильевича донныне. СПб.: Центр «Петербургское Востоковедение», 1996

² Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. тт.I – VI. СПб., 1886-1888

³ Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. тт.I-III. СПб., 1886-1888

⁴ Березин И.Н. Путешествие по Дагестану и Закавказью с картами, планами и видами замечательных мест. Ч.2. СПб.Казань: 1850

Rus qafqazşünasları arasında Dərbənd şəhərinin tarixinə iri həcmli ensiklopedik əsər həsr etmiş yeganə müəllif E.İ.Kozubskidir (1851-1911). Dağıstan statistika komitəsinin həqiqi üzvü və katibi vəzifəsində çalışan E.İ.Kozubski Dərbənd şəhərinin Rusiya tərəfindən işğalının yüz illiyi ilə əlaqədar olaraq Dərbənd şəhər ictimai idarəsinin sifarişi ilə "Dərbənd şəhərinin tarixi" adlı iri həcmli əsər yazaraq 1906-cı ildə nəşr etdirmişdi.¹ Hadisələrə münasibət və bütövlükdə tarixi baxışlarına görə, imperiyanın maraqlarına xidmət edən E.İ.Kozubskinin əsəri tədqiqat əsərindən daha çox mənbə xarakteri daşıyır. Belə ki, Rusiya işğalı dövründə Dərbənd şəhərində baş vermiş bir çox hadisələrin müasiri olmaqla yanaşı, rəsmi dövlət arxivlərinə çıxış imkanı olan müəllif Dərbənd şəhərinin tarixi ilə bağlı bütün materiallardan geniş şəkildə istifadə etmişdir. Çox maraqlıdır ki, E.İ.Kozubski öz əsərində Dərbəndin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi tarixinə geniş yer verməklə yanaşı, Dərbənd şəhəri əhalisinin demoqrafik vəziyyəti ilə bağlı kifayət qədər faktiki materiallar təqdim etmişdir. Müəllif XVIII əsrin sonu - XIX əsrdə Dərbənd şəhərində olmuş səyyah və elm adamlarının Dərbənd şəhərinin əhalisi haqqında məlumat və təəssüratlarını qələmə almaqla yanaşı, çar məmurları tərəfindən şəhərdə aparılmış demək olar ki, bütün siyahıyaalmalar, kameral təsvirlər, ailə siyahıyaalmaları və Ümumrusiya siyahıyaalma sənədlərində əksini tapmış statistik göstəriciləri nəzərdən keçirmişdir. E.İ.Kozubskinin əsərində əhalinin təbii artım səviyyəsinə təsir göstərən sosial-iqtisadi və siyasi amillər, müxtəlif illərdə Dərbənd şəhərində baş vermiş aclıq, təbii fəlakətlər, yoluxucu xəstəliklər, onların əhaliyə vurduğu ziyanlar haqqında da tutarlı bilgiler verilmişdir. Müəllif Dərbənd şəhərinin sosial-iqtisadi potensialı, marena istehsalı, üzümçülük, bağçılıq, bostançılıq, balıqçılıq

təsərrüfat sahələri, daxili və xarici ticarət balansı, təhsil müəssisələri, əhalinin təhsil səviyyəsi haqqında konkret statistik məlumatlar vermişdir. Çox maraqlıdır ki, E.İ.Kozubski əksər hallarda bu və ya digər məsələ ilə bağlı çoxsaylı rəsmi statistik rəqəm göstəriciləri təqdim etdiyi halda problemə öz münasibətini bildirməmiş, elmi təhlil və müqayisələr aparmamışdır. Görünür E.İ.Kozubskinin əsərinin məhz bu aspektini nəzərə alan görkəmli şərqşünas V.V.Bartold əsərin biblioqrafik maraq doğurduğunu göstərsə də, elmi baxımdan alınmadığını xüsusi vurğulamışdır.¹ Lakin bütün bunlara baxmayaraq E.İ.Kozubskinin əsərində verilmiş zəngin faktoloji material monoqrafiyanın yazılmasında əsas mənbələrdən biri rolunu oynamışdır.

Monoqrafiyada aşağıdakı elmi yeniliklər müəyyən olunmuşdur.

-Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq Rusiya işğalı dövründə Dərbənd şəhər əhalisi kompleks şəkildə tarixi-demoqrafik tədqiqat obyektinə çevrilmişdir;

-Rusiya işğalı dövründə Dərbənd inzibati anlayışına daxil olan inzibati vahidlər müəyyən edilmişdir;

-Rusiya işğalının Dərbənd şəhəri əhalisinin demoqrafik durumuna acınacaqlı təsir göstərdiyi konkret faktlarla sübut edilmişdir;

-İlk dəfə olaraq Rusiya işğalı dövründə əhalinin say dinamikasının inkişaf mərhələləri müəyyənləşdirilmişdir;

-Qaynaqların verdiyi imkan daxilində əhalinin etnik, dini, sosial-silki, yaş, cins, təhsil səviyyəsi prinsipləri üzrə tərkibi müəyyən edilmişdir;

-İlk dəfə olaraq Dərbənd şəhəri əhalisinin təbii hərəkəti, ölüm, doğum, nikah, təbii artım səviyyəsi aşkar edilmişdir;

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906

¹ Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005, с.354

-Əhalinin təbii artım səviyyəsinə təsir göstərən sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi faktorlar tədqiq olunmuşdur;

-Dərbənd şəhərində baş vermiş miqrasiya, onun əsas istiqamət və özünəməxsus keyfiyyətləri araşdırılmışdır;

-Əhalinin iqtisadi inkişaf səviyyəsi öyrənilmiş, sosial-iqtisadi xarakteristikası verilmişdir;

-Dərbənd şəhərinin tarixi inkişafında əhali potensialının rolu və onun düzgün idarə olunmasının əhəmiyyəti aşkar edilmişdir.

I FƏSİL

DƏRBƏND ŞƏHƏRİ XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

Zəngin və ulu keçmişə malik olan Azərbaycan xalqının tarixi torpaqlarının hər parçası əsrarəngiz, möhtəşəm maddi-mədəniyyət abidələri ilə yaşı minilliklərin ənginliklərinə gedən tariximizin canlı salnaməsidir. Əlverişli təbii-coğrafi mövqeyi, zəngin təbii sərvətləri Azərbaycanda hələ orta tunc dövründə şəhərlərin salınmasına, şəhər mədəniyyətinin yaranmasına zəmin yaratmışdı. Antik və erkən orta əsrlərdə hərtərəfli inkişaf qədim şəhərlərin böyüməsinə, yeni-yeni şəhərlərin salınmasına təkan vermişdi. Təsadüfi deyildir ki, erkən orta əsr ərəb coğrafiyaşünasları və tarixçiləri Azərbaycanı "şəhərlər ölkəsi" kimi xarakterizə edirdilər.

Azərbaycanın qədim, keşməkeşli tarixi və möhtəşəm memarlıq kompleksi olan şəhərlərindən biri də Dərbənddir. Dərbənd şəhərinin təkcə Azərbaycan xalqının deyil, Ön Asiya və Şərqi Avropa xalqlarının tarixində mühüm rol oynaması ilk öncə onun mühüm hərbi-strateji mövqeyi ilə bağlı olmuşdur. Xəzər dənizinin qərb sahilində yerləşən Dərbənd şəhəri həm Şimali Qafqaza və Şərqi Avropaya, həm də Cənubi Qafqaza və Ön Asiyaya hücum üçün əlverişli meydan rolunu oynamışdır. Bununla yanaşı Mərkəzi Asiyadan Qara və Aralıq dənizi sahillərinə, Avropadan Yaxın Şərqə doğru uzanan ticarət yollarının da Dərbənddən keçməsi onun iqtisadi əhəmiyyətini də önəmli amilə çevirmişdi.¹ Məhz bütün bunların nəticəsində Dərbənd uğrunda zaman-zaman Roma və Parfiya, Sasanilər və Bizans, Ərəb xilafəti və Xəzər xaqanlığı, Səlcuq imperatorluğu və Qıpçaqlar, Hülakülər və Qızıl Orda,

¹ Кудрявцев А.А. Древний Дербент. АКД. М., 1975, с. 4

Səfəvilər dövləti, Osmanlı və Rusiya imperatorluqları arasında hərbi toqquşmalar demək olar ki, bir an belə səngiməmişdi. Dərbəndin XIX-XX əsr tarixinə keçməzdən öncə şəhərin salınması və möhtəşəm tarixi keçmişinə qısa da olsa nəzər yetirmək lazımdır.

Dərbənd şəhərinin yaranması, onun adı haqqında qaynaqlarda və tədqiqat əsərlərində müxtəlif rəvayətlər və mülahizələr öz əksini tapmışdır. Antik qaynaqlarda Kaspi və ya Alban qapıları, erkən orta əsr alban, erməni və gürcü mənbələrində Çora, Çoqa, Çola, Hun qapıları, Bizans mənbələrində Tzor, Tzur, fars qaynaqlarında Daruband, Suriya mənbələrində Toraya qapıları kimi xatırlanan, ərəb müəlliflərinin Bab-əl-Əvbab, türklərin Dəmir qapı, rusların Jelezniye vorota və s. adlandırdıqları Dərbənd şəhərinin salınması tarixini dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyildir.¹

1971-ci ildə Dərbənd şəhərində aparılmış genişmiqyaslı arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində sübut edilmişdir ki, Dərbənd təpələrində qədim yaşayış məskəni eradan əvvəl IV minilliyin sonu - III minilliyin əvvəllərində meydana gəlmişdir.² Bu faktı arxeoloqlar tərəfindən tapılmış daş və tunc baltalar, həmçinin tunc dövrünə aid dulusçuluq məmulatları sənədləşdirir. Lakin Dərbəndin şəhər tipli yaşayış məntəqəsi kimi meydana çıxmasını eradan əvvəl IV-III minilliyə aid yaşayış məskəni ilə bağlamaq doğru olmazdı.

Dərbənd tarixə Qafqaz qapılarında mühüm dayaq məntəqəsi, qala kimi düşdüyü üçün onun şəhər kimi meydana çıxması da burada ilk müdafiə məqsədli tikililərin salınması ilə bağlıdır. Tədqiqatçıların fikrincə Dərbənd təpələrində müdafiə xarakterli erkən istehkamların yaranması eradan əvvəl

VIII-VII əsrlərə aiddir.¹ Bununla belə Dərbənd şəhərinin və istehkamlarının salınması haqqında digər mülahizələri də nəzərdən keçirmək lazımdır.

Bəzi orta əsr mənbələrində, həmçinin Firdovsinin “Şahnamə”sində verilən məlumata əsasən Dərbənd, daha doğrusu Dərbənd təpəsində ucaldılmış qala İran hökmdarı Lehasp tərəfindən tikilmişdir.² Bu rəvayət XIV əsr salnaməçisi Həmdullah Qəzvininin “Nüzhətül qulub” əsərində belə əksini tapmışdır: “Ərəbcə onu fars Sərir, Dərbənd və ya Filan..., türkcə dəmir qapı adlandırırlar. Onu Kəyani Lehasp tikmiş, onun nəvəsi İsfəndiyar bəy Kıştasf ibn Lehasp tikintini başa çatdırmışdır”.³

Dərbəndin İran hökmdarı Lehasp tərəfindən salınması haqqında ən dolğun rəvayət XIX əsr Dərbənd alimi Mirzə Heydər Vəzirovun “Dərbəndnamə” adlı tarixi salnaməsində öz əksini tapmışdır. Salnamənin məlumatına əsasən, şəhərin Narınqala hissəsi xəzərlərin Azərbaycana hücumlarının qarşısını almaq məqsədi ilə Solomonun müasiri Kəyanilər sülaləsindən olan İran hökmdarı Lehasp tərəfindən ən yüksək, su ilə zəngin və iqlimi təmiz olan yerdə salınmış, bundan 270 il sonra onun nəticəsi İsfəndiyarın oğlu Bəhmən qaladan dəniz sahilinə qədər sədd tikdirmiş, səddin ətrafında İrandan köçürülən ailələri yerləşdirərək onlara Narınqaladakı qarnizona şimal barbarlarına qarşı mübarizədə kömək göstərmək əmrini vermişdi. Mirzə Heydər Vəzirov Narınqalanın e.ə. 733-cü ildə inşa edildiyini göstərmişdir.⁴

¹ Султанов С.А. Дербент: История возникновения и развития. Дербент. Изд. Типография, №3, 2003, с.26

² Кудрявцев А.А. Древний Дербент. М.: Наука, 1982, с. 15

³ Йакут ал-Хамави. Муджат ал-булдан. Хамдуллах Казвини. Нузхат ал-кулуб. Баку, 1983; Кудрявцев А.А. Древний Дербент. АКД. М., 1975, с. 15

⁴ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с.5

¹ Кудрявцев А.А. Древний Дербент. АКД. М., 1975, с. 14

² Султанов С.А. Дербент: История возникновения и развития. Дербент. Изд. Типография, №3, 2003, с. 25-26

Tarixi mənbələrdə və bəzi epik ədəbiyyatda Dərbənd şəhərinin Pəşdadilər sülaləsindən olan İran hökmdarı Cəmşidin oğlu Firudin tərəfindən salınması haqqında da rəvayət mövcuddur.¹ Dərbəndin Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən salınması haqqında rəvayət orta əsr ədəbiyyatlarında daha geniş yayılmışdır. Lakin tədqiqatçıların əksəriyyəti bu rəvayətin tarixi əsasən malik olmadığını göstərirlər. Belə ki, İsgəndərin yürüşünün iştirakçılarından heç biri, həmçinin antik dünyanın ən mötəbər tarixçiləri olan Strabon, Plutarx, Arrian öz əsərlərində İsgəndərin Qafqaza yürüşü haqqında məlumat verməmişlər. Bununla belə eranın ilk əsrlərində yaşamış bəzi antik müəlliflər, o cümlədən Pompey Troq, Yuli Solin İsgəndərin Qafqazı fəth etməsi və 17 günə 6 min addım uzunluğunda sədd tikdirməsini qələmə almışlar.² Qafqaz uğrunda Parfiya-Roma müharibələrinin kəskinləşdiyi dövrdə yaranmış bu fikirlər real tarixi gerçəkliklərdən çox uzaqdır. Orta əsr şərq ədəbiyyatında Dərbənd şəhəri və istehkamlarının Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən tikilməsi fikrinin geniş yayılmasına çox ehtimal ki, Qurani-Kərimin 18-ci surəsində əksini tapmış İsgəndər Zülqərneyin Yəcuc-Məcuc xalqına qarşı sədd tikdirməsi rəvayəti böyük təsir göstərmişdir.³ XII əsr böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi “İsgəndərnamə” poemasında Dərbənd səddinin tikilməsini belə təsvir edir: İsgəndər Elbrusa doğru hərəkət edərək Şirvandan keçib, o vaxtlar hələ şəhərin olmadığı, lakin uca dağ başında quldur dəstəsinin toplaşdığı qalanın yerləşdiyi Dərbənd keçidinə yaxınlaşdı... 40 günlük mühasirədən sonra qalanı ələ keçirən İsgəndər əhalini

Qıpçaq ölkəsinin hücumlarından qorumaq üçün Dərbənddə daşdan sədd tikilməsi əmrini verdi”.¹ Azərbaycan tarixçisi A. Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərində Makedoniyalı İsgəndərin qəddar şimal tayfalarından olan Qoq və maqoqlara qarşı Dərbənd səddini tikdirməsi haqqında rəvayəti təsvir etmişdir.² Dərbəndin Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən salınması haqqında rəvayəti Dərbənddə olmuş demək olar ki, əksər Avropa səyyahları- Gilyom de-Rubruk, Marko Pola, Ambrozio Kantarini, Adam Oleari, Evliya Çələbi və başqaları da təkrarlamışlar.

Dərbənd səddi və istehkamlarının tikilməsi haqqında başqa bir məlumat isə Sasani hökmdarları II Yəzdəgird (439-457), I Qubad (488-496, 498/99-531) və I Xosrov Ənuşirəvanın (531-579) adı ilə bağlıdır. Rəvayətə görə, II Yəzdəgird Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən tikilmiş səddi taparaq onu qumdan təmizləmiş və səddin tikintisini mis və qurğuşun pillələrlə başa çatdırmışdır.³ Görkəmli şərqşünas V.V. Bartold belə hesab edir ki, II Yəzdəgirdin hakimiyyətinin sonuna yaxın üsyan qaldırmış albanlar onun tikdirdiyi qalanı dağıtmış və bu da 454-cü ildə hunların yürüşünü asanlaşdırmışdı.⁴ Dərbənd istehkamlarının tikintisi haqqında bir rəvayət də Sasani hökmdarı I Qubadın adı ilə bağlıdır. “Dərbəndnamə”də əksini tapmış rəvayətə görə, I Qubad Xəzər xaqanı ilə aralarındakı düşmənçiliyə son qoyaraq onun qızı ilə evlənmiş və Sasani dövləti ilə Xəzər xaqanlığı arasında sərhəd məntəqəsi rolunu oynayan qala tikdirmişdi. Rəvayətə əsasən qalanın tikintisində 6 min usta və fəhlə, 10 min əsgər iştirak et-

¹ Кудрявцев А.А. Древний Дербент. АКД. М., 1975, с. 17

² Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. т. II. СПб., 1904; Дагестанская область: Свод статистических данных, о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Тифлис, 1893, с. 273

³ Коран. Перев. и коммент. И.Ю. Крачковского. Баку, 1990, с. 249-250

¹ Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə

² Бакиханов А. Гюлистан-и Ирам. Баку: Элм, 1991, с. 26-27

³ Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 7-8

⁴ Бартольд В. Дербент. Перевод с франц. из Энциклопедии Ислама. т. I. Париж, 1913, с. 2

mişdi. Qalanın özültünü qazanlar guya dənizin içərilərinə doğru uzanan, az qala Qara dənizə qədər çatan qədim daş səddi tapmış və onu təmizləyərək bərpa etmişdilər. Bundan sonra "İsgəndər səddi"ndən cənubda daha bir sədd inşa edilmişdi. İnşaatçılar şəhərdə dəmir qapılar düzəldərək onu Bab-əl-Əbvab və yaxud Bab-əl Dərbənd adlandırmışdılar.¹

Erkən orta əsr qaynaqlarının əksəriyyəti isə Dərbənd şəhəri və istehkamlarının tikintisini I Xosrov Ənuşirəvanla bağlayırlar. Ərəbdilli qaynaqların məlumatına əsasən I Xosrov Qafqaz dağlarının Xəzər dənizinə qovuşduğu yerdə Bab-əl-Əbvab şəhərini saldırmış, bir tərəfdən dağlarda Təbəristan istehkamlarına, o biri tərəfdən 1 mil (1 dəniz mili-1852 metrə, 1 quru mil 1609 metrə bərabərdir.- A.H.) dənizin içərilərinə doğru uzanan məşhur sədd tikdirərək, bütün sədd boyu hər üç mildən bir dəmir qapılar qoydurmuşdu.² Erməni mənbələrinə görə, I Xosrov İranı xəzərlərin hücumundan qorumaq üçün Dərbənd şəhərini tikdirmiş və Çor qapılarını bağlamışdı.³ I Xosrov tərəfindən Dərbənd şəhərinin tikintisinin başa çatdırılması 542-ci ilə aid edilir.⁴

Göründüyü kimi, Dərbənd şəhəri və istehkamlarının tikilməsi tarixi ilə bağlı çoxlu rəvayətlər mövcuddur. V.V. Bartold belə hesab edir ki, Dərbənd keçidində yaşayış istehkamlarının tikintisindən çox-çox əvvəl mövcud olmuş, istehkamların salınması isə ehtimal ki, II Yəzdəgirdin dövründə baş vermişdir. R.M. Maqomedovun fikrincə, Dərbəndin əsaslı şəkildə möhkəmləndirilməsi III əsrdə Sasani dövləti yarandıqdan

sonra başlamış, VI əsrdə başa çatdırılmışdır.¹ Bütün bu rəvayət və mülahizələri yekunlaşdıraraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Dərbənd şəhər tipli yaşayış məskəni kimi hələ eradan əvvəl I minilliyin VIII-VII əsrlərində təşəkkül tapmağa başlamış, erkən orta əsrlərdə (təxminən III-VI əsrlər) isə artıq istehkamlarla möhkəmləndirilmiş qala şəhərə çevrilmişdi.

Dərbənd yerləşdiyi çox mühüm hərbi-siyasi və iqtisadi mövqeyinə görə əsrlər boyu gərgin mübarizə meydanına çevrilmiş, onun tarixi siyasi proseslərlə zəngin olmuşdur. Bununla yanaşı, Şimali və Cənubi Qafqazın qovşağında yerləşən Dərbəndin inzibati baxımdan mənsubiyyəti məsələsi ilə əlaqədar bəzi hallarda yalnız mülahizələr meydana çıxmışdır. Belə ki, bir çox Dağıstan tarixçiləri zaman-zaman Dərbəndi Dağıstan şəhəri kimi qələmə verməyə cəhd göstərmişlər.² Bu cür mülahizələrin əsassızlığını sübut etmək üçün rus işğalına qədər Dərbəndin Azərbaycan dövlətçiliyi çərçivəsinə daxil olduğunu sənədləşdirən bəzi faktlara qısaca toxunmağa ehtiyac yaranır. Məlum olduğu kimi, Makedoniyalı İsgəndərin imperiyası dağıldıqdan sonra Dərbənd eradan əvvəl IV əsrin sonundan başlayaraq eramın 705-ci ilinə qədər Azərbaycan dövləti olan Qafqaz Albaniyasının tərkibində olmuşdur. Bu faktı antik yunan, Roma müəllifləri ilə yanaşı, erkən orta əsr alban, gürcü və erməni tarixçilərinin məlumatları da təsdiq edir. Alban tarixçisi Musa Kalankatlinin eramın ilk əsrlərində Albaniyada xristianlığın yayılması haqqında məlumatı Dərbənd bölgəsinin alban torpağı olmasını sənədləşdirir: "Yelisey öz sərəncamına Şərqi (Albaniyanı) alır... Öz təbliğini o, Çolada başlayır və müxtəlif yerlərdə şagird toplayaraq, onlara xilaskarı (İsanı) andırmağa çalışırdı".³ Alban patriarx tax-

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 18-19; Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 8

² Yelisey orada s.18-19; s.8.

³ Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 9

⁴ Бартольд В. Дербент. Перевод с франц. из Энциклопедии Ислама. т.I. Париж, 1913, с.2

¹ Магомедов Р.М. Древний Дербент – свидетель далекого прошлого Дагестана. Махачкала: Даггиз, 1940, с. 11

² История Дагестана. В 4-х тт., т.I. С древн. времен - XVIII в. М.: Гл. ред. Вост. лит., 1967, с. 121

³ Musa Kalankatli. Albán tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Bakı: Elm, 1993, c. 18

tının 552-ci ilə qədər Çolada yerləşməsi, bundan sonra Partava (Bərdəyə) köçürülməsi faktı Dərbənd bölgəsinin beş əsr ərzində davamlı olaraq Azərbaycan dövlətçiliyinin tərkibində mühüm siyasi-ideoloji mərkəz olduğunu bir daha təsdiq edir. Mehranilər sülaləsi dövründə də Dərbənd Albaniya dövlətinin tərkibində qalırdı. Bu barədə M.Kalankatlı maraqlı məlumat verir: "... Xəzərlər qarət və talan məqsədi ilə Albaniyaya basqın etdilər... Ordusunu götürüb Cavanşir Böyük Kür çayının o biri sahilinə keçdi və Xəzərlərə hücum etdi, o günü böyük qələbə qazandı və barbar qəbilənin başçısına bu sözləri dedi: "Get və Çola darvazasından geriye çəkilsin və bir daha buraya qayıtmayın".¹ III-VII əsrlərdə Albaniya Sasani dövlətinin vassalına çevrilsə də alban hökmdarları özlərinin daxili müstəqilliklərini saxlamış və Albaniyanın daxili inzibati bölgü sisteminə heç bir dəyişiklik baş verməmişdi. VII-IX əsrlərdə bütün Cənubi Qafqaz ölkələri kimi tarixi Atropatena və Albaniya torpaqları da ərəb Xilafətinin tərkibinə daxil edilmişdi. Xilafət dövründə Azərbaycan, Arran, Gürcüstanın bir hissəsi, Ermənistan, Əlcəzirə və Kiçik Asiya'nın bir hissəsi əvvəlcə dördüncü, sonra üçüncü ərəb əmirliyinin tərkibinə daxil edilmişdi.² Ərəb müəllifləri bu dövrdə Dərbəndi Azərbaycan və Arranın tərkibində göstərirlər. Ərəb tarixçisi Təbəri'nin yazdığına görə, "Azərbaycan böyük ölkə olub, cənubunda Həmədan, şimalında isə Dərbənd yerləşirdi". X əsrin məşhur ərəb coğrafiyaçısı Məsudi yazır ki, "Bab-ül-Əbvəbdən Tiflisə qədər bütün Ran (Arran - tarixi Albaniya) ölkəsində yerdə boyaq bitir".³

Xilafət dövrünün görkəmli tədqiqatçısı akademik Z.Bünyadov Dərbənd ilə bərabər Çola şəhərini də VII-IX əsrlərdə Azərbaycanın "böyük" və "məşhur" şəhərləri sırası-

na daxil etmişdir.⁴ Xilafət dövründə ərəblərin Bizansın Qara dənizdən keçən əsas ticarət yollarını pozaraq bu yolları Şərqi-Xəzər dənizinə keçirməsi nəticəsində Dərbəndin hərbi-strateji əhəmiyyəti ilə yanaşı, iqtisadi çəkisi də artmış və Xəzərin ən mühüm ticarət - liman şəhərlərindən birinə çevrilmişdi. IX əsrin ortalarında Bağdad xilafətinin zəifləməsi nəticəsində işğal edilmiş ərazilərdə, o cümlədən Azərbaycanda siyasi oyanış yerli dövlətçilik ənənələrinin bərpasına səbəb olmuşdu. Belə bir dövrdə tarixi Albaniya torpaqlarında yarım-müstəqil və müstəqil xırda dövlətlər yaranmağa başlamışdı. 861-ci ildə müstəqil Şirvanşahlar dövlətinin yaranmasından az sonra,⁵ 869-cu ildə Dərbənddə müstəqil əmirliyin əsası qoyulmuşdu. Əsası ərəb mənşəli Həşim ibn Suraka əs-Suləmi tərəfindən qoyulan Dərbənd Həşimi əmirliyi 1077-ci ilə qədər mövcud olmuşdu. Doğrudur, bəzi vaxtlarda qısa müddət Şirvanşahlardan və Sacilərdən asılı hala düşsə də,⁶ əksər hallarda müstəqil olan Dərbənd əmirliyi Cənubi Dağıstanın bəzi torpaqlarını da öz hakimiyyəti altına almağa müvəffəq olmuşdu. XI əsrin II yarısından Səlcuq imperatorluğunun tərkibinə qatılan Dərbənd, Azərbaycan Atabəyləri dövründə (1136-1225) inzibati baxımdan Şirvanşahların ərazisi kimi onların süzerənliyi altında olmuşdu.⁷ XIII əsrdə başlanan monqol işğalları nəticəsində 1239-cu ildən - 1357-ci ilə qədər Dərbənd bütün digər Azərbaycan torpaqları kimi monqol imperatorluğunun, Hülakülər dövlətinin (1256-1357) tərkibinə qatılmışdı.⁸ Bütün XIII-XIV əsrlər boyu Azərbaycan

¹ Musa Kalankatlı. Alban tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Bakı: Elm, 1993, c. 129-130

² Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: "Azərneşr", 1989, s. 135-136

³ Yenə orada, s. 151

⁴ Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: "Azərneşr", 1989, s. 142

⁵ Yenə orada, s. 195

⁶ Yenə orada, s. 205

⁷ Султанов С.А. Дербент: История возникновения и развития. Дербент. Изд. Типография, №3, 2003, с. 17

⁸ Ализаде А.А. Социально-экономическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку: изд. АН Азерб. ССР, 1956, с. 397; Шихсаидов А.Р. Дагес-

uğrunda baş vermiş aramsız müharibələr zamanı Qızıl Orda dövləti bəzi vaxtlarda Dərbəndi ələ keçirə bilsə də bu hal öləri xarakter daşımış və Dərbənd yenidən Hülakü ulusunun tərkibinə qatılmışdı. Gökəmli tarixçi Vaqif Piriyeu XIII-XIV əsr qaynaqlarının məlumatlarını araşdıraraq sübut etmişdir ki, bütün XIII-XIV əsrlər boyu Dərbənd inzibati baxımdan Şirvanın vilayəti kimi Hülakülər dövlətinə daxil olmuşdur.¹ XIV əsrin son rübündə Toxtamış və Teymurun əsas hədəflərindən biri olan Dərbəndin mühafizəsi Teymur tərəfindən yenidən Şirvanşah I İbrahimə (1382-1417) həvalə edilmiş və XV əsrin sonu - XVI əsrin əvvəllərinə qədər Dərbənd Şirvanşahlar dövlətinin tərkibində qalmışdı.² Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə Azərbaycan tarixində yeni bir mərhələ - mərkəzləşmiş Azərbaycan dövlətinin təşəkkülü dövrü başlamışdır. Dərbənd bəzi istisnalar olmaqla 1501-ci ildən - 1736-cı ilə qədər Səfəvilər dövlətinin tərkibində mövcud olmuşdur. 1578-ci ildə Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar Osmanlı işğalı altına düşən Dərbənd 1590-cı ildə bağlanmış İstanbul barışığına əsasən müvəqqəti olaraq Osmanlı idarəsi altına keçsə də,³ XVII əsrin başlanğıcında itirilmiş Azərbaycan torpaqlarını qaytarmaq uğrunda mübarizəyə başlayan Şah I Abbas (1587-1629) 1606-cı ildə Dərbəndi işğaldan azad edərək Səfəvi idarəçiliyinə qaytarmışdı.⁴ 1606-cı ildən 1722-ci ilə qədər fasiləsiz olaraq

тан в X-XIV вв. (Опыт социально-экономической характеристики). Махачкала: Даг. кн. изд., 1975, с. 10

¹ Piriyeu V. Dərbəndin XIII-XIV əsrlərdəki tarixi-siyasi coğrafiyasından // Tarix İnstitutunun Elmi əsərləri. c. XIX, 2005

² Шихсаидов А.Р. Дагестан в X-XIV вв. (Опыт социально-экономической характеристики). Махачкала: Даг. кн. изд., 1975, с. 10

³ Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700 гг.), Баку, 1981, с.40

⁴ Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700 гг.), Баку, 1981, с. 75-76; Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 16

Səfəvi idarə sisteminə əsasən Şirvan bəylərbəyliyiinin tərkibində olan Dərbənd XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin tənəzzülü ilə əlaqədar I Pyotrun Xəzər yürüşü zamanı ruslar tərəfindən işğal edilmişdi. 1722-ci ilin 23 avqustunda I Pyotr tərəfindən işğal edilən Dərbənd şəhəri 1735-ci ilə qədər Rusiya imperiyasının tərkibində qalmışdı.¹ Səfəvi dövlətinin əvvəlki qüdrət və sərhədlərini bərpa etmək uğrunda mübarizəyə başlayan Nadir xan Əfşar rusları Xəzər sahili bölgələrə çıxarmağa nail olmuş və 1735-ci il Gəncə müqaviləsinə əsasən bütün Xəzərsahili vilayətlər, o cümlədən Dərbənd şəhəri də Səfəvi dövlətinə qaytarılmışdı.²

1736-cı ildə Səfəvi dövlətini süquta uğradaraq Əfşarlar dövlətini yaradan Nadir şahın (1736-1747) keçirdiyi inzibati islahatlar nəticəsində Səfəvi dövlətinin ərazisinə daxil olan tarixi Azərbaycan torpaqlarında mövcud olan Təbriz, Qarabağ, Şirvan və Çuxur-Səəd bəylərbəylikləri ləğv edilərək onların əraziləri Azərbaycan adlı yeni inzibati vahiddə birləşdirilmişdi. Beləliklə, 1736-1747-ci illərdə Dərbənd inzibati baxımdan Azərbaycan vilayətinin tərkibində olmuşdu.³ Nadir şahın ölümü ilə Əfşarlar dövləti süquta uğramış və Azərbaycan tarixində yeni dövr - xanlıqlar dövrü başlanmışdı. 1747-ci ildə Azərbaycan ərazisində yaranmış xırda dövlətlərdən biri də Dərbənd xanlığı idi. Nadir şahın ölümündən sonra Dərbənd əhalisi onun təyin etdiyi hakimi - Məhəmmədəli xanı şəhərdən qovaraq İmamqulu xanın oğlu Məhəmmədhüseyni (1747-1759) Dərbənd xanı qoydular.

Dərbənd xanlığı Dərbənd şəhərindən əlavə Ulus mahalı (9 kənd) və Samur çayının sahilində yerləşən Müskür, Nizabat (Niyazabat), Şabran, Rustav və Beşbarmağı da əhatə

¹ Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 21

² Yənə orada, s. 22

³ Azərbaycan tarixi. (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Bakı: Azərbaycan, 1996, s. 495

edirdi.¹ Lakin Dərbənd xanlığı uzun müddət öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmədi. Belə ki, Dərbəndin mühüm hərbi-strateji mövqeyini nəzərə alan Quba xanı Fətəli xan (1758-1789) 1759-cu ildə onu ələ keçirərək Quba xanlığına birləşdirdi.² Bəzi tədqiqatçılar yalnız olaraq Dərbəndin Quba xanı Fətəli xan tərəfindən ələ keçirilməsini 1765-ci ilə şamil edirlər.³ Beləliklə, 1759-cu ildən Rusiya işğalına qədər Dərbənd Quba xanlığının tərkibində mövcud olmuşdu.

XVIII əsrin sonunda Ağə Məhəmməd şah Qacarın (1742-1797) Şimali Azərbaycan xanlıqlarına və Gürcüstana yürüşü Rusiyanı Cənubi Qafqazda öz nüfuzunu bərpa etmək üçün mühüm tədbirlər görməyə məcbur etdi. Bu hərbi əməliyyat zamanı rus qoşunları 1796-cı ilin mayın 10-da V.Zubovun rəhbərliyi altında Dərbəndi işğal etsələr də,⁴ II Yekaterinanın ölümündən sonra I Pavelin (1796-1801) xarici siyasət kursunu dəyişməsi ilə rus qoşunları Cənubi Qafqazdan, o cümlədən Dərbənd şəhərindən çıxarıldı.

Beləliklə, Dərbəndin tarixi keçmişinə müraciətdən göründüyü kimi, bəzi istisnalar olmaqla bütün dövrlərdə şəhər Azərbaycan dövlətçiliyi çərçivəsində mövcud olmuşdur. Dərbəndin inzibati baxımdan Dağıstan ərazisinə daxil edilməsi yalnız şəhərin Rusiya tərəfindən 1806-cı ildə işğalından sonrakı dövrə aiddir.

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 92; Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005, с. 224

² Azərbaycan tarixi. (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Bakı: Azərbaycan, 1996, s. 412

³ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 91-92

⁴ Султанов С.А. Дербент: История возникновения и развития. Дербент. Изд. Типография, №3, 2003, с. 33; Azərbaycan tarixi. (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Bakı: Azərbaycan, 1996, s. 431

Tarixi ədəbiyyatlarda Dərbənd şəhərinin tarixinin dövrələşdirilməsi ilə bağlı müxtəlif bölgələr irəli sürülmüşdür. Rus qafqazşünası E.İ.Kozubski Dərbənd şəhərinin tarixinə həsr etdiyi əsərində şəhərin tarixini beş dövrə bölmüşdür: 1) XVI əsrə qədərki dövr; 2) XVI əsrdən Rusiya işğalına qədər; 3) 1806-1860-cı illər; 4) 1860-1895-ci illər; 5) 1896-1905-ci illər.¹ Dərbənd tarixinin tanınmış tədqiqatçılarından olan A.A. Kudryavtsev və A.R.Şixsəidov qədim dövrdən XVIII əsrin əvvəllərinə qədər şəhərin tarixini yeddi mərhələyə bölmüşlər: 1) VI əsrin ortaları - VIII əsrin əvvəli; 2) VIII-X əsrlər; 3) XI əsrin 20-ci illəri - XIII əsr; 4) XIII-XIV əsrlər; 5) XIV əsrin sonu-XV əsrin ortaları; 6) XV-XVI əsrlər; 7) XVII-XVIII əsrin əvvəli.² Təqdim olunan dövrələşdirmələr Dərbəndin real tarixi gerçəkliklərini tam dolğunluğu ilə əks etdirmədiyi üçün şəhərin tarixinin aşağıdakı mərhələlərə bölünməsinə daha təkmil və məqsədmüvafiq hesab edirik:

1. e.ə.IV əsrin sonu - 705-ci il - Alban dövlətçiliyi dövrü.
2. 705-869-cu illər - Xilafət ağalığı dövrü.
3. 869-1077-ci illər - Dərbənd Həşimi əmirliyi dövrü.
4. 1077-1225-ci illər - Səlcuq və Azərbaycan Atabəyləri dövrü.
5. XIII əsrin 30-cu illəri - 1357-ci il - Elxanilər dövrü.
6. XIV əsrin II yarısı - XV əsr - Şirvanşahlar dövrü.
7. XVI-XVIII əsrin 30-cu illəri - Səfəvilər dövrü.
8. XVIII əsrin ortaları - 1806-cı il - Xanlıqlar dövrü.
9. 1806-1917-ci illər - Rusiya işğalı və hakimiyyəti dövrü.

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906

² Кудрявцев А.А., Шихсаидов А.Р. Опыт периодизации экономического развития средневекового Дербента (VI – XVIII вв.) // Товарно-денежные отношения на Ближнем и Среднем востоке в эпоху средневековья. М., 1979, с.134

Qeyd etmək lazımdır ki, təqdim olunan yeni dövrləşmə də şərti xarakter daşıyır və biz onu tam təkmil xarakter daşması iddiası ilə çıxış etmək fikrində olmasaq da hesab edirik ki, bu bölgü azərbaycançılıq konsepsiyası baxımından daha obyektivdir.

XIX-XX əsrin əvvəlləri bütövlükdə Azərbaycan tarixində, o cümlədən Dərbənd şəhərinin tarixində mühüm bir mərhələni təşkil edir. Azərbaycan xalqının hazırda üzləşdiyi bir çox problemlərin, müasir gerçəkliklər fonunda daha qabarıq görünən və “görünməyən” bəzi taleyüklü bələlərin əsası məhz XIX əsrin başlanğıcında regionda baş vermiş geosiyasi proseslər nəticəsində qoyulmuşdur. 1801-ci ildə Rusiyada I Aleksandrın hakimiyyətə gəlməsi ilə imperiya I Pyotrun tarixi “Vəsiyyətnamə”sini reallaşdırmaq üçün Qafqazda açıq işğal siyasətini gerçəkləşdirmək yoluna qədəm qoydu. Bu dövrdə daxili çəkişmələr, xarici yürüşlər nəticəsində zəifləmiş Azərbaycan xanlıqları İran və Rusiyanın işğallarına qarşı dayana biləcək gerçək gücə malik deyildilər.

1796-cı ildə rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdan çıxarılmasından sonra Dərbənd şəhərinin idarə olunması yenidən Quba xanı Şeyxəli xanın əlinə keçdi. Təbiəti etibarilə Rusiyanın əleyhdarı olan Şeyxəli xanın bəzi tədbirləri, o cümlədən qiyamçı gürcü şahzadəsi Aleksandra sığınacaq verməsi, İran şahı Baba xanla (Fətəli şah) gizli danışıqlar aparması çar hökumətini narahat etməyə bilməzdi.¹ Digər tərəfdən Şeyxəli xanın Dərbənddə hakimiyyətindən narazı olan qüvvələr və Qazıqumıq hakimi Surxay xan Şeyxəli xanın kiçik qardaşı Həsən xanı hakimiyyətə gətirmək istəyirdilər. Rus generalı Knorriqin 28 may 1800-cü il tarixli məlumatından aydın olur ki, Dağıstan hakimlərinin yardımı ilə artıq Dərbənddə

hakimiyyət Həsən xanın əlinə keçmişdi.¹ Həsən xan Şeyxəli xana qarşı mübarizədə havadar əldə etmək məqsədi ilə general Knorriqin yanına Hacı Tağı adlı nümayəndəsini göndərərək Rusiya hakimiyyətini qəbul etməyə hazır olduğunu bildirmişdi. Yaranmış şəraiti əldən buraxmayan çar I Aleksandr 28 avqust 1801-ci il tarixli fərmanı ilə Həsən xanı Dərbənd hakimi təsdiq edərək, onu öz himayəsinə almışdı.² Lakin Həsən xanın Dərbənddə hakimiyyəti uzun sürməmişdi. 1802-ci ilin əvvəlində onun ölümündən sonra Dərbənddə hakimiyyət yenidən Şeyxəli xanın əlinə keçmişdi.³

I Aleksandr Knorriqə göndərdiyi 24 dekabr 1801-ci il tarixli sərəncamında ittifaq müqavilələri bağlamaq yolu ilə Dağıstan hakimlərini, Quba, Dərbənd, Bakı və Talış xanlarını Rusiyanın vassalı halına salmaq istiqamətində fəaliyyət haqqında göstəriş vermişdi. 1802-ci il dekabrın 26-da⁴ Rusiya Quba və Talış xanları, Tarku şamxalı, Qaraqaytaq üsmisi və Tabasaran hakimi ilə Georgiyevsk traktatını (Bakı xanı Georgiyevskə gəlməmişdi. Bakının strateji mövqeyinə xüsusi əhəmiyyət verən çar hökuməti Bakı xanı ilə 1803-cü ildə ayrıca müqavilə imzalamışdı. A.H.) imzalamaqla Qafqazda öz nüfuzunu möhkəmləndirməyə cəhd göstərsə də bu müqavilə yalnız kağız üzərində qalmış, heç bir real nəticə verməmişdi. 1802-ci ilin sentyabrında general P.D.Sisianovun Qafqazın baş komandanı təyin edilməsindən sonra Rusiya Cənubi Qafqazda açıq təcavüz yoluna əl atmış oldu. P.D.Sisianov I Aleksandra ünvanladığı 8 yanvar 1803-cü il tarixli raportun-

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 125

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 125

² Yənə orada, s. 126

³ Yənə orada, s. 127

⁴ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 128; Azərbaycan tarixi. (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Bakı: Azərbaycan, 1996, s. 576-577

da Dərbənd və Bakının dərhal ələ keçirmək zərurətini irəli sürsə də, bu məsələnin 1804-cü ilin yazına qədər təxirə salınması göstərişi verilmişdi.¹ Sisianovun Car-Balakən (1803, mart), İlisu sultanlığı (1803) və Gəncə xanlığını (1804, yanvar) işğal etməsi Qafqaz uğrunda İran-Rusiya ziddiyyətlərinin keyfiyyətə yeni - hərbi müstəviyə keçməsinə səbəb oldu. I Rusiya-İran müharibəsi (1804-1813) zamanı Sisianov Qarabağ, Şəki, Şirvan xanlıqlarını tabe etdikdən sonra Rusiya üçün xüsusi hərbi-strateji əhəmiyyət kəsb edən Bakıya daxil olsa da, onun qətlə yetirilməsindən (8 fevral 1806-cı il) sonra rus qoşunları Xəzər donanması ilə Sara adasına, oradan isə Qızılyara aparıldı.² Beləliklə, general Sisianovun Dərbənd şəhərini işğal etmək arzusu ürəyində qaldı.

General Sisianovun ölümündən sonra I Aleksandrın göstərişi ilə bölgənin baş komandanı təyin edilənə qədər general-leytenant Q.İ.qlazenap Qafqazdakı rus ordusunun komandiri vəzifəsinə təsdiq edildi.³ Yeni yürüşə hazırlaşan qlazenap Pəricə xanımın əri Tarku şamxalı, rus ordusunun generalı Mehdi xanın yardımı ilə Dərbənddə Şeyxəli xana qarşı çıxış və təbliğatı gücləndirdi.⁴ Rus qoşunlarının Dərbəndə yaxınlaşması xəbərindən sonra Dərbənddə Şeyxəli xana qarşı ruspərəst Əlipənəh bəyin qiyam qaldırması Şeyxəli xanı Dərbəndi tərk etməyə məcbur etdi. Dərbənddəki ruspərəst qruplaşmalar 1806-cı il iyunun 21-də qlazenapın düşərgəsinə nümayəndə heyəti göndərərək rus qoşunlarını şəhərə dəvət etdilər.⁵ Beləliklə, 22 iyun 1806-cı ildə rus qoşunları müqavi-

mətsiz Dərbənd şəhərini işğal etdilər.¹ Rus işğalından sonra Dərbəndin idarə edilməsində yeni mərhələ başlanır. Dərbəndin idarə olunması işinin təşkilinə qlazenap başlasa da, bu missiyanı həyata keçirmək ona nəsib olmadı. Belə ki, 1806-cı il iyulun 2-də Qafqazın baş komandanı təyin edilən general Qudoviçin əmri ilə avqustun 16-da qlazenap öz vəzifəsini general Bulqakova təhvil verdi.²

Rusiyaya göstərdiyi sədaqət və xidmətin müqabilində qlazenap Tarku şamxalı Mehdi xanın Dərbənd xanı təyin edilməsi təklifi ilə çıxış etdi.³ I Aleksandrın 23 avqust 1806-cı il tarixli fərmanı ilə Tarku şamxalı Mehdi Dərbənd xanı vəzifəsinə təyin edildi.⁴ Fərmana əsasən, Dərbənd şəhəri istisna olmaqla Mehdi xana Dərbənd xanlığının bütün gəlirlərindən və xanın əvvəlki səlahiyyətlərindən istifadə hüquqları verilir. Dərbənd şəhərinə aid edilən Sabnovadan başqa Ulus mahalının digər kəndləri (Ərəblər, Azadoğlu, Bilici, Calqan, Qulxar, Mollakənd, Molla Xəlil, Selik, Nügədi) Dərbənd xanının idarəçiliyinə verilir.⁵ 1830-cu ildə Mehdi xanın ölümündən sonra baron Rozenin etirazı nəticəsində onun varisi Süleyman paşaya Dərbənd xanı titulu verilmədi.

Rus işğalından Dərbənd quberniyasının yaranmasına qədər Dərbənd şəhərində "hərbi-xalq" idarə üsulu təşkil edil-

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 130

² Yənə orada, s. 130

³ Yənə orada, s. 130

⁴ Yənə orada, s. 130-131

⁵ История Дагестана. В 4-х тт., т. II. XIX-нач. XX в. М.: Гл. ред. Вост. лит., 1968, с. 19

¹ Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 24

² Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 134

³ Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Т. III. док. 766, 767, 770. с. 408-410, Тифлис, 1866-1904.

⁴ Материалы по истории управления Дагестана и Чечни т. III, ч. I (1801-1839) Махачкала, 1940. с. 91

⁵ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 139; Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х годах XIX в. Ч. 2, М.-И: Изд. АН СССР, 1937, с. 197

mişdi. Dərbənd qalasının müdafiəsini təşkil etmək üçün daimi hərbi qarnizon yaradıldı və 1806-cı ilin avqustunda komendant vəzifəsi təsis edildi.¹ Çar hakimiyyətinin təmsilçisi olan komendant şəhərdə qayda-qanuna nəzarət etməli, qalada yerləşən qarnizonu idarə etməli, şəhəri düşmənlərdən qorumaq, həmçinin inzibati, təsərrüfat, maliyyə və polis nəzarəti funksiyalarını həyata keçirməli idi.² Dərbənd əhalisinin xahişini, əhali arasında nüfuzunu və Rusiyaya sədaqətini nəzərə alan Qlazenap şəhər rəisi və yaxud naibi vəzifəsinin icrasını Əlipənah bəyə tapşırırdı. Əlipənah bəyin naib vəzifəsinə təyin edilməsi haqqında sərəncam 1807-ci il martın 9-da imzalandı.³ Şəhər rəisi və ya naib vergilərin toplanması, xırda məhkəmə işlərinə baxılması, qalanın komendantı mayor Lukyanovun nəzarəti altında və digər bəylərin iştirakı ilə şəhərin idarə edilməsi səlahiyyətlərinə malik idi.⁴ Şəhərin hər bir məhəlləsinə təyin edilən kəndxudalar həmin məhəllədə yerləşən qoşun hissəsini mənzillə təmin etməli, qayda-qanunun icrasına və təmizliyə nəzarət etməli idi. Kəndxudalar qalabəyinə, o isə öz növbəsində qalanın komendantına təbə idi.⁵ Beləliklə, faktiki olaraq şəhərdə bütün hakimiyyət komendantın əlində cəmlənmişdi. Dərbəndin yuxarıda göstərilən idarə sistemi 1812-ci ilə qədər dəyişməz qaldı. Komendantların vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə hallarının qarşısını almaq məqsədi ilə

1812-ci ildə Dərbənd qalasının komendantı Dağıstan hərbi dairə rəisinə təbə edildi. Komendantın sədrliyi, iki bəy və mülki əhalinin iki nümayəndəsindən təşkil edilmiş yeni şəhər məhkəməsi mahiyyət etibarı ilə heç bir dəyişikliyə səbəb olmadı.¹ 1812-ci ilin fevralında yaradılmış Dərbənd əyaləti 1840-cı il 10 aprel qanunu qüvvəyə minənə qədər fəaliyyət göstərdi.² 1813-cü ildə bağlanmış Gülüstan sülh müqaviləsinə əsasən, İran Dərbəndin Rusiya tərəfindən işğalını rəsmi olaraq tanımış oldu.³

Cənubi Qafqazda mülki idarə sisteminin tətbiqi haqqında hələ 1830-cu ildə Qafqazın baş komandanı İ.F.Paskeviç layihə hazırlasa da, 1831-ci ildə onu əvəz etmiş baron Rozen həmin layihəni təkmilləşdirmək üçün qəbul etməmişdi. 1837-ci ilin martında senator Qanın rəhbərliyi ilə yaradılmış komissiyanın hazırladığı yeni layihə 1840-cı il aprelin 10-da I Nikolay tərəfindən təsdiq edildi.⁴ 10 aprel 1840-cı il "Əsasnamə"sində görə, Cənubi Qafqaz Gürcü-İmeret quberniyası və xüsusi hərbi-dairə idarəsinə malik olan Xəzər vilayətinə bölündü. Xəzər vilayətinin tərkibinə Şirvan, Qarabağ, Şəki, Talış, Bakı, Dərbənd və Quba qəzaları daxil edildi. Mərkəzi Dərbənd şəhəri olan Dərbənd qəzası Dərbənd, Tabasaran və Qaraqaytaq əyalətlərindən təşkil edilmişdi.⁵ Bölgədə hərbi əməliyyatların getməsi ilə bağlı olaraq Dərbənd qəzası Dər-

¹ Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 24

² Yənə orada, s. 24

³ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 141; Колониальная политика российской империи в Азербайджане в 20-60-х годах XIX в. Ч.2, М.-1: Изд. АН СССР, 1937, с. 192

⁴ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 141

⁵ Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 24

¹ Хашаев Х.М. Общественный строй Дагестана в XIX веке. М.: Изд. АН СССР, 1961, с. 37; Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 27

² Султанов С.А. Дербент: История возникновения и развития. Дербент. Изд. Типография, №3, 2003, с. 34

³ Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 27

⁴ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 197; Хашаев Х.М. Общественный строй Дагестана в XIX веке. М.: Изд. АН СССР, 1961, с. 37

⁵ Yənə orada

bənd hərbi-dairə rəisinə tabe edilmişdi.¹ Cənubi Qafqazda tətbiq edilmiş yeni idarə sistemi 1846-cı ilə qədər dəyişməz qalmışdı. Yeni idarə üsulunun yararsızlığı 10 aprel 1840-cı il qanunu qüvvəyə mindikdən az sonra ortaya çıxdı. Belə ki, 1842-ci ildə Qafqaza ezam edilmiş knyaz Çernişev və Pozen idarə sisteminin dəyişdirilməsi təklifi ilə çıxış etdilər.² Qafqazın idarə edilməsində dəyişikliklər Qafqazın canişini təyin edilmiş qraf M.S.Vorontsovun dövründə baş verdi. 14 dekabr 1846-cı il tarixli “Əsasnamə”yə görə, Xəzər vilayəti ləğv edilərək onun ərazisində Şamaxı və Dərbənd quberniyaları yaradıldı.³ Dərbənd quberniyasının tərkibinə Dərbənd və Quba qəzaları, Samur və Dargin dairələri, Kürə və Qazıqumıq xanlıqları, başqa sözlə Avar Koysu çayından cənuba doğru bütün Dağıstan əraziləri daxil edildi.⁴ Quberniyanın başçısı təyin edilən hərbi qubernator inzibati-polis, təsərrüfat, maliyyə və məhkəmə funksiyasını icra etməklə yanaşı, Cənubi Dağıstandakı rus qoşunlarının komandiri səlahiyyətlərinə də malik idi. Dərbəndin qubernatoru vəzifəsinə knyaz Arqutinski-Dolqorukov təyin edilsə də, 1847-ci ilin noyabrın 8-də onun Xəzərsahili vilayətlərdə rus qoşunlarının komandanı vəzifəsinə keçirilməsindən sonra 1850-ci ilə qədər Dərbənd qubernatoru A.İ.Qaqarin olmuşdu.⁵ 1850-1856-cı illərdə bu vəzifəni Y.F.Minkviç, 1857-1858-ci illərdə Z.S.Manyukin, 1858-1860-cı illərdə isə D.K.Aseev icra etmişdi.

¹ Хашаев Х.М. Общественный строй Дагестана в XIX веке. М.: Изд. АН СССР, 1961, с. 33

² Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 199

³ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 200; Хашаев Х.М. Общественный строй Дагестана в XIX веке. М.: Изд. АН СССР, 1961, с. 37

⁴ Упенə orada, s. 200, s.33

⁵ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 200-201

Dərbəndin idarə edilməsində növbəti dəyişiklik 1860-cı ilə təsadüf edir. Şimali Qafqaz xalqlarının milli-azadlıq hərəkatını böğduqdan sonra çar hökuməti Dağıstanın və Azərbaycanın idarə sistemini yenidən dəyişdirmək qərarına gəldi. 5 aprel 1860-cı ildə knyaz A.İ.Baryatinski tərəfindən qəbul edilən və 10 iyun 1860-cı ildə imperator fərmanı ilə təsdiq edilən “Əsasnamə”yə görə, Dağıstan vilayəti yaradıldı.¹ Yeni qanunla Dərbənd quberniyası ləğv edilərək onun tərkibindəki Quba qəzası yeni yaradılmış Bakı quberniyasına, Dərbənd isə Dağıstan vilayətinə daxil edildi. Şimali, Cənubi, Orta və Yuxarı Dağıstan hərbi bölgələrindən ibarət olan Dağıstan vilayətinin tərkibində daha iki mülki idarə - Dərbənd şəhəri və Ulus mahalından ibarət olan Dərbənd şəhər rəisliyi və Petrovsk şəhər idarəsi yaradıldı.² Dərbənd şəhərinin rəisi vəzifəsinə 1860-1863-cü illərdə M.T.Loris-Melikov, 1863-1868-ci illərdə M.Q.Cemarcidze, 1868-1878-ci illərdə A.V.Komarov, 1878-1883-cü illərdə isə A.P.Madatov icra etmişdilər.³ Qeyd etmək lazımdır ki, ərazisi təqribən 216 kv. verst olan Ulus mahalının idarəsi də şəhər rəisinə tabe olan pristavın ixtiyarına verilmişdi. 23 avqust 1866-cı il tarixli kənd icmaları haqqında “Əsasnamə”yə uyğun olaraq 1876-cı ildə Ulus mahalı 4 kənd icmasına bölündü (1-ci icma -Qullar, Selik, Azadoğlu, Nügədi; 2-ci icma -Bilici, Molla Xəlil; 3-cü icma -Ərəblər, Bayat, Mollakənd, Xoşmənzil, Əqləbi; 4-cü icma -Calqan). Şəhər rəisliyi dövründə Dərbəndin genişləndirilməsi və abadlaşdırılması istiqamətində xeyli işlər görülmüş, həmçinin yeni zavodlar və dəyirmanlar istifadəyə verilmişdi. Rusi-

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 246

² История Дагестана. В 4-х тт., т.II. XIX- нач. XX в. М.: Гл. ред. Вост. лит., 1968, с. 119-120

³ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 246

ya hərbi nazirinin 31 oktyabr 1867-ci il tarixli 361 sayılı əmrinə görə, Dərbənd qalasının ləğv edilməsi ilə şəhər özünün strateji-müdafiə əhəmiyyətini itirmiş oldu.¹

Dövlət Şurasının təklifi əsasında Qafqazın hərbi-xalq idarə sistemində bəzi dəyişikliklər haqqında 12 iyun 1883-cü il tarixli fərmanla Dərbənd inzibati mərkəz statusunu itirdi və şəhər rəisi vəzifəsi ləğv edildi.² Dərbənd rəisliyi dövründə şəhərə daxil olmayan ərazilər Kürə dairəsinə daxil edildi. 1883-cü ildən şəhər özünüidarəsi yaradılana qədər şəhər təsərrüfatının idarə olunması iqamətgahı Temir-Xan-Şura şəhəri olan Dağıstan vilayətinin hərbi qubernatorunun ali nəzarəti altında fəaliyyət göstərən qalabəyinin ixtiyarına verildi.³

Dərbənd şəhərinin idarə olunmasında növbəti dəyişiklik 1895-ci ilə aiddir. 29 may 1895-ci il tarixli qanunla Zaqafqaziya diyarı və Stavropol quberniyasının şəhərlərində şəhər "Əsasnamə"sinin tətbiq edilməsi nəzərdə tutulurdu.⁴ Qanuna əsasən şəhər ictimai idarəsinin iki formasının tam (şəhər duması və şəhər idarəsi) və sadə (şəhər nümayəndələri, şəhər ağsaqqalı və onun köməkçisi) yaradılmasına icazə verilirdi. Şəhər idarəsi formasının seçilməsi şəhərin vəsaiti, gəliri, istehsal gücü və s. kimi amillərdən asılı idi.⁵ Məna istehsalının tənzümlə uğraması və s. nəticəsində Dərbəndin iqtisadi potensialı nəzərə alınaraq şəhərdə sadə idarə forması tətbiq edildi. Şəhər nümayəndələrinin seçkisi dörd ildən bir seçicilərin xüsusi yığıncağında gizli səsvermə yolu ilə həyata keçirilməli,

seçicilərin siyahısı isə seçkilərə üç ay qalmış müəyyənləşdirilməli idi. Qaydalara görə, Rusiya təbəəsi olan, şəhərdə beş ildən az olmayaraq yaşayan, il ərzində 100 rubldan artıq əmlak malik 25 yaşından yuxarı kişilərə səsvermə hüququ verildi.¹ Seçiləcək nümayəndələrin sayı Dağıstan vilayəti qubernatorunun istəyindən asılı olaraq 12 nəfərdən-15 nəfərə kimi ola bilərdi. Daxili işlər nazirinin təsdiq etdiyi 30 may 1893-cü il tarixli məlumatına əsasən, şəhər yığıncağına seçilən qeyri-xristian (müsəlman) nümayəndələrinin sayı ümumi tərkibin 20%-indən (1/5) artıq ola bilməzdi.² Bu qayda şəhər əhalisinin etnik və dini tərkibinə tamamilə zidd olmaqla yanaşı, çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin bariz nümunəsi idi. Belə ki, 1846-cı ildə Dərbənd şəhərində seçki hüququna malik olan xristian əhali 165 nəfər olduğu halda, müsəlman əhali 726 nəfərdən ibarət idi.³

Dağıstan vilayəti qubernatorunun göstərişi ilə şəhər yığıncağına seçiləcək 15 nümayəndədən 12-si xristian, 2-si müsəlman, 1-i isə yəhudiləri təmsil etməli idi. 26 yanvar 1896-cı ildə keçirilmiş seçkilər zamanı şəhər yığıncağına 6 erməni (Avakov M.İ., Buniyatov İ.A., Yerusalmians İ.M., Papoev N.R., Saruxonov M.S., Şaxicanov K.İ.), 6 rus (Belovski V.F., Vasilyev İ.A., Juqenko S.A., Novomarevski N.İ., Rodionov F.Y., Xuqesov İ.N.), 2 azərbaycanlı (Hacı Mehdi Axundov, Hacı bəy Sadıqov) və 1 yəhudi (Dadaşov Pinxas) nümayəndə seçilmişdi.⁴ Nümayəndələrin ilk yığıncağında şə-

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 273

² Султанов С.А. Дербент: История возникновения и развития. Дербент. Изд. Типография, №3, 2003, с. 34

³ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 286

⁴ Yənə orada, s.314

⁵ Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005, с. 161

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 314; Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005, с. 161

² Yənə orada, s. 314, s. 161

³ Yənə orada, s. 315, s. 162

⁴ Yənə orada, s. 317-318, s. 162-164

hərin səlahiyyətli nümayəndələrinin sədri vəzifəsinə N.İ.No-vomarevski təyin olundu.¹

Dərbəndin müsəlman əhalisi şəhər nümayəndələrinin tərkibi ilə bağlı dəfələrlə hakimiyyət orqanlarına kəskin şəkildə öz etirazlarını bildirdikdən sonra Daxili işlər nazirinin 31 iyul 1897-ci il tarixli, 7072 sayılı göstərişi ilə növbəti seçkilərdən başlayaraq şəhər yığıncağına seçiləcək müsəlman nümayəndələrinin sayı ümumi tərkibin yarısını təşkil etməli idi.² 1900-cü il fevralın 28-də keçirilmiş ikinci seçkilər zamanı şəhər yığıncağının səlahiyyətli nümayəndələrinin yeddisi azərbaycanlıları (Mirzə bəy Əbdürrəhimov, Həmid bəy Vəkilov, Qasım bəy Heydərov, Məşədi Əzim Həməyev, Əhməd bəy Mirzəbəyov, Məmməd bəy Xadərbəyov, Əlipənəh bəy İlyas bəy oğlu), dördü erməniləri (A.İ.Simonyans, R.Q.Mailov, S.D.Qazalov, K.A.Orbelov), üçü rusları (V.L. Lammerman, N.P.Neron, S.A.Juqenko), biri isə yəhudiləri (İ.A.Xanukayev) təmsil edirdi. Şəhər yığıncağı nümayəndələrinin sədri vəzifəsinə S.A.Juqenko, şəhər starostası vəzifəsinə isə Qasım bəy Heydərov seçildi.³

Çox maraqlıdır ki, 1904-cü ilin may-iyun aylarında keçirilmiş üçüncü seçkilər zamanı səlahiyyətli nümayəndələrin yarısını ermənilər təşkil etmişdilər. Belə ki, 15 nümayəndənin altısı azərbaycanlı (H.M.Abdullayev, Ə.Əliquliyev, H.M.Vəkilov, Q.M.Heydərov, H.Həməyev, Ə.Mirzəbəyov), yeddisi erməni (M.İ.Astvaqaturov, S.A.Ter-Qazaryans, O.M.Məlik-Şahnazarov, M.Q.Poqosov, A.İ.Simonyans, M.S.Saruxanov, K.İ.Şahicanov), biri rus (Xuqesov İ.N.) və biri yəhudi (Xa-

nukayev İ.A.) olmuşdu.¹ 1904-cü il seçkilərindən sonra şəhərin starostası Qasım bəy Heydərov, onun köməkçiləri isə Həmid bəy Vəkilov və S.A.Ter-Qazaryans təyin edilmişdilər.² 1908, 1912 və 1916-cı illərdə keçirilmiş növbəti seçkilərdə şəhər yığıncağı nümayəndələrinin tərkibində elə də ciddi dəyişikliklər baş verməmişdi. 1908-ci ildə Dərbənd şəhərinin starostası Qasım bəy Heydərov, köməkçisi Həmid bəy Vəkilov, 1912-ci ildə starosta İ.N.Xuqesov, köməkçisi Həmid bəy Vəkilov, 1916-cı ildə keçirilmiş sonuncu seçkilərdə isə şəhərin starostası Həmid bəy Vəkilov seçilmişdi.³

Beləliklə, 1896-cı ildən 1917-ci il Oktyabr çevrilişinə qədər Dərbənddə şəhər "Əsasnamə"sinə uyğun olaraq şəhər özünüidarə orqanı fəaliyyət göstərmişdi. Dərbəndin XIX-XX əsrin əvvəllərində siyasi tarixinin şərhindən göründüyü kimi Rusiya işğalının ilk mərhələsində (1806-1860-cı illər) Dərbənd Rusiya imperiyası tərkibində Azərbaycanın ərazi vahidi kimi mövcud olmuşdur. 1806-1840-cı illərdə Şimali Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi Dərbənddə də komendant (hərbi-xalq sistemi) idarə üsulu tətbiq edilmiş, 10 aprel 1840-cı il qanununa görə yaradılmış Dərbənd qəzası Xəzər vilayətinin tərkibinə qatılmış, 14 dekabr 1846-cı il islahatı nəticəsində isə Dərbənd qəzası Dərbənd quberniyasının inzibati-ərazi vahidi olmuşdu. Yalnız 1860-cı ildə Dərbənd tarixi Azərbaycan torpaqlarından qopardılaraq yeni yaradılmış Dağıstan vilayətinə daxil edilmişdi. Bu isə çarizmin bütövlükdə Cənubi Qafqazda, xüsusilə də Azərbaycanda yeritdiyi ayrır-seçkilik, müstəmləkə siyasətinin növbəti mürəccə təzahürlərindən biri idi. Bütün tarixi dövrlərdə olduğu kimi, XIX-XX əsrin əvvəllərində də Dərbənd inzibati və etnik baxımdan

¹ Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005, с. 164

² Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 315; Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005, с. 164

³ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 321

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 324-326

² Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005, с. 169

³ Yenə orada, s. 169

Dağıstana məxsus olmamışdır. Bu faktı monoqrafiyanın növbəti bölümündə göstərilən əhalinin etnik tərkibi haqqında rəsmi statistik rəqəmlər bir daha sübut edir.

Dərbəndin ərazisi, istehkam abidələri, şəhərin quruluşu, şəhərdaxili bölgü sistemi maraqlı doğuran problemlərdəndir. Qeyd etmək lazımdır ki, Dərbənd şəhərinin tarixi-coğrafiyası ilə bağlı tarixi ədəbiyyatlarda fikir ayrılığı yoxdur. Belə ki, həm bütün orta əsrlər boyu, həm də XIX əsrdə bu bölgədə olmuş səyyahlar, səfirlər, elm adamları Dərbəndin ərazisi, sərhədləri, şəhərin quruluşu haqqında dolğun məlumatlar vermişlər. Monoqrafiyada biz yalnız XVIII əsrin sonu - XIX əsrə aid materialları nəzərdən keçirmək məcburiyyətindəyik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, XVIII-XIX əsr müəlliflərinin Dərbəndin ərazisi, memarlıq abidələri, şəhərin quruluşu haqqında məlumatları demək olar ki, bir-birindən o qədər də fərqlənmir. XVIII əsrin sonu - XIX əsrdə Dərbənddə olmuş rus və Avropa səyyahları, xüsusilə də V.Zubovun və Q.İ.Qlazenapın yürüşünün iştirakçıları Dərbəndin ərazisi, istehkam sədləri, şəhərin quruluşu və s. məsələlər haqqında maraqlı məlumatlar vermişlər. F.F.Simonoviçin 1796-cı il məlumatına görə Dərbənd xanlığı şimalda Qaraqaytaq üsmiliyi, cənubda yarım günlük məsafədə Kürə əyaləti və Quba ilə, qərbdə Tabasaran və şərqdə Xəzər dənizi ilə həmsərhəd olub Dərbənd və Ulus dairələrinə bölünür.¹ Məlumat əsasən Sabnova, Peremişki, Calqan, Caqutkənd, Abasova və Rukal kəndləri Dərbənd dairəsinə, Ərəblər, Yuxarı Ərəblər, Mollakənd, Bayatlar, Dərbənd Qala, Zardien (dağılmışdır), Urucba, Azadoğlu, Ustaclı (boşdur), Selik, Nügədi, Malakalin, Padar və Bilici kəndləri isə Ulus dairəsinə daxildir.²

Dərbənd xanlığı haqqında məlumat verən rus qafqazşünası S.Bronevski yazır ki, xanlıq ərazisinin uzunluğu Xəzər sahilində Darvax çayından Samur çayına qədər 45 verst (1 verst - 1,0668 km.), eni isə dənizdən Tabasaran hakimliyinin başlandığı dağlara qədər 15-20 verstdir. Dərbənd xanlığı şimalda Qaraqaytaq, qərbdə Tabasaran və Qazıqumux, cənubda Quba, şərqdə isə Xəzər dənizi ilə sərhəddədir.¹

1796-cı ildə V.Zubovun yürüşünün iştirakçıları olmuş P.Q.Butkov və V.İ.Bakunin Dərbənd şəhərinin quruluşu haqqında məlumat verərkən göstərir ki, şəhər Narıncqala, əhalinin məskunlaşdığı Dərbənd adlanan sahə və yaşayış olmayan Dubara hissəsindən ibarətdir.² P.Q.Butkovun 1798-ci ilə aid başqa bir məlumatında Dərbənd xanlığının Dərbənd şəhəri və 15 kənddən ibarət olması qeyd edilmişdir.³

Rus qafqazşünası A.İ.Axverdov 1804-cü ildə yazdığı "Dağıstanın təsviri" adlı yazısında Dərbəndin ərazisinin Xəzər dənizindən dağlara qədər 20 verstlik məsafədə uzandığını qeyd etməklə yanaşı, şəhərin istehkam sədləri və qapılarını təsvir edərək göstərir ki, hazırda Dərbənd əyalətində olan 17 kənd Şeyxəli xana tabedir.⁴

1806-cı il general Qlazenapın yürüşünün iştirakçısı olmuş naməlum müəllif Dərbənd şəhərinin Narıncqala hissəsinin eninin 102, uzunluğunun 97, şəhərin orta hissəsinin eninin 128, uzunluğunun 500, Dubara hissəsinin ölçülərinin isə müvafiq olaraq 164 və 603 sajen (1 sajen - 2,1336 metr) oldu-

¹ Броневский С.М. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. Собрания и пополненные С.Броневским. М., Типогр. С.Селиванского, 1823, с. 329

² Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 120-121

³ История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные мат. под ред. М.О.Косвена и Х.М.Хашаева. М.: Изд. Вост. Лит., 1958, с. 210

⁴ Yənə orada, s. 217-220

¹ История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные мат. под ред. М.О.Косвена и Х.М.Хашаева. М.: Изд. Вост. Лит., 1958, с. 142

² Yənə orada, s. 143

ğunu göstərmişdir. Müəllif şəhər sədlərinin 6 verst 400 sajen uzunluğunda olduğunu qeyd etmişdir.¹

1806-cı ildə Dağıstan və Şirvanı təsvir edən A.A.Kremski üç hissəyə bölünən Dərbənd qalasının Xəzər dənizindən dağlara qədər 3 verst uzunluğunda olmasını qeyd edərək göstərir ki, Dərbənd Rusiyadan İrana hücumun qarşısını alan strateji baxımdan çox mühüm bir məntəqədə yerləşir.²

1813-cü ildə Dərbəndin sərhədləri haqqında oxşar məlumat verən rus general-leytenantı N.F.Rtişev Dərbənd ərazisinin şimaldan cənuba - Samur çayına qədər 55 verst, şərqdən - qərbə 5-8 verst uzandığını yazmışdır.³

1890-cı ildə Dərbənddə olmuş Fransanın Tiflisdəki konsulu Qamba Dərbəndi dənizdən 4 verst kənarda yerləşən buxtasız şəhər kimi təsvir etmişdir. 1825-ci ildə Dərbəndə səfər etmiş Kazan universitetinin professoru E.İ.Eyxvald öz səyahətnaməsinin VI fəslini bütövlükdə Dərbəndə həsr etmişdir.⁴

1831-ci ilə aid məlumatlarında rus zabitləri M.K.Kovalevski və İ.F.Blaramberq Dərbəndin uzunluğunun Xəzər sahilində Darvax çayından Gürgen çayına qədər 40 verst, eninin dənizdən dağlaradək, Tabasaran dairəsinədək 15-20 verst olub şəhər və 17 kənddən ibarət olduğunu göstərmişlər.⁵

Dərbənd qalasının sədləri haqqında 1832-ci ildə Leqkobitov və 1842-ci ildə isə Berezin maraqlı məlumatlar vermişlər. Leqkobitov yazır ki, üç tərəfdən divarla əhatə olunan

Dərbəndin şimal və cənub divarları 3 verst, yuxarı və ya qərb divarları 180 sajendir. Dördüncü tərəfdən şəhər 320 sajen dənizlə sərhəddir. Şimal və cənub sədləri bir neçə sajen dənizə girdikdən sonra cənub-qərb istiqamətində qalxaraq dəniz səviyyəsindən 160 sajen yüksəklikdə Narınqala ilə birləşir. Müəllifin yazdığına görə, əvvəllər hündür olan səddin yüksəkliyi hazırda bəzi yerlərdə 6, bəzi yerlərdə isə 4-5 sajendir.¹

Dərbənd şəhəri və səddi haqqında məlumat verən Berezin göstərir ki, Dərbənd səddinin uzunluğu 5 verst, şəhərin uzunluğu 2 verstdən çox, eni isə Qızılyar qapısı istiqamətində 455 sajendir. Dənizdən Narınqalaya qədər uzanan səddin qalınlığı 4-7 fut (1 fut - 0,3048 metr), hündürlüyü isə 28-40 futdur. Leqkobitov və Berezin cənub səddində Qala qapısı, Bayat qapısı, Yeni qapı, Dubara qapısı, şimal səddində isə Carçı qapı, Qırxlar qapısı və Dubara qapılarının olduğunu göstərmişlər.²

Dərbəndin tarixinə iri həcmli əsər həsr etmiş E.İ.Kozubski onun ərazisi, inzibati bölgüsü, istehkamları və s. haqqında daha geniş və dolğun məlumatlar vermişdir. Dərbənd xanlığı haqqında məlumat verən müəllif onun şəhər və Ulus mahalından ibarət olub, uzunluğunun Darvax çayından Samur çayına qədər 45 verst, eninin isə 15-20 verstə bərabər olduğunu yazmışdır.³ Kozubskinin yazdığına görə, XIX əsrin 30-cu illərində Dərbənd əyalətini şimalda Darvax çayı Tabasaran və Kürə xanlığından, cənubda Samur çayı Quba əyalətindən, qərbdə Tabasaran dağ silsiləsi isə Aşağı Tabasaran-dan ayırırdı və şərqdə 45 verst məsafədə Xəzər dənizi ilə sərhədləşirdi. Dərbənd əyalətinin uzunluğu şimal-qərbdən cənub-şərqə 60 verst, eni isə 15-20 verst olub, bütövlükdə əra-

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 134

² История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные мат. под ред. М.О.Косвена и Х.М.Хашаева. М.: Изд. Вост. Лит., 1958, с. 235

³ Yənə orada, s. 250

⁴ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 163

⁵ История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные мат. под ред. М.О.Косвена и Х.М.Хашаева. М.: Изд. Вост. Лит., 1958, с. 311

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 296

² Yənə orada, s. 299

³ Yənə orada, s. 136-137

zisi 680 kv. verstə bərabər idi.¹ Müəllifin məlumatına əsasən Dərbəndin şimal səddində hazırda Carçı, Qırıqlar və Daş qapı (Temirxan Şura qapısı), cənub səddində isə Qala, Bayat, Orta, Yeni və Dubara qapıları mövcuddur. E.İ.Kozubski Dərbənd şəhərinin 9 mahaldan ibarət olması və həmin mahalların adları haqqında da məlumat vermişdir. Müəllifə görə 1-ci mahal - Çar təpə, 2-ci mahal - Mikri, 3-cü mahal - Bayat ucarı, 4-cü mahal - Gen küçə, 5-ci mahal - Peyinlik başı, 6-cı mahal - Bazar və ya Xan küçə, 7-ci mahal - Orta təpə, 8-ci mahal - Bayat qapı, 9-cu mahal - Carçı məhəlləsi adlanırdı.²

Rusiya işğalından sonra müstəmləkəçilik siyasətinin təzahürü kimi mahalların qədim adlarını unutdurmaq məqsədi ilə həmin mahallar sıra nömrəsi ilə sadəcə olaraq I-IX adlandırılmışdı.

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 144

² Yənə orada, s. 105

II FƏSİL

ƏHALİNİN SAY DİNAMİKASI, YERLƏŞMƏSİ VƏ TƏRKİBİ

2.1. Əhalinin say dinamikası

Monoqrafiyanın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri XIX-XX əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhəri əhalisinin say dinamikasını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Son dövrlərdə bütövlükdə Azərbaycanın, o cümlədən ayrı-ayrı Azərbaycan xanlıqlarının əhalisinin demoqrafik problemlərinin öyrənilməsinə bir sıra tədqiqat əsərləri həsr olunmuşdur. Bu araşdırmalar içərisində Həcər Verdiyeva,¹ Kərim Şükürov,² İbrahim Kazımov,³ Nuru Quliyev,⁴ Salman İbişov⁵ və başqalarının əsərlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Amma çox böyük təəssüf hissi ilə demək olar ki, həmin tədqiqatların bəzilərinə əksini tapmış məlumatlar istisna olmaqla vətən tarixşünaslığında Dərbənd əhalisi tarixi-demoqrafik tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Lakin bu heç də XIX-XX əsrlərdə Dərbənd əhalisinin demoqrafik səpgidə qətiyyən öyrənilməməsi anlamına gəlmək deyildir. Belə ki, bəzi Dağıstan tarix-

¹ Verdiyeva H.Y. XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın əhalisi. Bakı, 1993

² Şükürov K.K. Azərbaycan əhalisi: öyrənilməsi tarixi və qaynaqları (qədim zamanlardan müasir dövrədək). Bakı: Elm, 2004

³ Kazımov İ. Naxçıvan bölgəsinin tarixi-demoqrafik tədqiqi (1828-1920-ci illər). NDA. Naxçıvan, 2003

⁴ Quliyev N.Ə. Naxçıvan xanlığının əhalisi (tarixi-demoqrafik tədqiqat). NDA. Naxçıvan, 2007

⁵ İbişov S.Ə. Quba xanlığının əhalisi (tarixi-demoqrafik tədqiqat). NDA. Bakı, 2007

çiləri və rus qafqazşünasları bölgənin sosial-iqtisadi və siyasi tarixinə həsr etdikləri tədqiqatlarında, həmçinin birbaşa Dərbənd şəhərinin tarixindən bəhs edən əsərlərində XIX-XX əsrlərdə Dərbənd şəhəri əhalisinin sayı, etnik, dini tərkibi və s. haqqında da maraqlı məlumatlar vermişlər. Bu baxımdan A.N.Kajlayev,¹ Q.D. Daniyalov,² S.A.Sultanov,³ Q.B.Hüseynov,⁴ N.A.Maqomedov,⁵ X.M.Xaşayev,⁶ E.İ.Kozubski⁷ və başqalarının əsərləri diqqəti cəlb etsə də, həmin tədqiqatlarda Dərbənd şəhərinin əhalisi haqqında məlumatlar sosial-iqtisadi kontekstdə verilməklə yanaşı, yalnız bir neçə ili əhatə etdiyi üçün öləri xarakter daşıyır. Digər tərəfdən, bu tədqiqat əsərləri də sırf tarixi-demoqrafik proseslərin araşdırılmasına həsr edilməmişdir.

Azərbaycanın şimal sərhəddində minilliklər boyu sözün əsl mənasında dəmir qapı rolunu oynayan Dərbənd şəhəri əhalisinin sayı haqqında Rusiya işğalına qədər dəqiq məlumat vermək demək olar ki, qeyri mümkündür. Bunun əsas səbəbi XIX əsrin əvvəlinə qədər, xüsusilə də xanlıqlar

¹ Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие городов Дагестанской АССР. Махачкала: Даг. кн. изд., 1971; Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972

² Даниялов Г.Д. Классовая борьба в Дагестане во второй половине XIX-нач. XX вв. Махачкала, 1970

³ Султанов С.А. Дербент: История возникновения и развития. Дербент. Изд. Типография, №3, 2003

⁴ Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005

⁵ Магомедов Н.А. Дербент и Дербентское владение в XVIII- первой половине XIX в. Политическое положение и экономическое развитие. Махачкала, 1998

⁶ Хашаев Х.М. Общественный строй Дагестана в XIX веке. М.: Изд. АН СССР, 1961

⁷ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906

dövründə Dərbənd əhalisinin sayı ilə bağlı sənədlərin, vergi dəftərlərinin zamanəmizədək gəlib çatmamasıdır. Bununla belə XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Dərbənddə olmuş bəzi rus səyyahlarının, V.Zubovun və Q.İ.Qlazenapın yürüşünün iştirakçılarının Dərbənd şəhəri əhalisinin sayı haqqında məlumatları həmin boşluğun qismən də olsa doldurulması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 1770-ci ildə Dərbənddə olmuş rus alimi S.Q.Qmelinin verdiyi məlumata görə, Dərbənddə yaşayan 4000 ailənin 100-ü qeyri müsəlman idi.¹ Rus qafqazşünası S.Bronevskinin yazdığına əsasən, 1792-ci ildə Dərbənd şəhərində 2700 ailə (həyat) yaşayırdı. Müəllif Dərbənd xanlığının hərbi gücündən bəhs edərkən qeyd edir ki, xanlığın əhalisi şəhərlə birlikdə 4000-ə qədər qoşun çıxara bilər.² 1796-cı ildə qraf V.Zubovun yürüşü zamanı Dərbəndə danışıqlar üçün göndərilmiş nümayəndələr şəhərdə 2500 evin (60-ı erməni evi) olduğunu bildirirdilər. Həmin nümayəndələr Şeyxəli xanın təxminən 10 minə yaxın qoşuna malik olmasını ehtimal edirdilər.³ Aydın məsələdir ki, Şeyxəli xanın 10 minlik ordusu təkcə Dərbənd şəhəri əhalisindən toplanı bilməzdi. E.İ.Kozubski də Dərbənd xanlığının 4 minə yaxın qoşuna malik olması fikrini təsdiq edir.⁴

F.F.Simonoviçin 1796-cı ilə aid olan məlumatında göstərilir ki, Dərbənd şəhərində 2180 ev, Dərbənd dairəsinə məxsus 6 kənddə 265 ev, Ulus dairəsinə məxsus 15 kənddə isə

¹ Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях.СПб., 1836, ч.1-4. с. 164

² Броневский С.М. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. Собрания и пополненные С.Броневским. М., Типогр. С.Селиванского, 1823, с. 340

³ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 115

⁴ Yenə orada, s. 138

780 ev vardır.¹ Müəllifin qənaətinə görə, bütövlükdə Dərbənd xanlığında 3225 ailə mövcud olmuşdur. P.Q.Butkovun 1798-ci ilə aid olan məlumatlarında Dərbənd şəhəri və ətrafındakı 15 kənddə 9300 nəfərin yaşadığı göstərilmişdir. P.Q.Butkov da Dərbənd əyalətində təqribən 4 minə qədər silahlı qoşun olması fikrini irəli sürmüşdür.²

A.İ.Axverdov 1804-cü il tarixli məlumatında belə hesab edir ki, Dərbənd şəhərində 2000-dən çox ev vardır və hər iki cinsdən olan əhalinin sayı 10 mindən çoxdur. Müəllif Ulus mahalının 17 kəndinin əhalisinin 2000 silahlı qoşun çıxara bilməsini qeyd etmişdir.³ Göründüyü kimi, Dərbənd şəhərinin Rusiya tərəfindən işğalına qədər onun əhalisinin sayı haqqında verilən məlumatların hamısı yalnız təxmini hesablamalardır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu məlumatlar azacıq fərqlərlə də olsa demək olar ki, oxşardır.

1806-cı ildə Dərbənd şəhəri Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra çar məmurları əhalini vergiyə cəlb etmək məqsədi ilə müxtəlif illərdə siyahıyaalmalar keçirmişdilər. 1806-1830-cu illər arasında Qafqazın baş komandanının göstərişi ilə Dərbəndin komendantı tərəfindən keçirilmiş siyahıyaalmalar, 1831-1873-cü illərdə keçirilmiş kameral təsvirlər hökuməti fiskal baxımdan maraqlandırdığı üçün Dərbənd şəhəri əhalisinin sayını gerçəklik baxımından tam dolğunluğu ilə əks etdirmir. Bu siyahıyaalmalar və kameral təsvirlərin çoxsaylı qüsurlarla müşahidə olduğunu çar məmurları və rus qafqazşünasları özləri də etiraf edirdilər.⁴ Bütün bunlara bax-

mayaraq, 1806-1873-cü illərdə keçirilmiş siyahıyaalmalar Rusiya işğalına qədərki təxmini hesablamalardan fərqli olaraq konkret rəqəmlərə söykəndiyi üçün daha mötəbərdir.

1808-1811-ci illərdə Gürcüstanda və Qafqaz xəttindəki rus qoşunlarının baş komandanı olmuş general A.P.Tormasovun göstərişi ilə 1811-ci ildə tərtib olunmuş Dağıstan əhalisinin sayını əks etdirən cədvəldə göstərilir ki, Dərbənd qalası və onun ətrafındakı 790 ailədə hər iki cinsdən 4.740 nəfər əhali yaşayır.¹ Lakin bu cədvəldə verilmiş rəqəmlər o qədər də inandırıcı deyildir. Belə ki, 1812-1816-cı illərdə Qafqazda rus qoşunlarının baş komandanı olmuş general N.F.Rtişşevin əmri ilə 1810-cu il siyahıyaalınması əsasında 1813-cü ildə tərtib edilmiş "Dərbənd şəhəri və dairəsində ev və əhali sayı haqqında" cədvəldə əksini tapmış rəqəmlər A.P.Tormasov üçün hazırlanmış cədvəldəki məlumatlardan kəskin şəkildə fərqlənir.²

N.F.Rtişşevə 1813-cü ildə təqdim olunmuş cədvəl üzrə Dərbənd şəhərində 1.522 evdə kişi cinsindən olan 4.175 nəfərin, Ulus mahalındakı doqquz kənddə isə 284 ailənin yaşaması qeydə alınmışdı.³ 1811 və 1813-cü il tarixli cədvəllər arasındakı kəskin fərq fikrimizcə bir sıra amillərlə bağlıdır. Görünür A.P.Tormasova təqdim olunmuş 1811-ci il tarixli cədvəl 1807-1808-ci illərdə Dərbənddə keçirilmiş siyahıyaalma materiallarını əks etdirir. Həmin dövrdə isə rus işğalı və birinci Rusiya-İran müharibəsi ilə əlaqədar Dərbənd şəhəri əhalisinin başqa bölgələrə miqrasiyası istisna deyildir.

¹ История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные мат. под ред. М.О.Косвена и Х.М.Хашаева. М.: Изд. Вост. Лит., 1958, с. 143

² Yəne orada, s. 210

³ Yəne orada, s. 219-220

⁴ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 290

¹ История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные мат. под ред. М.О.Косвена и Х.М.Хашаева. М.: Изд. Вост. Лит., 1958, с. 237

² Azərbaycan Respublikası Milli Dövlət Tarix Arxiv, f. 24, s. 1, iş 21, v.44- 45

³ Yəne orada, f. 24, s. 1, iş 21, v.44- 45

1820-ci ilin oktyabr ayında Dərbənd şəhərində olmuş Fransanın Tiflisdəki səfiri Qamba şəhərdə 7-8 min əhalinin yaşadığını göstərmişdir.¹

Dərbənddə çar hökumətinin məmurları tərəfindən keçirilmiş növbəti əhali siyahıyaalması 1824-cü ilə aiddir. Fon Krabbenin general Yermolova ünvanladığı 4 avqust 1824-cü il tarixli 1211 sayılı hesabatda göstərilir ki, Dərbəndin komendantı vəzifəsini icra edən fon Aşerberqin 16 iyul 1824-cü il tarixli siyahıyaalmasına əsasən şəhərdə uşaqlar da daxil olmaqla hər iki cinsdən 11.060 nəfər əhali yaşayır.² Çox maraqlıdır ki, tarixi ədəbiyyatlarda 1824-cü il siyahıyaalma rəqəmləri ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. S.A.Sultanov Dərbənd tarixinə həsr etdiyi əsərində 1810-cu ildə şəhərdə 11.060 nəfərin yaşadığını göstərdiyi halda,³ A.N.Kajlayev 1824-cü ildə Dərbənddə 12.870, 1855-ci ildə 11.060 nəfərin yaşadığını qeyd etmişdir.⁴ Çox təəssüf ki, hər iki müəllif hansı mənbəyə istinad etdiklərini göstərməmişlər. 1875-ci ildə Dərbənddə olmuş Kazan Universitetinin professoru E.İ.Eyxvald tamamilə fərqli rəqəmlər söyləmişdir. Onun fikrincə, həmin dövrdə Dərbənd şəhərində 1.800 ev, 26.000 əhali olmuşdur.⁵

1830-cu il aprel 22-də Dərbəndin komendantı polkovnik Rozenfeldin təqdim etdiyi "Dərbənd əyaləti əhalisinin sayı haqqında cədvəl"də Dərbənd şəhərində 1.911 ev və hər iki cinsdən 9.618 nəfərin yaşadığı göstərilir. Həmin cədvələ

əsasən qalanın forştatında olan 161 evdə hər iki cinsdən 801, Sabnova kəndində olan 43 evdə 197 nəfər əhali yaşayırdı.¹

Rus ordusunun zabitləri M.K.Kovalevski və İ.F.Bla-ramberqin 1831-ci ilə aid məlumatlarında Dərbənd şəhərində 2.000, şəhər ətrafındakı 17 kənddə isə 2.000-ə yaxın evin olması göstərilir.²

Rusiya imperiyası maliyyə nazirinin 14 may 1829-cu il tarixli əmrindən sonra Cənubi Qafqazda kameral təsvirlərin keçirilməsinə başlandı. 1832-ci ildə Dərbənddə keçirilmiş ilk kameral təsvir materiallarına görə, Dərbənd qalası, forştat və şəhərə aid olan Sabnova kəndində 1.795 ev və 5.139 nəfər kişi cinsi qeydə alınmışdır.³ 1833-cü ildə Dərbənddə baş vermiş dəhşətli aclıq həm əhalinin bir qisminin tələf olması, bir qisminin isə başqa yerlərə köçməsinə səbəb olmuşdu. Bu faktı 1842-ci ildə Dərbənddə keçirilmiş kameral təsvirin nəticələri dolayısı ilə olsa da təsdiq edir. Həmin siyahıyaalma materiallarına görə, 1842-ci ildə Dərbənddə qeydə alınmış 1.708 ailədə hər iki cinsdən 10.713 nəfər olmuşdur.⁴ Göründüyü kimi 1832-ci illə müqayisədə 1842-ci ildə ailələrin sayı 87-yə qədər azalmışdı. XIX əsrin 40-50-ci illərində Dərbəndin iqtisadi inkişafının sürətlənməsi, marena istehsalının genişlənməsi kimi faktorlar əhalinin artımına gətirib çıxarmışdı. XIX əsrin 50-ci illərində keçirilmiş siyahıyaalma materialları bu artımı sənədləşdirir. Dərbənd qubernatorunun 1850-ci ilə aid hesabatında Dərbənd şəhərində hər iki cinsdən 12.032 nəfərin

¹ Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. СПб., 1836, ч.1-4. с. 164; Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 162

² Козубский Е.И. Göstərilən əsəri, s.166

³ Султанов С.А. Дербент: История возникновения и развития. Дербент. Изд. Типография, №3, 2003, с. 115

⁴ Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие городов Дагестанской АССР. Махачкала: Даг. кн. изд., 1971, с. 216

⁵ Козубский Е.И. Göstərilən əsəri, s.163

¹ Движение горцев Северо-восточного Кавказа в 20-50-х гг. XIX века. Махачкала, 1959, с. 20-21

² История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные мат. под ред. М.О.Косвена и Х.М.Хашаева. М.: Изд. Вост. Лит., 1958, с. 311

³ Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. СПб., 1836, ч.1-4. с.165; Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 181

⁴ Козубский Е.И. Göstərilən əsəri, s. 241

yaşadığı göstərilir.¹ 1851-ci il tarixli kameral sayım materiallarında Dərbənd şəhəri, forstat və Sabnova kəndində 2.447 ailənin yaşaması öz əksini tapmışdır.

Tarixçi A.K.Kərimov Dərbənd şəhərinə həsr etdiyi əsərində 1851-ci ildə şəhərdə 13.470 nəfərin yaşadığını göstərmişdir. Lakin bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən E.İ.Kozubski və A.N.Kajlayev Dərbənddə 13.470 nəfərin yaşaması faktının 1859-cu ilə şamil olunduğunu bildirmişlər.²

1875-ci ildə nəşr edilmiş "Sbornik svedeniy o Kavkazskix qortsax" adlı külliyyatın VIII buraxılışında qafqazşünas A.V.Komarovun "Dağıstan vilayətinin əhalisi" adlı məqaləsində 1865-1867-ci illərə aid Dərbənd şəhəri əhalisinin sayı haqqında məlumat verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, A.V.Komarovun bu məlumatları 1865-1867-ci il kameral təsvirləri, vergi siyahıları və müəllifin şəxsi yazışmaları, sorğuları əsasında toplansa da³ Dərbəndin yalnız türk, tat və yəhudi əhalisinin sayını konkret göstərir. Dərbənddə yaşayan rus, erməni və başqa millətlərin sayı ümumi şəhərlər qrafasında verildiyi üçün Dərbənddə nə qədər rus, erməni və digər millətlərin yaşamasını müəyyən etmək mümkün deyildir. A.V.Komarovun yazdığına görə, 1865-1867-ci illərdə 6.682 evdə 13.524 nəfər hər iki cinsdən olan əhali yaşayırdı.⁴ Bu rəqəmlərə Dərbənddə yaşayan rus, erməni və başqa millətin nümayəndələrini də əlavə etsək, əhalinin ümumi sayının xeyli artıq olduğunu təsəvvür etmək çətin deyildir.

¹ Хашаев Х.М. Общественный строй Дагестана в XIX веке. М.: Изд. АН СССР, 1961, с. 17

² Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 241; Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие городов Дагестанской АССР. Махачкала: Даг. кн. изд., 1971, с. 216

³ Сборник сведений о Кавказских горцах. Вып. VIII. Тифлис, 1875, с.2

⁴ Yənə orada, s. 17

1866-cı ildə Dağıstan vilayətində keçirilmiş kameral təsvir materiallarına görə, Dərbənd şəhərində 3.097 ev və hər iki cinsdən olan 14.514 nəfər qeydə alınmışdır.¹ 1873-cü ildə keçirilmiş siyahıyaalmaya görə, Dərbənd şəhərində forstat və Sabnova ilə birgə 2.762 evdə 11.278 nəfər yaşayırdı.² Dərbənddə əhalinin 1866-cı ilə nisbətən azalmasına marena istehsalının tənəzzülü kəskin şəkildə təsir göstərmişdi.

Kameral təsvirlərin əhali haqqındakı məlumatları çar hökumət orqanlarını qane etmədiyi üçün 1873-cü ildən sonra Qafqazda kameral təsvirlərin keçirilməsi dayandırıldı. Dövlət Şurasının 24 fevral 1886-cı il tarixli qərarı ilə kameral təsvirlər ailə siyahıyaalmaları ilə əvəz edildi.³ Yeni qaydalara əsasən, əhali şəhərli, kəndli və gəlmə kateqoriyalarına bölünməklə onların hər birinin sayı, vergiödəmə qabiliyyəti, etnik, dini və sosial tərkibi haqqında ətraflı məlumatların verilməsi nəzərdə tutulurdu. Dövlət Şurasının həmin qərarına əsasən 1886-cı ildə Dərbənd şəhərində də əhalinin ailə siyahıyaalmaları üzrə sayımı keçirilmişdir. Bu siyahıyaalma materialları iki dəfə - 1890 və 1893-cü illərdə Tiflisdə nəşr edilmişdir. 1890 və 1893-cü illərin nəşrində əhalinin sayı ilə bağlı bəzi fərqlərin olmasını nəzərə alaraq onların hər ikisini tədqiqata cəlb etməyi məqsədəuyğun hesab etmişik. 1890-cı il çapının materiallarına görə, 1886-cı ildə Dərbənd şəhərində 2.617 ev və hər iki cinsdən olan 11.535 nəfər,⁴ 1893-cü il çapının mate-

¹ Березинский Н.А. Статистический очерк городов Дагестана (Результаты городской переписи 1923 года) // Бюллетень Дагестанского Статистического Управления, 1923, с. 3

² Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005, с. 697

³ Козубский Е.И. Göstərilən əsəri, s. 290

⁴ Свод статических данных извлеченных из посемейных списков населения Закавказья. Дагестанская область. Тифлис, 1890. с. 1

riallarına görə isə 15.265 nəfər qeydə alınmışdır.¹ 18 avqust 1893-cü ildə general Yüzbaşovun təqdim etdiyi statistik məlumatlara görə, Dərbəndin yerli əhalisindən olan 3.173 evdə 12.130 nəfər, müvəqqəti yaşayan 2.282 nəfər də daxil olmaqla cəmi 14.412 nəfər yaşayırdı.²

XIX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq, Dağıstan vilayətinin sosial-iqtisadi vəziyyəti haqqında icmallar nəşr olunmağa başladı. Qubernatorun Dağıstan vilayəti haqqında hesabatlarına əlavələr kimi nəşr edilən bu icmallarda Dərbənd şəhərinin əhalisi haqqında da ətraflı məlumatlar öz əksini tapdığı üçün həmin icmal materialları da tədqiqata cəlb edilmişdir. Dağıstan vilayətinin icmallarına əsasən, Dərbənd şəhərində 1896-cı ildə 14.614,³ 1897-ci ildə isə 15.152 nəfər əhali yaşayırdı.⁴ 1897-ci ildə Rusiya imperiyası əhalisinin ilk ümumi siyahıyaalması həyata keçirildi. Həmin siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, Dərbənd şəhəri əhalisinin sayı 14.649 nəfər olmuşdur.⁵ Dağıstan vilayətinin icmal materiallarına əsasən, 1899-cu ildə Dərbənd şəhəri əhalisinin sayı 17.836 nəfərə çatmışdır.⁶ Dağıstan vilayətinin 1901-ci ilə aid yaddaş kitabçası və ünvan təqvimində verilmiş materiallar göstərir ki, həmin ildə Dərbənddə rus ordusunda xidmət edən 590 kişi və 120 qadın əsgər də daxil olmaqla 18.546 nəfər yaşayırdı.⁷

Dağıstan vilayətinin icmal materiallarında əksini tapmış statistik rəqəmlərə əsasən, Dərbənd şəhərində 1902-ci ildə 18.958,¹ 1903-cü ildə 20.983,² 1904-cü ildə 21.515,³ 1905-ci ildə 23.230,⁴ 1906-cı ildə 29.777,⁵ 1907-ci ildə 30.761,⁶ 1908-ci ildə 35.415,⁷ 1909-cu ildə 33.167,⁸ 1910-cu ildə 32.871 nəfər, 1911-ci ildə isə 32.716 nəfər⁹ hər iki cinsdən olan əhali yaşayırdı. Statistik rəqəmlərdən göründüyü kimi XIX əsrin sonu, xüsusilə də XX əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhəri əhalisinin say dinamikasında nəzərə çarpacaq dərəcədə artım baş vermişdir. Bu dövrdə Dərbənd şəhəri əhalisinin sürətlə artmasının əsas səbəbi 1898-ci ildə Petrovsk-Dərbənd dəmir yolu, 1899-cu ilin avqustunda isə Dərbənd-Bakı dəmir yolu tikintisinin başa çatdırılması ilə birbaşa bağlı idi.¹⁰ 1900-cü ildə Dərbənd-Bakı dəmir yolunun işə salınması və Petrovsk-Biləcəri xəttinin Ümumrusiya dəmir yoluna qoşulmasının Dərbənd kənd təsərrüfatı məhsullarının, xüsusilə də üzümçülü-yün, balıq sənayesinin sürətli inkişafına təkan verməsi əhalinin artımına əsaslı təsir göstərmişdir.¹¹

A.N.Kajlayevin hesablamaları göstərir ki, 1915-ci ildə Dərbənd şəhərində 33.540 nəfər əhali yaşayırdı.¹² 1917-ci ilə aid statistik məlumatlara görə, Dərbənd şəhəri əhalisinin sayı 1915-ci ilə nisbətən xeyli azalaraq 31,1 minə enmişdir.¹³ 1920-

¹ Свод статических данных из посемейных списков населения Закавказья. Тифлис, 1893; Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 290

² Козубский Е.И. Göstərilən əsəri, s. 312

³ Обзоры о состоянии Дагестанской области за 1896 год. Темир-Хан-Шура, 1897, с. 3

⁴ Обзор о состоянии Дагестанской области за 1897 год. Темир-Хан-Шура, 1898, с. 17

⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Дагестанская область. СПб, 1905, Т.62, с. 2

⁶ Обзор Дагестанской области за 1899 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету военного губернатора. Темир-Хан-Шура, 1900, с. 34

⁷ Памятная книжка и адрес – календарь Дагестанской области на 1901 года. Темир-Хан-Шура, 1901, с. 34

¹ Обзор Дагестанской области за 1902 год. Темир-Хан-Шура, 1903, с. 2, таб. 1

² Обзор Дагестанской области за 1903 год. Темир-Хан-Шура, 1904, таб. 2

³ Обзор Дагестанской области за 1904 год. Темир-Хан-Шура, 1905, таб. 1

⁴ Обзор Дагестанской области за 1905 год. Темир-Хан-Шура, 1907, с. 5, таб. 1

⁵ Обзор Дагестанской области за 1906 год. Темир-Хан-Шура, 1908, с. 4, таб. 1

⁶ Обзор Дагестанской области за 1907 год. Темир-Хан-Шура, 1909, с. 4, таб. 1

⁷ Обзор Дагестанской области за 1908 год. Темир-Хан-Шура, 1909, с. 7, таб. 1

⁸ Обзор Дагестанской области за 1909 год. Темир-Хан-Шура, 1910, с. 7, таб. 1

⁹ Обзор Дагестанской области за 1911 год. Темир-Хан-Шура, 1912, с. 7, таб. 1

¹⁰ Керимов А.К. Мой город Дербент. М.: Прозерпина, 1994, с. 69

¹¹ Yenə orada, s. 69

¹² Kajlaev A.N., göstərilən əsəri, s. 220

¹³ Народы Дагестана. Отв. Ред: Арутюнов С. А. Османов А.И., Сергеева Г.А. М.: Наука, 2002, с. 47

ci ildə Dərbənd şəhərində keçirilmiş siyahıyaalma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, əhalinin sayı 20.102 nəfər olmuşdur.¹ 1923-cü ildə keçirilmiş şəhər siyahıyaalmasına görə, Dərbənd şəhəri əhalisinin sayı 1920-ci illə müqayisədə 1.243 nəfər (və ya 6,2 %) azalaraq 18.859 nəfər təşkil etmişdir.² 1917-ci ildən sonra Dərbənd şəhəri əhalisinin kəskin şəkildə azalması bir sıra amillərlə bağlı olmuşdur. 1918-1920-ci illərdə Rusiyada baş vermiş vətəndaş müharibəsi, Dərbənddə tüğyan edən yoluxucu xəstəliklər və 1920-1921-ci illərdə qeydə alınmış quraqlıq nəticəsində yaranmış aclıq əhali arasında kütləvi ölüm hallarına səbəb olmuşdur. Digər tərəfdən, bolşevik terroru nəticəsində kütləvi qırğınlar və qırmızı terror təqibindən yaxa qurtarmaq üçün əhalinin imtiyazlı təbəqələrinin başqa ölkələrə, xüsusilə də Türkiyəyə köçməsi əhalinin azalmasının başlıca səbəbləri idi.

1926-cı ildə SSRİ-də keçirilmiş Ümumittifaq siyahıyaalmasına görə, Dərbənd şəhərində əhalinin sayı nisbətən artaraq 23.097 nəfərə çatmışdır.³ Bu artım 1920-1921-ci illərdən sonra Rusiyada yaranmış nisbi sakitliklə bağlı olmuşdur.

XVIII əsrin sonundan 1926-cı il Ümumittifaq siyahıyaalmasına qədər Dərbənd şəhəri əhalisinin sayı haqqındakı məlumat və statistik rəqəmlər tərtib etdiyimiz cədvəldə daha aydın öz əksini tapmışdır. (cədvəl 2.1)

¹ Березинский Н.А. Статистический очерк городов Дагестана (Результаты городской переписи 1923 года) // Бюллетень Дагестанского Статистического Управления, 1923, с. 3

² Yenə orada, s. 3

³ Материалы Всесоюзной переписи населения 1926 года по Дагестанской АССР. Вып. 1-й. Список населенных мест Дагестанской АССР. Махачкала: Изд. Дагстат-управление, 1927, с. 3

Cədvəl 2.1

Dərbənd şəhəri əhalisinin say dinamikası

№	İllər	İstinad edilən mənbə	Əhalinin sayı	Ev və ya ailənin sayı
	1	2	3	4
1	1770	S.Q.Qmelin	-	4000
2	1796	V.Zubovun yürüşünün iştirakçıları	-	2500
3	1796	F.F.Simonoviç	-	3225
4	1798	P.Q.Butkov	9.300	-
5	1804	A.İ.Axverdov	10.000-dən çox	2000
6	1811	A.P.Tormasov	4.740	790
7	1813	N.F.Rtişev	4.175 k.c.	1806
8	1820	Qamba	7-8 min	-
9	1824	Fon Krabe	11.060	-
10	1825	E.İ.Eyxvald	26.000	1800
11	1830	polk.Rozenfeld	10.616	2115
12	1831	M.K.Kovalevski və İ.F.Blaram-berq	-	4000
13	1832	Kameral təsvir	5.139 k.c.	1795
14	1842	Kameral təsvir	10.713	1708
15	1850	Dərbənd qubernatoru	12.032	-
16	1851	Kameral təsvir	13.470	2447
17	1866	Kameral təsvir	14.514	3097
18	1865-1867	A.V.Komarov	13.524	6682
19	1873	Kameral təsvir	11.278	2762
20	1886	Ailə siyahısı (1890-nəşri)	11.535	2617
21	1886	Ailə siyahısı (1893-nəşri)	15.265	-
22	1893	General Yüzbaşov	14.412	3173
23	1896	Dağıstan vilayətinin icmalı	14.614	-

24	1897	Dağıstan vilayətinin icmalı	15.152	-
25	1897	Ümumrusiya siyahıyaalması	14.649	-
26	1899	Dağıstan vilayətinin icmalı	17.836	-
27	1901	Dağıstan vilayətinin yaddaş kitabı	18.546	-
28	1902	Dağıstan vilayətinin icmalı	18.958	-
29	1903	Dağıstan vilayətinin icmalı	20.983	-
30	1904	Dağıstan vilayətinin icmalı	21.515	-
31	1905	Dağıstan vilayətinin icmalı	23.230	-
32	1906	Dağıstan vilayətinin icmalı	29.777	-
33	1907	Dağıstan vilayətinin icmalı	30.761	-
34	1908	Dağıstan vilayətinin icmalı	35.415	-
35	1909	Dağıstan vilayətinin icmalı	33.167	-
36	1910	Dağıstan vilayətinin icmalı	32.871	-
37	1911	Dağıstan vilayətinin icmalı	32.716	-
38	1915	A.N.Kajlayev	33.540	-
39	1917	Narodı Daqestana	31,1 min	-
40	1920	Dərbənd şəhər siyahıyaalması	20.102	-
41	1923	Dərbənd şəhər siyahıyaalması	18.859	-
42	1926	Ümumittifaq siyahıyaalması	23.097	-

Cədvəldən göründüyü kimi, XIX-XX əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhəri əhalisinin say dinamikasında bir neçə mərhələ müşahidə olunur. **I mərhələ** 1806-1873-cü illəri əhatə edir. Rusiya işğalının ilk onilliklərində əhalinin artım tempində ciddi irəliləyiş olmasada, XIX əsrin 40-60-cı illərində Dərbənddə marena istehsalının genişlənməsi əhalinin sayının çoxalmasına mühüm təsir göstərmişdir. **II mərhələ** XIX əsrin 70-90-cı illərini əhatə edir. Bu dövrdə süni boyaq alizarinin kəşfi nəticəsində marena istehsalının tənəzzülə uğraması I mərhələdə müşahidə olunan əhalinin artım tempinə mənfi təsir göstərmiş, artım səviyyəsi demək olar ki, qeydə alınmamışdır. **III mərhələ** 1899-1917-ci illəri əhatə edir. Bu mərhələni Dərbənd şəhəri əhalisinin say dinamikasının çiçəklənmə, yüksəlmə dövrü hesab etmək olar. Artıq qeyd edildiyi kimi, Petrovsk-Dərbənd, Dərbənd-Bakı dəmir yol xətlərinin işə düşməsi ilə Dərbəndin Ümumrusiya bazarına qoşulması, kənd təsərrüfatı və sənayenin sürətli inkişafı əhalinin sayının artmasına əsaslı təsir göstərmişdir. Təsədüfi deyildir ki, məhz bu mərhələdə, konkret olaraq 1908-ci ildə Dərbənd şəhəri əhalisinin sayı yüksək səviyyəyə - 35.415 nəfərə çatmışdır. Dərbənd şəhəri əhalisinin say dinamikasında **sonuncu IV mərhələ** 1917-ci ildən sonrakı dövrü əhatə edir. Oktyabr çevrilişi, vətəndaş müharibəsi, qırmızı terror və repressiyalar əhalinin kəskin şəkildə azalmasına səbəb olmuş və 1923-cü ildə 18.859 nəfərə enərək, 1908-ci illə müqayisədə demək olar ki, yarıya qədər azalmışdır. Beləliklə, müəyyən olunmuşdur ki, əhalinin say dinamikasına təsir göstərən şərtlər içərisində sosial-iqtisadi və siyasi amillərin rolu və çəkisi xüsusilə böyükdür.

2.2. Əhalinin yerləşməsi

Dərbənd şəhəri əhalisinin demoqrafik problemlərinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri əhalinin yerləşməsinə aydınlıq gətirilməsidir. Lakin çox təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, indiyə qədər Dərbəndin sosial-iqtisadi, siyasi, demoqrafiya və s. tarixinə həsr edilmiş əsərlərdə bu problemə toxunulmamışdır. Məsələnin müərkəb olması onunla bağlıdır ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində Dərbənddə həyata keçirilmiş siyahıyaalma materiallarının demək olar ki, mütləq əksəriyyətində əhalinin şəhərin hissələri, şəhər daxili mahallar və şəhərə aid olan kəndlər üzrə yerləşdirilməsi diqqətdən kənarda qalmışdır. Məhz buna görə də Dərbəndin tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçılar bu problemin üzərindən sükutla keçmişlər. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, tarixi ədəbiyyat və qaynaqlarda əhalinin yerləşməsi haqqında əldə etdiyimiz materiallar əsasında qismən də olsa bu boşluğu doldurmağa cəhd edəcəyik. Bunun üçün ilk növbədə Dərbənd xanlığına, Rusiya işğalından sonrakı dövrdə isə inzibati-ərazi vahidi kimi Dərbənd anlayışına hansı ərazilərin daxil olmasına aydınlıq gətirilməlidir. Tarixi ədəbiyyatlarda Dərbənd xanlığına şəhərlə bərabər Ulus mahalının daxil olması haqqında demək olar ki, vahid fikir olsa da Ulus mahalında kəndlərin sayı haqqında müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Dərbənd tarixçisi Q.B.Hüseynov, hətta Samur çayının sağ sahilində yerləşən Müskür, Nizabat (Niyazabat), Şabran, Rustav və Beşbarmaq kəndlərinin də Dərbənd xanlığına məxsus olmasını iddia edir.¹ Rus qafqazşünası S.Bronevski Rustav, Müskür, Şabran, Barmaq mahallarının Quba xanlığına daxil olduğunu göstərəkən qeyd edir ki, Müskür və Barmaq

mahalları Quba xanlığına sonralar birləşdirilmişdi.¹ Görünür Q.B.Hüseynovun qeyd etdiyi kəndlər sonralar Quba xanlığı tərəfindən ələ keçirilmişdir. F.F.Simonoviçin 1796-cı ildə verdiyi məlumata əsasən, Dərbənd xanlığına daxil olan Dərbənd dairəsinə Sabnova, Peremişki, Calqan, Caqutkənd, Abasova, Rukal (6), Ulus dairəsinə isə Ərəblər, Yuxarı Ərəblər, Mollakənd, Bayatlar, Dərbənd Qala, Kural, Zardien, Urucba, Azadoğlu, Ustaçı, Selik, Nügədi, Malakalin, Padar və Bilici (15) kəndləri daxildir.² P.Q.Butkov 1798-ci ildə Dərbənd xanlığına Dərbənd şəhərinin və 15 kəndin daxil olduğunu göstərmişdir.³ A.İ.Axverdovun 1804-cü ilə aid olan məlumatına əsasən, Ulus mahalında 15 kənd olmuşdur.⁴ Qafqazda rus qoşunlarının baş komandanı, general N.F.Rtişevin 1813-cü il tarixli məlumatında Ulus mahalında Ərəblər Sorsor, Mollakənd, Bilici Padar, Dərbənd Qala, Molla Xəlil, Selik, Azadoğlu, Nügədi, Calqan adlı 9 kəndin olması göstərilir.⁵ Rus zabıtları M.K.Kovalevski və İ.F.Blaramberq 1831-ci ildə Dərbənd ətrafında 17 kəndin olması haqqında məlumat vermişlər.⁶ Rus qafqazşünası A.V.Komarovun 1875-ci ildə Tiflisdə nəşr olunan məqaləsində 1865-1867-ci illərdə Dərbənddə 13 türk, 1 tat və 4 yəhudi yaşayış məskəninin olması qeyd olunmuşdur.⁷ E.İ.Kozubski göstərir ki, 1806-cı ildə Dərbənd xanlığına Dərbənd şəhərilə yanaşı, Ulus mahalındakı Ərəblər, Azadoğlu, Bilici, Calqan, Qullar,

¹ Броневский С.М. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. Собрания и пополненные С.Броневским. М., Типогр. С.Селиванского, 1823, с. 382-384

² История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные мат. под ред. М.О.Косвена и Х.М.Хашаева. М.: Изд. Вост. Лит., 1958, с. 143

³ Yenə orada, s. 210

⁴ Yenə orada, s. 219

⁵ Yenə orada, s. 250

⁶ Yenə orada, s. 311

⁷ Сборник сведений о Кавказских горцах. Вып. VIII. Тифлис, 1875, с. 17

¹ Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005, с. 224

Mollakənd, Molla Xəlil, Selik, Nügədi və mahalın şəhərə şamil edilən Sabnova kəndləri daxil idi.¹ Q.B.Hüseynovun yazdığına görə isə, Ulus mahalında 9 yaşayış məskəni olmuşdur.² 1840-cı il 10 aprel qanununa əsasən, yaradılmış Dərbənd qəzasına Dərbənd şəhəri, Ulus mahalındakı kəndlərlə yanaşı, Tabasaran və Qaraqaytaq da daxil edilmişdi.³ 1846-cı ildə yaradılmış Dərbənd quberniyasının tərkibinə daxil olan Dərbənd qəzasının ərazisi yenə də dəyişməz qalmışdı.⁴ 1860-cı ildə Dağıstan vilayəti təşkil edilərkən onun tərkibinə daxil edilmiş Dərbənd şəhər rəisliyinə Dərbənd şəhəri və Ulus mahalı da qatılmışdı.⁵ 1883-cü ildə Dağıstan vilayətinin inzibati idarə sistemində edilmiş bəzi dəyişikliklər nəticəsində Dərbənd şəhər rəisliyi ləğv olundu, Ulus mahalı Kürə dairəsinə daxil edildi.⁶ Bu tarixdən etibarən Ulus mahalında olan kəndlərdən yalnız biri - Sabnova kəndi inzibati baxımdan Dərbənd şəhərinə şamil olundu. Beləliklə, 1806-cı ildən 1883-cü ilə qədər Ulus mahalına daxil olan bütün kəndlərin Dərbənddə aid olması aydınlaşmış oldu. 1883-cü ildən çarizmin süqutuna qədər Dərbənd inzibati anlayışına Dərbənd şəhəri və Sabnova yaşayış məskəni daxil idi. Dərbənd şəhərində əhalinin yerləşməsinə müəyyənləşdirmək üçün şəhərin quruluşu və daxili bölgü sistemini nəzərdən keçirmək lazımdır.

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 139

² Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005, с. 224

³ Хашаев Х.М. Общественный строй Дагестана в XIX веке. М.: Изд. АН СССР, 1961, с. 37

⁴ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 200

⁵ История Дагестана. В 4-х тт., т.II. XIX- нач. XX в. М.: Гл. ред. Вост. лит., 1968, с. 119-120

⁶ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 286

Dərbənd şəhəri tarixən quruluşuna görə üç hissədən ibarət olmuşdur. Nariŋqala adlanan **birinci hissədə** xan sarayı və saray xidmətçilərindən olan heyət, Dərbənd adlanan **ikinci hissədə** əhalinin yaşayış binaları və ictimai xarakterli tikililər yerləşirdi. Dubara adlanan **üçüncü hissədə** isə yaşayış yox idi.¹

Şəhərin Dubara hissəsində əhalinin məskunlaşmasına ilk dəfə XVIII əsrin sonunda başlanmışdı. Qazıqumıqlı Surxay xanın Dərbənd xanlığına məxsus Abasova kəndini dağıtmasından sonra Şeyxəli xan o kənddə yaşayan yəhudiləri Dubaraya köçürməyə başlamışdı. Dubara hissəsində əhalinin intensiv məskunlaşması Rusiya işğalından sonra, şəhərin birinci baş planı həyata keçirilərkən başlanmış və orada bir neçə erməni və yəhudi ailəsi yerləşdirilmişdi.

Kameral təsvir materiallarında verilən məlumatlardan aydın olur ki, Rusiya işğalı dövründə şəhərin əhalisi Dərbənd qalası, forştat və Sabnova ərazisində məskunlaşmışdı.² 1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalma materiallarına görə, əhali Dərbənd şəhərində və şəhər ətrafında olan Aşağı əsgər məhəlləsi, Araboqaqarı bağı, forştat və Sabnova kəndində yaşayırdılar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Dərbənddə əhalinin məskunlaşmasında etnik və dini prinsipə də riayət olunurdu. Belə ki, şəhərin müsəlman əhalisi 9-cu mahalda (I fəsilə Dərbənd şəhərinin mahalları, onların qədim adları haqqında məlumat verilmişdir. A.H.), forştat və Sabnova kəndində, rus, erməni və yəhudi icmaları isə ayrıca mahallarda məskunlaşmışdı.³ 1824-cü ildə Dərbənd şəhərinin ikinci baş planına uyğun olaraq şəhərin qədim hissəsi və Dubaranın

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 121

² Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. СПб., 1836, ч.1-4. с. 165

³ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 241

yenidən qurulmasına başlandı. Bununla əlaqədar olaraq bütün yoxsul əhali şəhərin cənub divarlarının arxasına, keçmiş xan bağının ərazisinə köçürüldü. Şəhərin cənub divarlarının arxasında yaradılmış yoxsullar məhəlləsi xalq arasında Quruq (quru, susuz yer), rəsmi sənədlərdə isə Məsəlman forştatı adlandırılmağa başlandı.¹

Qafqazın baş komandanı, general Yermolov Qafqazdakı hərbi düşərgələri oturaq yaşayış məskənlərinə çevirərək, rus köçkünlərini orada məskunlaşdırmaq məqsədi ilə ailəli əsgərlərdən ibarət xüsusi hissələr yaratmağa başlamışdı. Bunun nəticəsində əsgər məhəlləsi "soldatskiye slabodki" adlanan yaşayış məskənləri yarandı. Dərbənddə belə məhəllə şəhərin şimal divarlarının arxasında, Kefar yüksəkliyi tərəfdə yerləşirdi.² 1832-ci ildə Qazi Molla Dərbəndi mühasirəyə alarkən Kefar yüksəkliyindəki ailəli əsgərlərin kazarma və yaşayış binalarını yandırdı. Bundan sonra onlar üçün şəhərin daxilində yeni ərazi ayrılmış və ikinci əsgər məhəlləsinin yaradılması 1843-cü ildə başa çatdırılmışdı.³

Ermənilərin Dərbəndə köçürülməsi hələ 1724-cü ildə I Pyotrun göstərişinə əsasən başlansa da, onların bu bölgədə intensiv məskunlaşması Dərbəndin Rusiya tərəfindən işğalından sonrakı dövrə təsadüf edirdi. Ermənilər Dərbəndin rus və yəhudi əhalisinin məskunlaşdığı hissələrdə yerləşdirilmişdi. Dərbəndin yəhudi məhəlləsi isə XVIII əsrin sonunda, o zaman şəhərin hələ tikilməmiş hissəsi olan Dubarada yaranmışdı.⁴

Dərbənd şəhərində əhalinin məskunlaşması haqqında bəzi məlumatlara XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərinə aid rus səyyahları, V.Zubov, Q.İ.Qlazenap yürüşünün iştirak-

çılarının yazılarında, həmçinin Qafqaz xəttindəki rus qoşunlarının komandanlarının hesabatlarında rast gəlmək mümkündür. F.F.Simonoviçin 1796-cı ildə verdiyi məlumata görə, Dərbənd şəhərində 2.180 ev, Dərbənd xanlığına daxil olan Dərbənd dairəsinə məxsus Sabnova, Peremışki, Calqan, Caqutkənd, Abasova və Rukal kəndlərində 265 ev, Ulus dairəsinə məxsus olan Ərəblər, Yuxarı Ərəblər, Mollakənd, Bayatlar, Dərbənd Qala, Kural, Zardien, Urucba, Azadoğlu, Ustaclı, Selik, Nügədi, Malakalin, Padar, Bilici kəndlərində isə 780 ev olmuşdur. Müəllifin məlumatından aydın olur ki, Ulus mahalının Zardien kəndi dağıdılmış vəziyyətdə olmuşdur və Ustaclı kəndində isə yaşayış yoxdur.¹ P.Q.Butkov Dərbənd xanlığında əhalinin şəhər və digər yaşayış məntəqələri üzrə yerləşməsinin sayı haqqında ayrı-ayrılıqda məlumat verməyə də, 1798-ci ildə Dərbənd şəhəri və ətrafındakı 15 kənddə 9.300 nəfərin yaşadığını qeyd edir.² A.İ.Axverdovun 1804-cü ilə aid məlumatında Dərbənd şəhərində 2000-dən çox evdə, hər iki cinsdən 10.000-dən çox əhalinin yaşadığı, Ulus mahalına məxsus 17 kəndin əhalisi isə 2000 silahlı qoşun çıxarmaq iqtidarında olduğu göstərilir.³ Qafqazın baş komandanı, general N.F.Rtişşevin 1813-cü ildə tərtib etdiyi "Dərbənd şəhəri və dairəsində ev və əhalinin sayı haqqında cədvəl"də əksini tapmış 1810-cu il sayımının materiallarına görə, Dərbənd şəhərində qeydə alınmış 1.522 evdə 4.175 kişi cinsindən olan əhali yaşayırdı.⁴ Həmin cədvəldə Ulus mahalının Ərəblər Sorsor kəndində 60, Mollakənddə 12, Bilici Padar kəndində 75, Dərbənd Qala kəndində 30, Molla Xəlil kəndində 12, Selik kəndində 15, Azadoğlu kəndində 30, Nügədi kəndində 25, Calqan kəndində 25 evin (cəmi 284 ev) ol-

¹ Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005, с. 193

² Yənə orada, s. 605

³ Yənə orada, s. 605

⁴ Yənə orada, s. 267

¹ История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные мат. под ред. М.О.Косвена и Х.М.Хашаева. М.: Изд. Вост. Лит., 1958, с. 143

² Yənə orada, s. 210

³ Yənə orada, s. 219-220

⁴ Azərbaycan Respublikası Milli Dövlət Tarix Arxivi, f. 24, s.1, iş 21, v. 44

ması göstərilmişdir.¹ M.K.Kovalevski və İ.F.Blaramberqin 1831-ci ildə verdiyi məlumata görə, Dərbənd şəhərində 2000, şəhərin ətrafındakı 17 kənddə isə 2000-ə qədər ev olmuşdur.² Dərbənd komendantı polkovnik Rozenfeldin 22 aprel 1830-cu ildə tərtib etdiyi “Dərbənd əyaləti əhalisinin sayı haqqında cədvəl”də Dərbənd şəhərində 1.911 evdə, hər iki cinsdən olan 9.618 nəfərin, forştat hissəsində 161 evdə, hər iki cinsdən 801 nəfərin, Sabnova kəndində 43 evdə, hər iki cinsdən 197 nəfər əhalinin olduğu qeyd edilir. 1832-ci ildə Dərbənddə keçirilmiş kameral təsvir materiallarında Dərbənd qalası, forştat və Sabnovada 1.795 ev və kişi cinsindən olan 5.139 nəfərin qeydə alınması faktı öz əksini tapsa da, bu rəqəmlərin şəhərin daxili bölgü vahidləri üzrə necə paylanması haqqında heç bir məlumat verilməmişdir. Çox maraqlıdır ki, Dərbənddə keçirilmiş kameral təsvirlər içərisində yalnız 1851-ci il tarixli siyahıyaalma materiallarında əhalinin ailələrin sayı üzrə şəhərin mahalları və icmaları arasında bölüşdürülməsi haqqında məlumat verilmişdir. Həmin məlumatlara görə, Dərbənd şəhərinin 1-ci mahalında (Çar təpədə) 321, 2-ci mahalında (Mikri) 127, 3-cü mahalında (Bayat ucarıda) 95, 4-cü mahalında (Geni küçədə) 188, 5-ci mahalında (Peyinlik başında) 290, 6-cı mahalında (Bazar və yaxud Xan küçədə) 232, 7-ci mahalında (Orta təpədə) 398, 8-ci mahalında (Bayat qapısında) 121, 9-cu mahalında (Carçıda) 261, erməni icmasının yaşadığı məhəllədə 83, yəhudi məhəlləsində 182, forştatda 104, Sabnovada 45 ailə məskunlaşmışdı.³ Çox təəssüf ki, kameral təsvir materiallarında şəhərin məhəllələri üzrə əhalinin sayı göstərilməmişdir. 1851-ci il siyahıyaalmasına görə, Dərbənddə 2.447 ailə qeydə alınmışdı.

¹ Azərbaycan Respublikası Milli Dövlət Tarix Arxiv, f. 24, s.1, iş 21, v. 44-45

² История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные мат. под ред. М.О.Косвена и Х.М.Хашаева. М.: Изд. Вост. Лит., 1958, с. 311

³ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 241

Rusiya imperiyasında əhalinin ümumi siyahıyaalınması haqqında 5 iyun 1895-ci ildə verilmiş “Əsasnamə” ilə 1897-ci il yanvarın 28-də Dərbənddə keçirilmiş siyahıyaalma materiallarında bütövlükdə olmasa da, Dərbəndin ayrı-ayrı hissələrində yerləşmiş əhalinin sayı haqqında bəzi məlumatlar öz əksini tapmışdır.¹ Belə ki, siyahıyaalma materiallarına görə, Dərbənd şəhərində hər iki cinsdən olan 13.349 nəfər, Aşağı əsgər məhəlləsində 247 nəfər, Araboqaqarı adlanan hissədə 323 nəfər, forştatda 452 nəfər, Sabnova kəndində 278 nəfər, cəmi 14.649 nəfər əhali qeydə alınmışdı.²

XIX əsrin II yarısı - XX əsrin əvvəllərində Dağıstan vilayətinin qubernatorlarının illik hesabatları və bu hesabatlara əlavə kimi dərc edilən icmal materiallarında əhalinin Dərbənd şəhərinin daxili inzibati vahidləri üzrə bölgüsü haqqında heç bir məlumat yoxdur.

Bolşevik işğalından sonra Dərbənd Dağıstan Muxtar Respublikasının tərkibinə daxil edilərək Dərbənd dairəsinə çevrilmişdi. Dərbənd dairəsi inzibati baxımdan 17 kənd sovetinə bölünmüş və kənd sovetlərinin tərkibində 77 xırda inzibati ərazi vahidləri yaradılmışdı.³ 1926-cı ildə SSRİ-də keçirilmiş əhalinin ilk Ümumittifaq siyahıyaalma materiallarında Dərbənd dairəsi əhalisinin inzibati-ərazi vahidləri üzrə paylanması haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır.⁴ Həmin materiallar əsasında tərtib etdiyimiz cədvəl Dərbənd dairəsi əhalisinin inzibati vahidlər üzrə say bölgüsü haqqında əyani təsvir yaradır. (Cədvəl 2.2)

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Дагестанская область. СПб, 1905, Т.62. с. 6

² Yenə orada, s. 6

³ Материалы Всесоюзной переписи населения 1926 года по Дагестанской АССР. Вып. 1-й. Список населенных мест Дагестанской АССР. Махачкала: Изд. Дагстат-управление, 1927. с. 59-71

⁴ Yenə orada, s. 59-71

Cədvəl 2.2

Dərbənd dairəsi əhalisinin inzibati vahidlər üzrə sayı

Şəhər/ sov. kənd/ sov. №	Yaşayış mən- təqə- ləri №	Yaşayış məntəqələri- nin rəsmi adı	Yaşayış məntəqələ- rinin növü	Təsərrü- fatların sayı	Əhalinin sayı: hər iki cins
1	2	3	4	5	6
1	-	Dərbənd	Şəhər	2382	23.097
2	1	Bilici kənd soveti	-	528	1407
		Bilici	Kənd	124	439
	2	Ərəblər	Kənd	29	91
	3	Bilici	Dəmir yol stan.	66	168
	4	Bilici №6	Balıq vətəgəsi	9	9
	5	Budka №202	Dəmir yol kaz.	10	20
	6	Budka №211	Dəmir yol kaz.	5	8
	7	Mollakənd	Kənd	18	79
	8	Molla Xəlil	Kənd	29	87
	9	Nügədi	Kənd	76	278
	10	Rubas №3	Balıq vətəgəsi	23	34
	11	Rubas №4	Balıq vətəgəsi	66	107
	12	Rubas №5	Balıq vətəgəsi	30	37
	13	Göyərçinçay	Fəhlə qəsəbəsi	43	50

3	-	Berikey kənd soveti	-	504	1321
	14	Berikey	Kənd	227	922
	15	Berikey	Kiçik stansiya	29	57
	16	Berikey	Neft mədəni	10	21
	17	Berikey №1	Balıq vətəgəsi	53	64
	18	Berikey №2	Balıq vətəgəsi	80	85
	19	Berikey №3	Balıq vətəgəsi	81	139
	20	Berikey №4	Balıq vətəgəsi	24	33
4	-	Vəlikənd soveti	-	588	2044
	21	Vəlikənd	Kənd	270	1292
	22	Volkovo	Xutor	3	5
	23	Qecux	Sovxoz	96	118
	24	Krasny Trud	Xutor	38	99
	25	Məmməd Qala	Dəmir yol st.	39	78
	26	Məmməd Qala	Kənd	48	154
	27	Mixaylovka	Sovxoz	44	62
	28	Selik	Kənd	50	236
	-	Qumeydin kənd soveti	-	140	637
5	29	Qumeydin	Kənd	140	637
	-	Darvaq kənd soveti	-	242	1223
6	30	Darvaq	Kənd	242	1223

7	-	Dəliçoban kənd soveti	-	251	738
	31	Dəliçoban	Kənd	108	485
	32	Oqni	Dəmir yol st.	41	84
	33	Pervomaysk iy №1	Balıq vətəgəsi	26	29
	34	Pervomaysk iy №2	Balıq vətəgəsi	20	33
	35	Pervomaysk iy №3	Balıq vətəgəsi	41	78
	36	Pervomaysk iy №4	Balıq vətəgəsi	7	16
	37	Pervomaysk iy №5	Balıq vətəgəsi	8	13
8		Calqan kənd soveti	-	89	442
	38	Calqan	Kənd	89	442
9	-	Cemi kənd soveti	-	265	1139
	39	Cemikənd	Kənd	167	750
	40	Dəmir yol budkası 973 verst.	Budka	15	23
	41	Mamay kənd	Xutor	18	68
	42	Ulutərəkəm ə	Kənd	65	298
10	-	Zıdyan kənd soveti	-	316	1670
	43	Zıdyan	Kənd	107	574
	44	Bilgədi	Kənd	33	162
	45	Bilgədi Qazmalar	Qəsəbə	34	176
	46	Zıdyan Qazmalar	Qəsəbə	56	332

11	47	Kemax	Kənd	86	426
	-	Qayakənd kənd soveti	-	909	2735
	48	Qaya Kənd	Kənd	570	2166
	49	Qaya Kənd	Dəmir yol st.	126	246
	50	Neft mədəni	Mədən	8	18
	51	Papas	Dəmir yol st.	52	85
	52	Balıq vətəgəsi №1,2,3	Balıq vətəgəsi	83	128
	53	Balıq vətəgəsi №4	Balıq vətəgəsi	70	92
12	-	Qullar kənd soveti	-	246	840
	54	Qullar	Kənd	39	167
	55	Əqləbi	Kənd	64	246
	56	Ərəblinski	Kiçik stansiya	15	39
	57	Ərəblinski	Dəmir yol st.	24	34
	58	Ərəblinski 1015 ver	Dəmir yol budka	2	4
	59	Ərəblinski 1017 ver	Dəmir yol budka	6	7
	60	Ərəblinski 1005 ver	Dəmir yol budka	3	8
	61	Ərəblinski 1007 ver	Dəmir yol budka	5	11
	62	Hacı Yataq	Xutor	2	6
	63	Ərəblinski bağı	Bağ	1	1
	64	Mərdanov bağı	Bağ	2	2

13	65	Xoşmənzil	Kənd	82	312
	66	Xozayan	Xutor	1	3
	-	Marağa kənd soveti	-	415	1941
14	67	Marağa	Kənd	415	1941
	-	Mitaği kənd soveti	-	298	1364
	68	Mitaği	Kənd	120	551
	69	Yuxarı Mitaği	Xutor	40	186
	70	Aşağı Mitaği	Xutor	17	90
15	71	Sabnova	Kənd	121	537
	-	Muqatır kənd soveti	-	189	880
16	72	Muqatır	Kənd	189	880
	-	Padar kənd soveti	-	86	365
17	73	Padar	Kənd	86	365
	-	Rukel kənd soveti	-	220	1111
	74	Rukel	Kənd	218	1109
18	75	Duz gölü	Xutor	2	2
	-	Tatlar kənd soveti	-	139	622
	76	Tatlar	Kənd	93	440
19	77	Qaradağlı	Kənd	46	182
	-	Dairə üzrə cəmi	-	7807	43.576

Cədvəldən göründüyü kimi, 1926-cı ildə Dərbənd dairəsinə daxil olan Dərbənd şəhəri, 17 kənd soveti və bu sovetliklərə daxil olan inzibati ərazi vahidlərində 7.807 təsərrüfat və hər iki cinsdən olan 43.576 nəfər qeydə alınmışdı. Qeydə ali-

nan 7.807 təsərrüfatın 2.382-si Dərbənd şəhərinin bilavasitə özünə, 5.425-i isə Dərbənd dairəsindəki inzibati vahidlərə aid idi. Əhalinin say baxımından yerləşməsinə gəldikdə isə, qeydə alınmış 43.576 nəfərin 23.097-si Dərbənd şəhərinin, qalan 20.479-u isə şəhər ətrafındakı yaşayış məntəqələrinin payına düşürdü.

2.3. Əhalinin tərkibi

Tarixi-demoqrafik səpgili tədqiqatların mühüm komponentlərindən birini əhalinin tərkibi problemi təşkil edir. Əhalinin tərkibi anlayışı geniş mahiyyətli olub əhalinin yaş-cins strukturu, etnik və dini mənsubiyyəti, sosial tərkibi, təhsil səviyyəsi və s. kimi demoqrafik proseslərin məcmusundan ibarətdir. Əsrlər, minilliklər boyu Azərbaycanın bir parçası olmuş Dərbənd əhalisinin XIX-XX əsrin əvvəllərində tərkibinin araşdırılması tarixi gerçəkliklərin üzə çıxarılması ilə yanaşı, vahid azərbaycançılıq, xobbiçilik kontekstində praktiki baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəhs edilən dövrdə Dərbənd əhalisinin tərkibi kompleks tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Dərbənd tarixinə həsr edilmiş araşdırmalarda¹ şəhərin əhalisinin sosial, dini, cinsi, etnik tərkibi haqqında bəzi məlumatlar verilsə də, bütün bunlar demoqrafik təhlil mahiyyəti kəsb etməməklə bərabər, ayrı-ayrı sosial-iqtisadi və yaxud siyasi proseslərin fonunda fragментар xarakter daşıyır.

Xanlıqlar dövrünə aid Dərbəndlə bağlı siyahıyaalma materiallarının dövrümüzə gəlib çıxması, Rusiya işğalının ilk onilliklərinə aid statistik məlumatların azlığı və ya əhali-

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906; Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972; Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005; Султанов С.А. Дербент: История возникновения и развития. Дербент. Изд. Типография, №3, 2003

nin tərkibi baxımından məhdud xarakterli olması XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhəri əhalisinin tərkibini bütün dolğunluğu ilə bərpa etməyə imkan vermir. Bununla belə XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Dərbənddə olmuş rus səyyah, alim və zabitlərin yazılarında şəhər əhalisinin cinsi, etnik-dini, sosial tərkibi haqqında müəyyən məlumatlar vardır. Həmin məlumatlar dəqiq statistik bazaya malik olmayıb təxmini hesablamalar əsasında verilsə də müəyyən maraq doğurur. Rus müəlliflərinin yazılarında Dərbənd əhalisinin **cinsi strukturu** haqqında ətraflı olmasa da, diqqəti cəlb edən bəzi faktlar öz əksini tapmışdır. P.Q. Butkov XVIII əsrin sonunda Dərbənd şəhəri və ətrafındakı 15 kənddə 9.300 nəfərin yaşadığını qeyd etsə də, bu rəqəmin əhalinin cinsi tərkibinə görə, necə bölünməsi haqqında məlumat verməmişdir.¹ A.İ. Axverdovun 1804 - cü ilə aid olan məlumatında Dərbənd şəhərində yaşayan 10 mindən çox əhalinin 3 mindən çoxunun kişi, 6 mindən çoxunun isə qadın olması göstərilir.² N.F. Rtişevin 1813-cü il tarixli hesabatına görə, 1810-cu ildə Dərbənddə qeydə alınmış 1.522 ailədə 4.175 kişi cinsindən olan əhali yaşayırdı.³ Dərbəndin Rusiya tərəfindən işğalından sonra çar məmurlarının apardığı siyahıyaalma materiallarında əhalinin cinsi tərkibi haqqında artıq statistik xarakterli dəqiq məlumatlar verilməyə başlandı. Dərbənd şəhərində həyata keçirilmiş ilk müfəssəl siyahıyaalma 1824-cü ilə aiddir. Dərbəndin komendantı fon Aşəberqin 16 iyul 1824-cü il tarixdə keçirdiyi siyahıyaalmaya əsasən, şəhərdə qeydə alınmış 11.060 nəfər əhalinin 5.773 nəfərini kişilər, 5.287 nəfərini isə qadınlar təşkil edirdi. Dərbənd şəhə-

¹ История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные мат. под ред. М.О. Косвена и Х.М. Хашаева. М.: Изд. Вост. Лит., 1958, с. 210

² Yenə orada, s. 219

³ Azərbaycan Respublikası Milli Dövlət Tarix Arxivi, f. 24, s.1, iş 21, v. 44-45

rinin komendantı polkovnik Rozenfeldin 22 aprel 1830-cu il tarixli məlumatında da şəhər əhalisinin cinsi strukturu haqqında konkret rəqəmlər göstərilmişdir. Belə ki, 1830-cu ildə şəhərdə qeydə alınmış 1.911 ailədə 4.994 kişi, 4.624 qadın cinsindən olan əhali yaşayırdı.¹ 1830-1873-cü illər arasında Qafqazda keçirilmiş kameral təsvir materiallarında Dərbənd əhalisinin cinsi tərkibi haqqında konkret rəqəmlərlə rastlaşmaq mümkündür. Lakin bu faktı 1832-ci il tarixli kameral sayım sənədlərinə tam şəkildə şamil etmək mümkün deyildir. Belə ki, həmin kameral təsvir sənədlərində Dərbənd, forştat və Sabnovada qeydə alınmış 1.795 ailədə kişi cinsindən olan 5.139 nəfərin yaşaması göstərilirsə,² qadınların sayı haqqında məlumat öz əksini tapmamışdır. Dərbənddə keçirilmiş növbəti kameral təsvirlər, ailə siyahıyaalması, qubernator hesabatı və icmallarda, həmçinin 1897-ci il Ümumrusiya və 1926-cı il Ümumittifaq siyahıyaalmalarında şəhər əhalisinin cinsi tərkibi haqqında dəqiq məlumatlar verilmişdir. Qeyd edilən siyahıyaalma materialları əsasında tərtib etdiyimiz cədvəl XIX-XX əsrin əvvəllərində Dərbənd əhalisinin cinsi strukturunu dolğun əks etdirir. (cədvəl 2.3)

Qeyd etmək lazımdır ki, 1894-cü ilə aid statistik məlumatlara şəhərin yerli əhalisi, müvəqqəti əhalisi və şəhərdə yerləşən ordunun sayı ilə bağlı məlumatlar da daxil olunmuşdur. 1895-1898-ci illərə aid məlumatlara isə yalnız yerli və müvəqqəti əhali haqqındakı rəqəmlər daxil edilmişdir. 1899-1915-ci illəri əks etdirən rəqəmlər isə şəhərin yerli, müvəqqəti yaşayan əhalisi ilə yanaşı ordu hissələrinin sayını da əhatə edir.

¹ Движение горцев Северо-восточного Кавказа в 20-50-х гг. XIX века. Махачкала, 1959, с. 20-21

² Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. СПб., 1836, ч. 1-4, с. 165

Cədvəl 2.3

Dərbənd şəhəri əhalisinin cinsi strukturu

№	İllər	İstinad edilən mənbə və yaxud ədəbiyyat	Əhalinin ümumi sayı	Ailələrin sayı	Kişi cinsi		Qadın cinsi	
					Sayı	Əhalinin ümumi sayə nisbəti	Sayı	Əhalinin ümumi sayə nisbəti
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	1804	A.İ. Axverdov	10.000	-	3 mindən çox		6 mindən çox	
2	1813	N.F. Rtişşev	-	1522	4175		-	
3	1824	fon Aşaberg	11060	-	5773		5287	
4	1830	polk. Rozenfeld	9618	1911	4994		4624	
5	1832	Kameral təsvir	-	1795	5139		-	
6	1842	Kameral təsvir	10713	1708	5348		5365	
7	1850	A.N.Kajlayev	12032	-	5735		6297	
8	1855	A.N.Kajlayev	12870	-	6086		6784	
9	1859	Kameral təsvir	13470	2417	6686		6784	
10	1873	Kameral təsvir	14283	2885	-		-	
11	1886	Ailə siyahısı	15265	-	8778		6487	
12	1891	A.N.Kajlayev	15463	-	8870		6593	
13	1893	General Yüzbaşov	14412	3173	8116		6296	
14	1894	A.N.Kajlayev	15594	-	9217		6377	
15	1895	A.N.Kajlayev	14580	-	8224		6356	
16	1896	Qubernator icmalı	14614	-	8234		6380	

17	1897	Qubernator icmalı	15152	-	8560		6592	
18	1897	Ümum-rusi ya siyahıyaalması	14649	-	8146		6503	
19	1898	Qubernator icmalı	17794	-	10809		6985	
20	1899	Qubernator icmalı	17836	-	10386		7450	
21	1900	Qubernator icmalı	18555	-	11045		7510	
22	1901	Qubernator icmalı	18775	-	11109		7666	
23	1902	Qubernator icmalı	18958	-	11174		7784	
24	1903	Qubernator icmalı	20983	-	12340		8643	
25	1904	Qubernator icmalı	21515	-	12737		8778	
26	1905	Qubernator icmalı	23230	-	13680		9550	
27	1906	Qubernator icmalı	29777	-	19502		10275	
28	1907	Qubernator icmalı	30761	-	20024		10737	
29	1908	Qubernator icmalı	35415	-	24544		10871	
30	1909	Qubernator icmalı	33167	-	22052		11115	
31	1910	Qubernator icmalı	32871	-	21785		11086	
32	1911	Qubernator icmalı	32716	-	21572		11144	
33	1912	Kajlayev A.N.	33152	-	21918		11234	
34	1913	Kajlayev A.N.	33554	-	22133		11421	
35	1915	Kajlayev A.N.	33540	-	22135		11405	

36	1923	Şəhər siyahıyaalması	18859	4180	9262		9597	
37	1926	Ümumittifaq siyahıyaalması	23097	-	11617		11480	

**1926-cı il siyahıyaalmasında yalnız Dərbənd şəhərindəki əhalinin cinsi tərkibi verilmişdir. Həmin il Dərbənd dairəsinə daxil olan 17 kənd sovetinin tərkibindəki 77 yaşayış məntəqəsində qeydə alınan 20.479 nəfərin 10.975-i kişi, 9.504-ü isə qadın cinsinə məxsus olmuşdur.*

Cədvəldən göründüyü kimi, XIX əsrin 30-50-ci illərində Dərbənd şəhərində qadın cinsindən olan əhali say baxımından kişi cinsindən olan əhalidən artıq olmuşdur. Təbii ki, bu hal həmin dövrdə bölgədə baş vermiş hərbi-siyasi hadisələrlə birbaşa bağlı idi. XIX əsrin 80-cı illərindən 1915-ci ilə qədər Dərbənd şəhəri əhalisinin cinsi struktur mənzərəsində kişi cinsindən olan əhalinin xeyrinə yaranmış dönüş XIX əsrin 90-cı illəri - XX əsrin əvvəllərində daha bariz şəkil almışdı. Bəhs olunan dövrdə Dərbəndin Ümumrusiya bazarına fəal şəkildə qoşulması digər bölgələrdən iş dalınca Dərbəndə kişi cinsindən olan əhalinin daha çox axınına səbəb olmuş və nəticədə şəhər əhalisinin cinsi strukturunda kişi cinsindən olan əhalinin ümumi çəkisi kəskin şəkildə artmışdı. Bu proses 1917-ci il oktyabr çevrilişinə və Rusiyada vətəndaş müharibəsinin başlamasına qədər davam etmişdi. Bolşeviklərin yeritdiyi qırmızı terror və repressiya tədbirləri Dərbənd şəhəri əhalisinin cinsi strukturunda balansın yaranmasına ciddi təsir göstərmişdi. Təsədüfi deyildir ki, 1923-cü il şəhər və 1926-cı il Ümumittifaq siyahıyaalmasının nəticələrinə görə, Dərbənd şəhəri əhalisinin cinsi tərkibində demək olar ki, tarazlıq yaranmışdı.

Dərbənd şəhəri əhalisinin **yaş tərkibinin** müəyyən edilməsi bir çox demoqrafik proseslərin araşdırılması, əhalinin gəncləşməsi və ya qocalması, nəsillərin dəyişməsi kimi problemlərin öyrənilməsi baxımından mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Çox böyük təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, Dərbənd şəhəri əhalisinin yaş, yaş-cins strukturu haqqında mənbələrdə məlumatlar demək olar ki, yox dərəcəsindədir. 1886-cı ilə qədər Dərbənddə həyata keçirilmiş siyahıyaalma materialları və kameral təsvirlərdə bu barədə heç bir məlumat yoxdur. Buna görə də XIX əsrin sonuna qədər Dərbənd əhalisinin yaş-cins strukturunda hansı demoqrafik proseslərin getdiyini izləmək qeyri-mümkündür. XX əsrin əvvəllərinə aid statistik materiallar da əhalinin yaş tərkibi haqqında heç bir məlumat verməmişdir. Bu mənada 1886-cı il tarixli ailə siyahıyaalmaları¹ və 1897-ci il tarixli Ümumrusiya siyahıyaalma materialları² istisna təşkil edir. Belə ki, hər iki siyahıyaalma sənədlərində Dərbənd şəhəri əhalisinin müxtəlif yaş qrupları üzrə yaş-cins strukturu haqqında maraqlı statistik materiallar əsasında tərtib etdiyimiz cədvəllər XIX əsrin son rübündə Dərbənd əhalisinin yaş-cins strukturu haqqında müəyyən təsəvvür əldə etməyə imkan verir. Cədvəldə Dərbənd şəhərinin əhalisi müxtəlif yaş qrupunda sistemləşdirilmiş və hər yaş qrupu üzrə əhalinin cinsi tərkibi haqqında məlumatlar da verilmişdir. (cədvəl 2.4)

¹ Свод статических данных извлеченных из посемейных списков населения Закавказья. Дагестанская область. Тифлис, 1890, с. 2-3, 27-28

² Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Дагестанская область. СПб, 1905, Т.62, с. 22-23

Cədvəl 2.4

**1886-cı il ailə siyahıyaalmasına görə,
kişi əhalisinin yaş tərkibi**

0-1 yaşadək	288
1-2 yaş	197
2-3 yaş	201
3-4 yaş	143
4-5 yaş	160
5-6 yaş	144
6-7 yaş	166
7-8 yaş	152
8-9 yaş	621
9-10 yaş	154
10-11 yaş	52
11-12 yaş	111
12-13 yaş	155
14-15 yaş	209
15-16 yaş	179
16-17 yaş	188
17-18 yaş	175
18-19 yaş	144
19-20 yaş	173
21-30 yaş	1.136
31-40 yaş	1.080
41-50 yaş	578
51-60 yaş	256
61-70 yaş	149
71-80 yaş	51
81-90 yaş	8
91-100 və daha çox	-
Yaşı məlum olmayan	8

Yekun	
Kişi	6.878
Qadın	5.046
Hər iki cins	11.924

1886-cı il ailə siyahıyaalmasında Dərbənd əhalisinin qadınlar üzrə yaş tərkibi haqqında məlumat verilmədiyi üçün ətraflı təhlil aparmaq mümkün deyildir. Buna baxmayaraq müəyyən edilmişdir ki, 1886-cı ildə Dərbəndin kişi əhalisinin 2.753 nəfərini azyaşlılar və yeniyetmələr (15 yaşınadək olanlar), 1.995 nəfərini gənclər (15-30 yaşınadək olanlar), 1.914 nəfərini orta yaşlı əhali (30-60 yaşlılar), yalnız 216 nəfərini yaşlılar (61 yaşından yuxarı olanlar) təşkil etmişdir. Araşdırmalar Dərbənd şəhəri əhalisinin inkişaf dinamikasının gəncləşməyə doğru getdiyini göstərir. 1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalma materialları analoji müqayisə ilə yanaşı, əhalinin yaş-cins meyarı üzrə təhlil üçün də şərait yaradır. 1897-ci il siyahıyaalınmasına görə, Dərbənd şəhəri əhalisinin böyük əksəriyyətini - 9.304 nəfərini azyaşlı, yeniyetmə və gənclər (30 yaşadək olanlar), 4.394 nəfərini orta yaşlılar (30-60 yaşlılar), yalnız 1.011 nəfərini isə yaşlılar təşkil etmişdir. 30 yaşına qədər olan əhalinin (9.304 nəfər) 5.258-i kişi, 4.046-sı qadın, orta yaşlı əhalinin (4.394) 2.480-i kişi, 1.914-ü qadın, yaşlı əhalinin (1.011) 468-i kişi, 543-ü qadınlardan ibarət olmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, XIX-XX əsrin astanasında Dərbənd şəhəri əhalisinin gəncləşməsi prosesi yüksələn xətt üzrə inkişaf edirdi. Maraqlıdır ki, Dərbənd şəhəri əhalisi arasında uzunömürlülük baxımından kişilərə nisbətən qadın cinsindən olan əhalinin xüsusi çəkisi xeyli yüksək olmuşdur. 1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalma materiallarında Dərbənd şəhərinin hər iki cinsdən olan əhalisinin illər üzrə (bir yaşından az olanlardan başlayaraq - yaşı məlum olmayanlara qədər) yaş tərkibi xüsusi cədvəl əsasında (cədvəl 2.5) təqdim olunmuşdur.

Cədvəl 2.5

1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalmasına görə,
Dərbənd şəhəri əhalisinin yaş və cins tərkibi

1 yaşdan az olanlar	k.	118
	q.	98
1-9 yaş	k.	1.740
	q.	1.721
10-19	k.	1.374
	q.	1.123
20-29	k.	2.026
	q.	1.104
30-39	k.	1.108
	q.	936
40-49	k.	807
	q.	580
50-59	k.	565
	q.	398
60-69	k.	304
	q.	314
70-79	k.	94
	q.	134
80-89	k.	37
	q.	59
90-99	k.	16
	q.	26
100-109	k.	4
	q.	3
110 və daha çox	k.	-
	q.	-
Yaşı məlum olmayan	k.	13
	q.	7
Yekun	k.	8.206
	q.	6.503
	Hər iki cins	14.709

XIX-XX əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhəri əhalisinin **etnik və dini mənsubiyyət baxımından tərkibinin** araşdırılması da elmi və praktik nöqteyi-nəzərindən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Uzun əsrlər boyu türk-oğuz yurdu kimi məşhur olan Dərbənd şəhərinin Rusiya tərəfindən işğalından sonra tədricən inzibati cəhətdən Azərbaycandan ayrılması və Dağıstan vilayətinin tərkibinə qatılması, sovet imperiyası dövründə isə qəti olaraq DSSR-ə verilməsi kimi amillərdən istifadə edən bəzi Dağıstan tarixçilərinin Dərbəndi tarixən Dağıstan ərazisi olaraq təsdiq etmələri fonunda bu problem daha aktual səslənir. Monoqrafiyanın xronoloji çərçivəsindən kənara çıxmamaq üçün orta əsr məxəzlərində Dərbənd şəhərinin etnik mənzərəsinin təsviri ilə bağlı məlumatları sadalamaqla sözcü-lüyə yol vermək niyyətində deyilik və belə hesab edirik ki, buna heç bir ehtiyac da yoxdur. Belə ki, çarizmin xüsusi can-fəşanlıqla ruslaşdırma, xristianlaşdırma siyasəti yeritdiyi bir dövrə - XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid, yeri gəlmişkən, rus mənbələrinin özündə Dərbənd şəhəri əhalisinin etnik tərkibi haqqında verilən məlumatlar şəhərin türk-Azərbaycan diyarı olması faktını təkzib edilməz dəlillərlə sənədləşdirir.

XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərinə aid məxəzlərdə Dərbənd şəhəri, Dərbənd xanlığının etno-siyasi xəritəsində Azərbaycan türkləri, yəhudi və erməni etnoslarının adı çəkilir. Adı çəkilən etnoslar içərisində Dərbəndin aborijen əhalisi yalnız **türklərdən** ibarət olmuşdur. Xalqımızın qan yaddaşı, qəhrəmanlıq eposu olan "Kitabi Dədə Qorqud" dastanında Dərbəndin dönə-dönə oğuz yurdu kimi xatırlanması, hətta Qorqud atanın məzarının Dərbənddə olması haqqında qaynaqların məlumatları heç də təsadüfi deyildir. Azərbaycanın sərhəd qapısı, şimal köçərilərinin hücumlarından müdafiə olunmaq üçün istehkam qalası olan Dərbənd tarixi boyu Azərbaycan dövlətlərinin və Azərbaycanın da daxil olduğu imperiyaların diqqət mərkəzində olmuşdur. Dərbənd

sədlərini qorumaq üçün Sasanilərin köçürdüyü farslar, Xilafətin köçürdüyü ərəblər zaman keçdikcə türklərlə qaynayıb-qarışaraq öz etnik simalarını itirsələr də Dərbəndin tarixi yaddaşında izlərini saxlamışlar. XVI-XVIII əsrlərdə Səfəvi şahları və Nadirin Qaramanoğlu, Qorçi, Bayat, Ustaclı, Miqri və s. kimi türk tayfalarını Dərbənddə yerləşdirməsi¹ onsuzda bölgədə hegemon olan türklərin mövqeyini daha da gücləndirmişdi. Hazırda Dərbənd şəhərinin daxilində və ətrafındakı çoxsaylı türk toponimləri (Miqri, Bayat ucarı, Bayat qapı, Carçı, Genküçə, Peyinlik başı, Orta təpə, Mollakənd, Molla Xəlil, Azadoğlu, Dərbənd Qala, Bilici, Padar və s.) Dərbəndin türk yurdu olmasını bir daha təsdiqləyir.

XVIII əsrin sonunda Dərbənd və ətrafında qeydə alınan etnoslardan biri də **yəhudilər** olmuşdur. Dərbənd ətrafında məskunlaşan yəhudilərin ilk hissəsini dağ yəhudiləri təşkil edirdi.² Azərbaycan tarixi-demoqrafik ədəbiyyatında olan fikrə görə, İran ərazisindəki qədim yəhudi məskənlərinin sakinləri (onlar İran dillərindən birinə keçmişdi) Sasani hökmdarı II Yəzdəgirdin dövründə bir sıra qəbilələrlə birlikdə şimali Azərbaycanın şimal-şərq regionlarına köçürülmüşdü. Avropa (rus) yəhudilərinin Dərbəndə gəlməsi isə XIX əsrin sonuna, balıqçılıq sənayesinin inkişafı dövrünə təsadüf edir.³ Tədqiqatçıların əksəriyyəti belə hesab edir ki, dağ yəhudiləri Assuriya çarı Sarqon tərəfindən (e.ə.VIII əsr) İsraildən Mesopotamiyaya (İkiçayarası), daha doğrusu İranın cənub-qərbinə köçürülmüş və həmin bölgə əhalisinin dilini (tat dili) qəbul etmiş yəhudilərin varisləridir. Sonradan onlar müxtəlif səbəblərlə bağlı Şimali Azərbaycan və Dağıstana köçürülərək

Xəzər xaqanlığının təsiri altında iudaizmi qəbul etmişdilər.¹ XVIII əsrin sonunda yəhudilər Dərbənd şəhərinin Dubara adlanan hissəsində yəhudi məhəlləsinin əsasını qoymuşdular.²

XVIII əsrə qədər Dərbənd şəhəri və onun ətrafında ermənilər yaşamamışdır. **Ermənilərin** Dərbənddə məskunlaşması I Pyotrun Xəzərsahili bölgələrə yürüşü dövrünə təsadüf edir. Xəzərsahili bölgələri ələ keçirən I Pyotr özünə sosial-etnik dayaq yaratmaq məqsədi ilə ermənilərdən istifadə etməyə çalışdı. I Pyotr Astarخان general-qubernatoru Matyuşkinə göndərdiyi 4 oktyabr 1722-ci il tarixli təlimatda Dərbənd şəhərində ticarət-sənətkarlıq və əkinçiliklə məşğul olmaq istəyən ermənilərə torpaq sahəsi ayrılması haqqında göstəriş vermiş³ və həmçinin patriarx İsa və bütün erməni xalqına ünvanladığı qramotada ermənilərə məskunlaşmaq üçün Gilan, Mazandaran, Bakı və Dərbənddə yer ayrıldığını bildirmişdi.⁴ Qerberin məlumatına görə, I Pyotrun hakimiyyətinin sonuna doğru ermənilər Dərbənd şəhərinin bütöv bir küçəsində artıq məskunlaşmışdılar.⁵ V. Zubovun yürüşü zamanı ermənilərin ruslara tərəf keçməsi əhalinin qəzəbinə səbəb olduğu üçün II Yekaterinanın ölümündən sonra ermənilər Dərbəndi tərk etsələr də, 1806-cı ildə yenidən qayıtmağa başlamışdılar. Dərbənd şəhərində **rus, ukrayna, polyak, alman** və s. millətlərin məskunlaşması isə bilavasitə Rusiya işğalından sonrakı dövrə təsadüf edir.

İndi isə XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid mənbələrdə Dərbənd əhalisinin etnik tərkibi haqqında məlumatları nəzərdən

¹ Народы Дагестана. Отв. Ред: Арутюнов С. А. Османов А.И., Сергеева Г.А. М.: Наука, 2002, с. 519

² Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005, с. 267

³ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 305

⁴ Гусейнов Г.-Б.Я. Göstərilən əsəri, s. 59

⁵ Козубский Е.И. Göstərilən əsəri, s. 306

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с.305; Народы Дагестана. Отв. Ред: Арутюнов С. А. Османов А.И., Сергеева Г.А. М.: Наука, 2002, с. 509

² Yənə orada, s. 306-307, s. 519

³ Козубский Е.И. Göstərilən əsəri, s. 306

keçirək. N.F.Rtişşevin 1810-cu il siyahıyaalma materialları əsasında 1813-cü ildə tərtib etdiyi cədvələ görə, Dərbənd şəhərində qeydə alınmış 1.435 müsəlman evində (ailəsində) kişi cinsindən olan 3.953 nəfər, 28 erməni ailəsində 50 nəfər, 59 yəhudi ailəsində isə 166 nəfər kişi cinsindən olan əhali yaşamışdır.¹ Həmin cədvəldə Dərbəndə aid olan Ulus mahalının 9 kəndində 284 ailənin yaşaması göstərilərsə də, ailələrdəki əhalinin sayı və etnik tərkibi haqqında məlumat verilməmişdir.² 1820-ci ildə Dərbənddə olmuş Fransanın Tiflisdəki səfiri Qambanın yazdığına görə, Dərbənddə yaşayan 7-8 min əhalinin 2/3 hissəsini iranlılar təşkil edir. Aydın məsələdir ki, müəllifin iranlı adlandırdığı əhali Azərbaycan türkləri idi. Qambanın məlumatına əsasən, şəhərdə qarnizon və inzibati işçilərdən əlavə 600-700 erməni, 200-300 yəhudi və bir neçə ərəb də olmuşdur.³ Müəllif həmin ərəbləri islamın ilk çağında İrani fəth edən ərəblərin varisləri kimi göstərmişdir. 1824-cü ilin iyulun 16-da Dərbənd komendantı fon Aşerberqin keçirdiyi siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, şəhər əhalisinin etnik mənzərəsi aşağıdakı qaydada olmuşdur (cədvəl 2.6).⁴ 1824-cü il siyahıyaalmasına görə, Dərbənd şəhəri əhalisinin mütləq əksəriyyətini azərbaycanlılar (türklər) təşkil etmişdir. 1825-ci ildə Dərbənddə olmuş professor E.İ.Eyxvald göstərir ki, Dərbənd şəhərində 1.800 evdə 26.000-ə qədər əhali yaşayır və onun çoxunu şiə-tatarlar təşkil edir. Müəllif şəhərdə erməni və yəhudilərin olmasını da qeyd edərək bildirir ki, hazırda burada rus qarnizonu və məmurları da çoxdur.

Cədvəl 2.6

Dərbənd şəhəri əhalisinin etnik tərkibi (1824-cü il)

Etnos-lar	Əhali-nin ümumi sayı	Əhali-nin ümumi faizi	Kişilər		Qadınlar	
			Sayı	Ümumi sayına nisbətən %-i	Sayı	Ümumi sayına nisbətən %-i
Cəmi əhali	11.060	100 %	5.773	52,2	5.287	47,8
Azərbaycanlılar (türklər)	10.377	93,8 %	5.407		4.970	
yəhudilər	444	4,1 %	230		214	
Ermənilər	239	2,1 %	136		103	

M.K.Kovalevski və İ.F.Blaramberqin 1831-ci ilə aid məlumatlarında Dərbənd şəhəri və ətrafındakı 17 kənddə olan 4.000-ə yaxın ailənin əhalisinin əsasən müsəlmanlardan (azərbaycanlılardan (türklərdən)-A.H.) ibarət olması göstərilir.¹ Dərbəndin komendantı polkovnik Rozenfeldin tərtib etdiyi 1830-cu il 22 aprel tarixli "Dərbənd əyaləti əhalisinin sayı haqqında cədvəl"də şəhər əhalisinin etnik tərkibi (cədvəl 2.7) aşağıdakı nisbətdə idi.²

¹ Azərbaycan Respublikası Milli Dövlət Tarix Arxivi, f. 24, s.1, iş 21, v. 44

² Yəni orada, v. 44-45

³ Козубский Е.И. Göstərilən əsəri, s. 162

⁴ Yəni orada, s. 166

¹ История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные мат. под ред. М.О.Косвена и Х.М.Хашаева. М.: Изд. Вост. Лит., 1958, с. 311

² Движение горцев Северо-восточного Кавказа в 20-50-х гг. XIX века. Махачкала, 1959, с. 20-21

Cədvəl 2.7

Dərbənd şəhəri əhalisinin etnik tərkibi (1830-cu il)

Yaşayış məntəqələri	Müsləman ailənin sayı	Yəhudi ailənin sayı	Erməni ailənin sayı	Müs. Əhalinin sayı		Yəhudi əhalinin sayı		Erməni əhalinin sayı	
				kişi	qadın	kişi	qadın	kişi	qadın
Dərbənd şəhəri	1782	87	42	4644	4321	243	212	107	91
Forştat	161	-	-	440	361	-	-	-	-
Sabnova kəndi	43	-	-	100	97	-	-	-	-
Əhalinin ümumi sayı				9.963		455		198	
Əhalinin ümumi sayı faizlə				93,8		4,2		1,8	

1832-ci ildə Dərbənddə keçirilmiş kameral təsvir materiallarında da şəhər əhalisinin etnik tərkibi haqqında bəzi məlumatlar öz əksini tapmışdır. Həmin məlumatlara görə, 1832-ci ildə Dərbənd şəhəri, forştat və Sabnovada qeydə alınmış 1.795 ailədə 4.741 tatar (azərbaycanlı (türklər) - A.H.), 256 yəhudi, 142 erməni (cəmi 5.139 nəfər) kişi cinsinə məxsus əhali yaşamışdır.¹ 1843-cü il tarixli kameral təsvir sənədlərinə əsasən, Dərbənd şəhəri, forştat və Sabnovada 2.762 ailə etnik tərkibinə görə belə bölünmüşdü (cədvəl 2.8).²

¹ Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. СПб., 1836, ч.1-4, с. 165

² Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005, с. 697

Cədvəl 2.8

Dərbənd şəhəri əhalisinin etnik tərkibi (1843-cü il)

Etnoslar	Ümumi sayı	Ümumi sayı faizlə	Cinsi tərkibi			
			kişi	əhali sayına nisbətən %	qadın	əhali sayına nisbətən %
Bütün əhəlin sayı	11.278	100%	6.324	56,07	4.954	43,93
azərbaycanlı (türklər)	9.572	84,8 %	5.362		4.210	
erməni	284	2,5 %	198		86	
yəhudi	871	7,7 %	438		433	
alman	3	0,02 %	2		1	
yunan	2	0,01 %	2		-	

1830-cu ilə müqayisədə 1843-cü ildə Dərbənd əhalisinin etnik tərkibində müəyyən dəyişikliklər baş vermişdi. Belə ki, 1830-cu ildə Dərbənddə 9.963 nəfər azərbaycanlı (türk), 455 yəhudi, 198 erməni qeydə alındığı halda, 1843-cü ildə bu nisbət müvafiq olaraq 9.572, 871 və 284 nəfər təşkil etmişdi. Başqa sözlə desək 1830-cu ilə nisbətən 1843-cü ildə Dərbənddə azərbaycanlı (türk) əhalinin sayı 391 nəfər azaldığı halda, yəhudilərin sayı 416, ermənilərin sayı isə 86 nəfər artmışdı. 1886-cı ildə Dərbənddə ailə siyahıyaalması üzrə keçirilmiş siyahıyaalma materialları¹ əhalinin etnik tərkibində müəyyən dəyişikliklərin olduğunu göstərir (cədvəl 2.9).

¹ Свод статических данных извлеченных из посемейных списков населения Закавказья. Тифлис, 1893

Cədvəl 2.9

Dərbənd şəhəri əhalisinin etnik tərkibi (1886-cı il)

Etnoslar	Hər iki cins	Kişi	Qadın	Əh-nin üm. sayına nisbətən %-i
Bütün əhali, o cümlədən	15.265	8.778	6.487	
azərbaycanlı (türk)	8.994	5.062	3.932	58,9
rus	1.561	1.197	364	10,2
yəhudi	2.568	1.335	1.233	16,8
tatar və avar	1.169	626	543	7,6
erməni	875	488	387	5,7
polyak	29	21	8	0,1
alman	13	9	4	0,08
gürcü	56	40	16	0,3

Göründüyü kimi, 1843-cü illə müqayisədə 1886-cı ildə Dərbənd şəhərində azərbaycanlı (türk) əhalinin sayı 578 nəfər azaldığı halda, ermənilərin sayında 591 nəfər (iki dəfədən çox), yəhudilərin sayında isə 1.697 nəfər (üç dəfə) artım müşahidə olunmuşdur. 1886-cı ildə Dərbənddə 1.561 rus, 29 polyak, 13 alman, 56 gürcünün yaşaması faktı çarizmin xristianlaşdırma, ruslaşdırma siyasətindən xəbər verirdi. 1897-ci ildə Ümumrusiya siyahıyaalınmasının materialları Dərbənd şəhəri əhalisinin tərkibində yeni dəyişikliklərin üzə çıxdığını nümayiş etdirir. Həmin materiallar əsasında tərtib olunan cədvəldə (cədvəl 2.10) şəhərdə yerləşən hərbi qarnizon və muzzdlu işçilərin sayı da nəzərə alınmışdır.

Cədvəl 2.10

Dərbənd şəhəri əhalisinin etnik tərkibi (1897-ci il)

Etnoslar	Əhalinin ümumi sayı	Kişi	Qadın	Əh-nin ümumi faizi
Bütün əhali sayı	14.649	8.146	6.503	100%
azərbaycanlı (türk)	9.767	5.131	4.636	66,6 %
Erməni	621	332	289	4,23 %
Gürcü	5	5	0	0,03 %
Kartvel	6	5	1	0,04 %
Yəhudi	2.181	1.117	1.064	14,8 %
Latış	140	140	0	0,95 %
Ləzgi	603	506	97	4,11 %
Alman	26	15	11	0,17 %
Fars	14	8	6	0,09 %
Polyak	159	158	1	1,08 %
Rus	1.092	698	394	7,45 %
Türk	19	15	4	0,12 %
Tat	8	8	0	0,05 %
Fin	8	8	0	0,05 %

Maraqlıdır ki, 1886-cı illə müqayisədə Dərbənddə azərbaycanlıların (türklərin) sayı 773 nəfər artdığı halda, ermənilərin sayı 254, yəhudilərin sayı 387, rusların sayı isə 469 nəfər azalmışdır. Diqqət çəkən məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, 1886-cı ildə Dərbənddə qeydə alınmış 1.169 nəfər tatar və avar əhalisi 1897-ci il siyahıyaalma materiallarında qeyd edilmir. Bununla bağlı tarixi ədəbiyyatlarda da heç bir məlumat verilməmişdir. 1886-cı il siyahıyaalma materiallarından fərqli olaraq, 1897-ci il siyahıyaalınmasında Dərbəndin etnik xəritəsində kartvel, latış, ləzgi, fars, türk, tat və fin kimi yeni etnoslar yer almışdır. Lakin onlar, ləzgilər istisna olmaqla Dərbənd əhalisinin etnik tərkibində ciddi bir dəyişiklik yarada bilməmişdilər. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinə aid Dağıstan vilayəti qubernatorlarının illik hesabatları və onlara

əlavə olunan icmallarda əhalinin etnik tərkibi haqqında xüsusi məlumat verilmədiyi üçün 1897-1926-cı illər arasında Dərbənd şəhəri əhalisinin tərkibindəki dəyişiklikləri tam dəqiqliyi ilə izləmək mümkün deyildir. Həmin sənədlərdə verilmiş Dərbənd şəhəri əhalisinin dini mənsubiyyətinə görə, tərkibi erməni və yəhudilərin sayını müəyyənləşdirməyə imkan verdiyi halda, digər etnosların sayını dəqiqləşdirmək mümkün deyildir. Buna görə də XX əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhəri əhalisinin etnik tərkibini yalnız 1926-cı il Ümumittifaq siyahıyaalınması materialları¹ əsasında izləmək məcburiyyətində qaldıq (cədvəl 2.11).

Cədvəl 2.11

Dərbənd şəhəri əhalisinin etnik tərkibi (1926-cı il)

Etnoslar	Əhalinin ümumi sayı	Kişi	Qadın	Əhalinin ümumi faizi
Bütün əhali sayı	23.097	11.617	11.480	100%
Azərbaycanlı (türk)	7.831	3.842	3.989	33,9 %
Avar	51	46	5	0,22 %
Erməni	812	424	388	3,5 %
Gürcü	80	56	24	0,34 %
Dağ yəhudiləri	6.597	3.152	3.445	28,5 %
Dargin	16	16	0	0,06 %
Yəhudi	148	74	74	0,64 %
Kumık	53	50	3	0,22 %
Lak	34	29	5	0,14 %

¹ Нагиева М.К. Посемейные списки населения Дагестанской области 1886 года и переписи населения 1897 и 1926 годов. Стат. справочник. Махачкала: Наука, 2005, с. 108-116; Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005, с. 698; Материалы Всесоюзной переписи населения 1926 года по Дагестанской АССР. Вып. 1-й. Список населенных мест Дагестанской АССР. Махачкала: Изд. Дагестат-управление, 1927, с. 59-71

Ləzgi	868	502	366	3,75 %
Alman	48	22	26	0,20 %
Fars	432	263	169	1,87 %
Rus	5.499	2.730	2.769	23,8 %
Tatar	74	42	32	0,32 %
Ukraynalı	83	59	24	0,35 %

Cədvəldən göründüyü kimi, 1897-ci illə müqayisədə 1926-cı ildə Dərbənd şəhərində azərbaycanlıların (türklərin) sayı 9.767 nəfərdən 7.831 nəfərə qədər, yəni 1.936 nəfər azalmışdı. Bunun müqabilində şəhər əhalisinin tərkibində ermənilərin, xüsusilə də rusların və yəhudilərin xüsusi çəkisi xeyli artmışdı. Belə ki, 1897-ci ilə nisbətən 1926-cı ildə Dərbənd şəhərində ermənilərin sayı 621 nəfərdən 812 nəfərə (191 nəfər artım), yəhudilərin sayı 2.181 nəfərdən 6.745 nəfərə (4.564 nəfər və ya iki dəfədən çox artım), rusların sayı isə 1.092 nəfərdən 5.499 nəfərə (4.407 nəfər və ya dörd dəfə artım) qədər yüksəlmişdi. Təhlillər göstərir ki, Dərbənd şəhəri əhalisinin türk-Azərbaycan simasının itirilməsi, sıxışdırılması prosesinin ən qızgın mərhələsi XX əsrin əvvəllərinə təsadüf etmişdir. 1806-1926-cı illərdə həyata keçirilən müstəmləkəçilik, böyük millətçilik, ruslaşdırma, “proletar beynəlmilətliliyi” siyasəti nəhayət ki, XX əsrin ilk rübündə öz nəticəsini vermişdi. XVIII əsrin sonunda başdan-başa türk yurdu olan Dərbənddə artıq 1926-cı ildə əhalinin yalnız üçdə bir hissəsi türk-Azərbaycan əhalisindən ibarət idi.

Monoqrafiya yazılarkən qarşıya qoyulan məqsədlərdən biri də Dərbənd əhalisinin **dini mənsubiyyətinə** görə, tərkibinin araşdırılmasıdır. Rusiya işğalına qədər Dərbənd əhalisinin dini mənsubiyyət prinsipi üzrə tərkibi haqqında konkret rəqəmlər göstərmək mümkün olmasa da, XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində bölgədə olmuş səyyah, elm adamları və hərbi yürüş iştirakçıların yazılarında bezi məlumatlara rast gəlmək mümkündür. F.F.Simonoviçin 1796-cı ilə aid yazısında Dərbənd şəhərində islamın Əli (şiə-A.H.) və sünni təriqətinə məxsus 2.080 ailənin, qriqoryan təriqətinə məxsus 90 ailənin yaşadığı göstəril-

mişdir.¹ Müəllif Dərbənd dairəsinə aid olan 780 ailənin dini mənsubiyyəti haqqında məlumat verməmişdir.² N.F.Rtişşevin 1813-cü ilə aid hesabatında göstərilir ki, 1810-cu il siyahıyaalmasına görə, Dərbənddə qeydə alınan 1.435 müsəlman ailəsində kişi cinsindən olan 3.953 nəfər, 28 erməni ailəsində 50 nəfər, 59 yəhudi ailəsində isə 166 nəfər yaşayır. Bu hesabatda Dərbəndin müsəlman əhalisinin şiə və sünni təriqəti arasında hansı nisbətə bölünməsi, həmçinin Ulus mahalına daxil olan 9 kənddə qeydə alınan 284 ailənin dini mənsubiyyəti göstərilməmişdir.³ 1820-ci ildə Dərbənd şəhərində olmuş Qambanın yazdığına görə, Dərbəndin 7-8 minlik əhalisinin $\frac{2}{3}$ hissəsi fars, 600-700 nəfəri erməni, 200-300 nəfəri yəhudi və bir neçəsi ərəbdir.⁴ Müəllif əhalinin dini mənsubiyyətini göstərməyə də, fars və ərəb kimi qeyd etdiyi əhalinin müsəlman, ermənilərin qriqoryan, yəhudilərin isə iudaizmə inanması şübhə doğurmur. Kazan Universitetinin professoru E.İ.Eyxvaldın 1825-ci ildə yazdığına əsasən, Dərbənddə olan 1.800 ailədə 26 min nəfər əhali yaşayır ki, onların da çoxu şiələrdir. Müəllif şəhərdə az miqdarda erməni və yəhudi, həmçinin çoxsaylı rus məmurlarının olmasını da nəzərdən qaçırmamışdı.⁵ Dərbənd komendantı fon Aşerqin 1824-cü ildə Dərbənddə keçirdiyi siyahıyaalmanın nəticələrinə əsasən, şəhərdə 10.377 müsəlman (5.407 kişi, 4.970 qadın), 239 erməni - (136 kişi, 103 qadın), 444 yəhudi (230 kişi, 214 qadın) qeydə alınmışdır.⁶ Erməni və yəhudilərin dini mənsubiyyəti göstərilməyə də, onların qriqoryanlıq və iudaizmə inanması şəksizdir (Ümumiyyətlə erməni və yəhudilərin mənsubiyyəti bir çox sənədlərdə göstərilməyə də onlar müvafiq olaraq qriqoryan və

iudaizmə şamil edilmişdir-A.H.). Dərbənd komendantı polkovnik Rozenfeldin 22 aprel 1830-cu il tarixli hesabatında da Dərbənd şəhəri əhalisinin dini tərkibi haqqında müəyyən məlumatlar vardır. Hesabatdan aydın olur ki, həmin dövrdə Dərbənd şəhəri, forstat və Sabnova kəndində olan 1.986 müsəlman ailəsində olan 9.963 (5.184 kişi, 4.779 qadın) nəfərin, 87 yəhudi ailəsində olan 455 (243 kişi, 212 qadın) nəfərin və 42 erməni ailəsində olan 198 (107 kişi, 91 qadın) nəfərin müvafiq olaraq islam, iudaizm və xristianlığın qriqoryan təriqətinə sitayiş edirdilər.¹ 1832-ci ildə Dərbənd şəhərində keçirilmiş kameral təsvir sənədlərində əhalinin bütövlükdə tərkibi, o cümlədən dini tərkibi haqqında qənaətbəxş məlumatlar verilməmişdir. 1832-ci il siyahıyaalmasına görə, Dərbənd şəhəri, forstat və Sabnovada qeydiyyatı alınmış 1.795 ailədə kişi cinsindən olan 5.139 nəfər yaşayırdı. Onların 30-u erməni, 50-yə qədəri isə yəhudi ailələri idi. Dərbənd şəhəri əhalisinin böyük əksəriyyəti Əli təriqətinə, $\frac{1}{10}$ hissəsi isə sünni təriqətinə inanır.² Qeyd etmək lazımdır ki, 1886-cı ilə qədər Dərbənddə keçirilmiş siyahıyaalmalarda əhalinin dini tərkibi haqqında ətraflı məlumatlar verilmədiyi üçün şəhər əhalisinin ideoloji mənsubiyyət baxımından dolğun təsvirini vermək mümkün deyildir. 1886-cı il ailə siyahıyaalması, 1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalması materiallarında, həmçinin XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində illər üzrə tərtib edilmiş qubernator hesabatları və icmallarında isə əhalinin dini tərkibi müxtəlif dinlər və təriqətlər üzrə konkret statistik rəqəmlər əsasında təsvir edilmişdir. Qeyd edilən materiallar əsasında tərtib etdiyimiz cədvəl Dərbənd şəhəri əhalisinin dini mənsubiyyət baxımından tərkibi haqqında əyani təsəvvür yaradır (cədvəl 2.12).

¹ История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные мат. под ред. М.О.Косвена и Х.М.Хашаева. М.: Изд. Вост. Лит., 1958, с. 143

² Yenə orada, s. 143

³ Yenə orada, s. 250

⁴ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 162

⁵ Yenə orada, s. 162

⁶ Yenə orada, s. 166

¹ Движение горцев Северо-восточного Кавказа в 20-50-х гг. XIX века. Махачкала, 1959, с. 20-21

² Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. СПб., 1836, ч.1-4, с.165-166

Cədvəl 2.12
Dərbənd şəhəri əhalisinin dini tərkibi

İllər	Pravoslav		Təfriqəçi		Qriqoryan		Katolik		Protestant		Müsləman				Yəhudi		Nəməlum		Cəmi hər iki c.
	k.	q.	k.	q.	k.	q.	k.	q.	k.	q.	sünni		şia		k.	q.	k.	q.	
											k.	q.	k.	q.					
1886	1237	380	-	-	488	387	21	8	9	4	933	813	5062	813	1028	963	-	-	15265
1893*	529	346	-	-	491	390	17	11	6	8	Müs. Müs.	Kişi Qadın	5705 4338		1368	1203	-	-	14412
1896**		900	-	-	92	3	3	8		13		630		94	42	26	68	-	14614
1897***	647	410	-	-	527	415	49	12	14	9	413	361	5395	4125	1515	1260	-	-	15152
1899	1325	708	-	-	824	639	39	7	-	-	640	441	5355	4049	1498	1347	1295	379	18546
1902	1877	808	57	-	951	680	119	8	25	12	714	443	5412	4141	1704	1495	315	197	18958
1903	2391	1186	55	-	1059	756	139	24	26	12	1449	952	5419	4128	1802	1585	-	-	20983
1904	2439	1205	53	-	1123	765	125	8	28	12	707	443	5446	4125	1896	1683	920	537	21515
1905	2425	1297	39	-	1366	911	93	8	13	12	956	589	5445	4115	2468	2114	875	504	23230
1906	5784	1563	111	42	1667	956	109	9	10	12	2401	695	5469	4094	3010	2361	941	543	29777
1907	5786	1759	36	-	1693	996	174	11	26	10	2554	1243	5442	4075	3200	2584	1113	59	30761
1908	6995	2103	19	-	1772	1000	215	17	239	72	4453	1572	6354	4086	4497	2021	-	-	35415
1909	6669	2026	18	-	1797	1050	415	73	34	9	3776	1046	5497	4095	3526	2621	320	195	33167
1911	6340	2015	-	-	1797	1071	256	71	20	9	4082	1233	5474	4070	3603	2675	-	-	32716

* 1893-cü il statistik məlumatlarında müsəlman əhali sünni və şia təriqətinə bölünmədən bir yerdə verilmişdir.

** 1896-cı il qubernator icmalında əhalinin dini tərkibi kişi və qadın cinsinə bölünmüşdür.

*** 1897-cü il statistik qubernator icmalına əsasən 1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalınmasında əhalinin dini tərkibi təqdim olunan bölgəyə uyğun gəlmədiyi üçün ayrıca verilməmişdir.

1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalınmasının nəticələrinə görə, Dərbənd şəhərində 1.135 nəfər pravoslav, 3 nəfər təfriqəçi, 296 nəfər katolik, 25 nəfər protestant, 10.383 nəfər müsəlman, 2.190 nəfər iudey, 613 nəfər müxtəlif xristian təriqətlərinə məxsus və 4 nəfər qeyri-xristian əhali yaşayırdı. Çox maraqlıdır ki, 1897-ci il siyahıyaalınmasında qriqoryan əhalinin sayı göstərilməmişdir. Halbuki, 1897-ci ilə aid qubernator icmalında Dərbənd şəhərində hər iki cinsdən 942 qriqoryan əhalinin yaşaması faktı öz əksini tapmışdır. 2.12 sayılı cədvəldən göründüyü kimi, XIX əsrin əvvəlləri də daxil olmaqla Dərbənd şəhəri əhalisinin dini tərkibində pravoslav, qriqoryan və iudaizmə inanan yəhudi əhalisinin sayı dinamik olaraq yüksələn xətlə artmışdır. Qriqoryan əhalinin sayında hər hansı bir sıçrayış müşahidə olunmadığı halda, pravoslav və yəhudilərin artımında belə hallar müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 1902, 1906 və 1908-ci illərdə Dərbəndin pravoslav əhalisinin say dinamikasında kəskin sıçrayışlar baş vermiş və 1908-ci ildə pravoslav əhalinin sayı rekord həddə 8.645 nəfərə çatmışdı. Yəhudi əhalisinin sayında ciddi artımlar 1905 və 1908-ci illərdə qeydə alınmış və onların rekord say həddi 1908-ci ildə 6.518-ə çatmışdı. Sünni və xüsusilə də şia təriqətinə məxsus müsəlman əhalisinin sayında isə XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində, 1908-ci il istisna olmaqla, diqqət çəkən bir artım baş verməmişdi. Doğrudur, Dərbəndin sünni təriqətindən olan müsəlman əhalisinin sayında 1906 və 1907-ci illərdə yüksək artım qeydə alınmışdı. Belə ki, Dərbəndin sünni əhalisi 1905-ci ildə 1.545 nəfər olduğu halda, 1906-cı və 1907-ci illərdə onların sayı 3.096 və 3.797 nəfər təşkil etmişdi. 1909-cu ildən etibarən Dərbənd şəhəri əhalisinin sayında qeydə alınan azalma prosesi əhalinin dini tərkibində, xüsusilə də müsəlman əhalisinin sayında daha qabarıq müşahidə olunurdu. 1926-cı il Ümumrusiya siyahıyaalma sənədlərində əhalinin dini mənsubiyyəti haqqında məlumatlar olmadığı üçün Dərbənd əhalisinin dini tərkibində hansı proseslərin izlənməsi mümkün deyildir. Beləlik-

lə, əldə olunan materialların təhlili göstərir ki, Dərbənd əhalisinin etnik tərkibində baş verən proseslər əhalinin dini tərkibinə də təsir göstərmiş və çarizmin yeritdiyi ruslaşdırma, xristianlaşdırma siyasəti Dərbənd əhalisinin dini tərkibində müsəlmanların xüsusi çəkisinin kəskin şəkildə azalmasına gətirib çıxarmışdı. Dərbənd əhalisinin öyrənilməsinin mühüm məsələlərindən biri də əhalinin **sosial tərkibinin** araşdırılmasıdır. Təəssüflə qeyd etmək olar ki, E.İ.Kozubski və A.N.Kajlayev istisna olmaqla Dərbənd tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçıların heç biri XIX-XX əsrin əvvəlində Dərbənd əhalisinin sosial tərkibi haqqında məlumat verməmişlər. Qeyd edilən müəlliflər isə şəhər əhalisinin sosial tərkibini dərinlən təhlil etməyərək, sadəcə olaraq bir sıra statistik rəqəmləri xatırlatmaqla kifayətlənmişlər. Halbuki, mənbələrdə, xüsusilə də XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinə aid olan siyahıyaalma materiallarında və qubernator icmallarında Dərbənd əhalisinin sosial tərkibi haqqında maraqlı məlumatlar öz əksini tapmışdır. Dərbənd əhalisinin sosial tərkibi haqqında əldə etdiyimiz ilk məlumat 1830-cu ilə aiddir. Dərbənd şəhərinin komendantı polkovnik Rozenfeldin 1830-cu il 22 aprel tarixli hesabatında verilən məlumata əsasən, Dərbənd şəhərində qeydə alınmış 9.618 nəfərin 55-i bəy, 44-ü seyid, 29-u molla, 4-ü şeyx, 2-si axund, 2-si erməni ruhanisi, 2-si yəhudi ruhanisi, forşatda yaşayan 801 nəfərin 1-i molla, Sabnovada yaşayan 197 nəfərin 2-si molla, 1-i isə şeyx olmuşdur.¹ Dərbənd şəhərində keçirilmiş ilk kameral təsvir materiallarında da əhalinin sosial tərkibi haqqında bəzi statistik rəqəmlər göstərilmişdir. Həmin siyahıyaalma sənədlərinə görə, 1832-ci ildə Dərbənddə siyahıya düşmüş kişi cinsinə məxsus 5.139 nəfərin 66-sı bəy, 2-si erməni zadəganı, 4-ü axund, 39-u molla, 11-i azan verən, 43-ü seyid, 4-ü erməni

¹ Движение горцев Северо-восточного Кавказа в 20-50-х гг. XIX века. Махачкала, 1959, с. 20-21

ruhanisi, 3-ü yəhudi ruhanisi idi.¹ E.İ.Kozubskinin 1851-ci il kameral təsvir materialları əsasında tərtib etdiyi cədvəldə² əhalinin sosial tərkibi ailələr üzrə Dərbənd şəhərinin mahalları arasında belə bölünmüşdür (cədvəl 2.13).

Cədvəl 2.13

Dərbənd şəhəri əhalisinin sosial tərkibi (1851-ci il)

Sosial təbəqələr	I mah	II mah	III mah	IV mah	V mah	VI mah	VII mah	VIII mah	IX mah	Erməni ic.	Yəhudi ic.	Forşat	Sabnova	Cəmi ailə
Sadə əhali	306	121	86	174	253	194	348	105	235	69	180	102	44	2217
bəy	8	3	2	11	13	13	21	14	16	8	-	-	-	109
molla, ruhani	4	3	2	2	4	4	10	2	4	6	2	2	1	46
şeyx, seyid, ağa	3	-	5	1	9	21	19	-	6	-	-	-	-	64

Beləliklə, 1886-cı il ailə siyahıyaalmalarına görə, Dərbənd şəhəri əhalisinin 150-si zadəganlardan (110-u kişi, 40-i qadın), 291-i bəylərdən (250-si kişi, 41-i qadın), 6-sı pravoslav ruhanilərdən (4-ü kişi, 2-si qadın), 300-ü fəxri vətəndaşlardan (158-i kişi, 142-si qadın), 22-si tacirlərdən (12-si kişi, 10-u qadın), 8.844-ü şəhərlilərdən (8.214-ü kişi, 630-u qadın), 52-si isə ehtiyatda olan aşağı rütbəli məmurlardan (30-u kişi, 22-si

¹ Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. СПб., 1836, ч.1-4, с. 165-166

² Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 241

qadın) ibarət olmuşdur.¹ Maraqlıdır ki, 1886-cı il ailə siyahıyaalmalarında Dərbənddə kəndli və müsəlman din xadimləri kateqoriyaları haqqında məlumat verilməmişdir. 1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalma materiallarında isə əhalinin sosial tərkibi daha bəsit parametrlər üzrə göstərilmişdir. Belə ki, həmin siyahıyaalmanın nəticələrinə əsasən, Dərbənd şəhəri əhalisinin 740 nəfərini irsi və şəxsi zadəganlar, 30 nəfərini ruhanilər, 148 nəfərini tacirlər, 11.142 nəfərini şəhərlilər, 2.306 nəfərini kəndlilər, 214 nəfərini xarici təbəələr, 69 nəfərini isə digər sosial təbəqələr təşkil edirdi.² Göründüyü kimi, 1886 və 1897-ci il statistik rəqəmləri arasında ətraflı müqayisələr aparmaq qeyri-mümkündür. Dərbənd əhalisinin sosial tərkibinin dolğun mənzərəsini yaratmaq üçün XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinə aid Dağıstan vilayəti qubernatorunun icmallarında verilmiş məlumatlar əsasında tərtib etdiyimiz cədvəli nəzərdən keçirək (cədvəl 2.14). Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, Dərbənd şəhəri əhalisinin sosial tərkibi əsasən imtiyazlı təbəqə olan zadəgan və ruhanilərdən, həmçinin vergi verən təbəqəyə aid olan şəhərli və kəndlilərdən ibarət olmuşdur. Çox maraqlıdır ki, 1898-ci ildən sonra Dərbənd şəhəri əhalisinin sosial tərkibində kəndli kateqoriyası aradan çıxmışdır. Zadəgan silkinə məxsus olan əhalinin say dinamikasında artım üç dəfə, 1899-cu (245 nəfər), 1905-ci (147 nəfər) və 1908-ci (143 nəfər) illərdə qeydə alınmışdır. Zadəgan silkinə məxsus olan bəylərin say dinamikasında nəzərə cərpacaq dərəcədə artım isə iki dəfə, 1905-ci (147 nəfər) və 1908-ci (179 nəfər) illərdə baş vermişdir. İmtiyazlı silkə aid olan ruhanilərin sayında XIX əsrin sonunda müşahidə olunan artım prosesi XX əsrin əvvəllərində azalma və stabilləş-

¹ Свод статических данных извлеченных из посемейных списков населения Закавказья. Тифлис, 1893.

² Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Дагестанская область. СПб, 1905, Т.62, с. 2

mə dövrü ilə əvəz olunmuşdur. Şəhər əhalisinin tərkibində qeydə alınan irsi fəxri vətəndaşlar və tacirlərin sayı demək olar ki, dəyişməz olduğu halda, şəhərli kateqoriyasının sayı XIX əsrin sonundan başlayaraq 1908-ci ilə qədər yüksələn xətlə artmış, sonrakı dövrdə isə azalma prosesi baş vermişdi.

Cədvəl 2.14
XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhər əhalisinin sosial tərkibi

Yeni-Yeni Sosial Tarixi

Ruhanilər

Pravoslav		Qriqoryan		Katol.		Sünni		Şiə		Yəhudi	
k.	q.	k.	q.	k.	q.	k.	q.	k.	q.	k.	q.
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6	15	2	5	-	2	2	15	15	1	1	1
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4	5	3	8	-	3	4	11	9	6	5	5
4	6	3	5	-	3	4	11	9	6	5	5
4	6	3	5	-	3	4	11	9	6	5	5
4	6	3	5	-	3	4	11	9	6	5	5
4	6	3	5	-	3	4	11	9	6	5	5
4	6	3	5	-	3	4	11	9	6	5	5
4	4	3	3	-	1	1	20	20	2	2	2
4	6	3	5	-	3	4	11	9	2	2	5
4	5	3	5	-	1	1	11	9	1	1	2

Cədvəl 2.14-ün ardı

Silki məlum olmayan		Xarici təbəələr				Cəmi bütün əhali	İllər	Zadəgan																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																														
								Cəmi.	İrsi zadəgan		Şəxsi zadəgan		Bəylər																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																									
									k.	q.	k.	q.	k.	q.	k.	q.																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																						
q.	cəmi	k.	q.		1894	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

İllər	Şəhərli						Kəndli				Hərbiçi			
	cəmi	İrsi fəxri vətən-daş		Tacir		şəhərli	Kəndli		cəmi	k.	q.	Hərbiçi		k.
		k.	q.	k.	q.		k.	q.				k.	q.	
1894	12235	-	-	-	-	-	-	-	1162	1305	-	-	-	-
1895	12362	-	-	-	-	-	-	-	1083	1319	-	-	-	-
1896	12375	-	-	-	-	-	-	-	1103	1270	-	-	-	-
1897	12445	-	-	-	-	-	-	-	1265	1306	-	-	-	-
1898	15170	-	-	-	-	-	-	-	1213	1329	-	-	-	-
1899	15754	8	11	94	59	8997	-	-	-	1162	980	182	-	-
1900	15825	-	-	-	-	-	-	-	-	1113	-	-	-	-
1901	16347	-	-	-	-	-	-	-	-	1086	-	-	-	-
1902	16561	8	11	70	53	9411	-	-	-	1055	990	65	-	-
1903	16775	8	11	66	50	9494	-	-	-	1060	985	75	1806	1092
1904	17074	8	11	67	60	9637	-	-	-	1196	1115	81	1903	1215
1905	17094	8	11	68	46	9649	-	-	-	816	754	62	3831	2431
1906	17276	8	11	54	36	9742	-	-	-	974	897	77	10024	8020
1907	17360	8	11	54	36	9733	-	-	-	923	859	64	10976	8585
1908	19502	15	10	60	40	12061	-	-	-	1001	937	64	13252	10601
1909	17552	9	11	54	36	9807	-	-	-	843	784	59	13252	10601
1911	17777	9	11	54	36	9936	-	-	-	274	253	21	13159	10525

Dərbənd şəhəri əhalisinin sosial tərkibində 1903-cü ildən qeydə alınan silki məlum olmayan əhalinin sayında 1905-ci ildə 1904-cü ilə nisbətən 2 dəfə, 1906-cı ildə isə 1905-ci ilə nisbətən 2,5 dəfə artım baş vermişdi. Bu artım isə Dərbəndə iş ardınca qonşu bölgələrdən gələn əhali axınının güclənməsi ilə əlaqədar olmuşdu. Beləliklə, aydın olur ki, əhalinin say dinamikasına təsir göstərmiş səbəblər Dərbənd şəhəri əhalisinin sosial tərkibində də izsiz ötüşməmişdi.

Dərbənd əhalisinin **təhsil səviyyəsi**, savadlılıq dərəcəsinə görə, tərkibinin müəyyənləşdirilməsi əhali problemlərinin öyrənilməsinin mühüm göstəricilərindən biridir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, xanlıqlar dövrünə aid Dərbənddə əhalinin təhsil səviyyəsi haqqında heç bir statistik məlumat zamanımıza qədər gəlib çatmamışdır. XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhərində olmuş səyyahların yazılarında da bu barədə demək olar ki, heç bir məlumata rast gəlinmir. Yalnız rus qafqazşünası S.Bronevskinin 1796-cı ilə aid məlumatından aydın olur ki, Dərbənddə ərəb və fars dilinin qrammatikası əsasında dərslər keçirilmişdir.¹ Aydın məsələdir ki, burada söhbət məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən ibtidai məktəblərdən getmişdir. Məlumdur ki, bütün orta əsrlər boyu Azərbaycanda olan məscidlərin tərkibində fəaliyyət göstərən məktəblərdə ərəb və fars dillərində yazmağı və Quranı oxumağı öyrətmək üçün dərslər aparılırdı. Bu tip məktəblərdə oxuyan şagirdlərin əksəriyyəti ərəb və farsca yazmaq və oxumağı öyrənsələr də həmin dilləri bilmirdilər və yalnız xüsusi istedadı və maddi imkanı olan şagirdlər təhsilini davam etdirmək üçün mədrəsələrə göndərilirdilər. Bununla bərabər, imtiyazlı təbəqələrin övladları sərəxanə adlanan xüsusi məktəblərdə də təhsil alırdılar. Lakin Rusiya işğalına

qədər və işğalın ilk onillikləri də daxil olmaqla Dərbənddə mövcud olan bu tip məktəblərin və orada təhsil alan şagirdlərin sayı haqqında mənbələrdə heç bir məlumat yoxdur. Dərbənddə təhsilin vəziyyəti haqqında ilk rəsmi məlumat 1832-ci il kameral təsvir sənədlərində öz əksini tapmışdır. Həmin məlumata görə, Dərbənd şəhərində 14 ruhani tərəfindən 250 şagird dərs verilirdi. Bu şagird kontingentinin sosial tərkibini 130 nəfər sadə əhali, 70 nəfər tacir, 25 bəy və 25 din xadiminin övladları təşkil etmişdi.¹ Rusiya işğalından sonra bütün Azərbaycanda olduğu kimi, çarizm Dərbənddə də maarif sahəsində müstəmləkəçi ruslaşdırma, xristianlaşdırma siyasəti yeritməyə çalışırdı. Əhalinin mədəni-maarif səviyyəsinin inkişafına heç bir qayğı göstərməyən çar hökuməti qeyri-ixtiyari olaraq idarəetmə sahəsində savadlı kadrlara kəskin ehtiyac duyduğu üçün Dərbənd şəhərində də rus maarif sistemə uyğun məktəblər açmaq məcburiyyətində qalmışdı. Azərbaycanın ənənəvi məktəb-mədrəsə təhsil sistemə biganə münasibət göstərən işğalçı rejim hətta 1834-cü ildə icazəsiz fəaliyyət göstərən bütün məktəblərin bağlanması haqqında sərəncam vermişdi. Bu məsələni araşdırmaq üçün yaradılmış xüsusi komissiyanın müəyyən etdiyinə görə, 1834-cü ildə Dərbənddə məscid və kilsələrin nəzdində icazəsiz fəaliyyət göstərən aşağıdakı müəllim və şagird kontingenti olmuşdu:²

1. Molla Məmməd Qasım Amedov - 50 şagird
2. Molla Həmdulla Kəlbihüseynov - 60 şagird
3. Molla Məmməd Rza Məşədi Zeynal - 60 şagird
4. Molla Əli Kərbəlayi - 15 şagird

¹ Броневский С.М. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. Собрания и пополненные С.Броневским. М., Типогр. С.Селиванского, 1823, с. 338

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 186; Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 33

² Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 186

5. Molla Ağa Molla Məmmədov - 18 şagird
6. Molla Cavad Mirzə Ramazanov - 10 şagird
7. Molla Qasım Mirzəyev - 12 şagird
8. Molla Ələsgər Kərbəlayi Qasimov - 15 şagird
9. Molla Məmməd Baba Kazımov - 20 şagird
10. Molla Məmməd Rəsul Abdullayev - 9 şagird
11. Molla Rəsul Əsgərov - 15 şagird
12. Molla Məmməd Hüseyn Cəfərov - 20 şagird
13. Molla Məhəmməd Nağı Məmməd Bağirov - 20 şagird
14. Molla Baba Əbdülhüseynov - 6 şagird
15. Qavril İvanov Popov - 20 şagird

Komissiyanın məlumatına əsasən, 1834-cü ildə Dərbənd şəhərində olan 14 məscidin nəzdindəki məktəblərdə 330, erməni kilsəsinin nəzdindəki məktəbdə isə 20 şagird təhsil alırdı. 1835-ci il 12 may tarixli “Əsasnamə”yə uyğun olaraq 1838-ci ildə Dərbənd şəhərində ilk rus təhsil müəssisəsi olan üç sinifli Dərbənd qəza məktəbi fəaliyyətə başladı. Üç sinifdən ibarət olan qəza məktəbinin ilk sinfi hazırlıq xarakteri daşıyırdı. Hər sinif üzrə təhsil müddəti 2 il idi. Məktəbi qurtaranlar gimnaziyaya daxil olmaq hüququ alırdılar.¹ E.İ. Kozubskinin məlumatına görə, azərbaycanlılar qəza məktəbində öz uşaqlarını oxutmaq istəmirdilər. Belə ki, 1838-ci ildə azərbaycanlılardan yalnız 2 nəfəri -Nəcəfqulu bəy Xadır bəy oğlu və Hacı Qasım bəy Heydərov öz uşaqlarının qəza məktəbinə getməsinə razı olmuşdular.² 1838-ci ildə Dərbənd qəza məktəbinə daxil olmuş 35 şagirdin 21-i sadə vətəndaşların, 14-ü isə zadəgan, bəy və məmurların övladlarından ibarət olmuş-

du.³ 31 may 1872-ci il tarixli təhsil “Əsasnamə”sinə görə, Dərbənd qəza məktəbi üç sinifli pullu şəhər məktəbinə çevrildi. İllik təhsil haqqı 8 rubl müəyyən edildi ki,² bu da imkansız əhəlinin təhsil alması üçün böyük əngəllərə səbəb olmuşdu. 1898-ci ilin iyulun 1-də şəhər məktəbi dörd sinifli məktəbə çevrildi. Bu məktəbdə 1843-1893-cü illərdə təhsil almış şagirdlərin sayı və dini mənsubiyyətinə görə, bölgüsü haqqında E.İ. Kozubskinin tərtib etdiyi cədvəl maraqlıdır (cədvəl 2.15).³

Cədvəl 2.15

Dərbənd şəhər məktəbində təhsil alan şagirdlərin sayı və dini mənsubiyyəti

İllər	Təhsil alanların üm. sayı	Pravoslav	Qriqor-yan	Müsləman	Başqa dinlərdən olan	Kursu qurtaran	Kursdan çıxanlar	Kursa daxil olanlar
1843	59	8	30	21	-	4	8	12
1848	57	9	27	21	-	2	8	12
1853	64	11	28	24	1	2	10	27
1858	84	-	-	-	-	3	28	36
1863	113	-	-	-	-	3	19	29
1868	84	41	31	12	-	-	-	-
1873	90	38	35	17	-	2	23	-
1878	125	60	53	8	4	3	13	37
1883	98	50	31	17	-	1	25	24
1888	108	51	31	25	1	9	21	32
1893	135	50	50	29	6	10	17	30

¹ Народы Дагестана. Отв. Ред: Арутюнов С. А. Османов А.И., Сергеева Г.А. М.: Наука, 2002, с. 108

² Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 187

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с.189

² Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 57

³ Козубский Е.И. Göstərilən əsəri, s. 189

Göründüyü kimi, bu məktəbdə təhsil almağa Dərbəndin azərbaycanlı əhalisi arasında maraq o qədər də yüksək deyildi və fikrimizcə, bunun əsas səbəbi təhsilin rus dilində olması ilə bağlı idi. Dərbənddə hökumət tərəfindən açılmış ikinci təhsil müəssisəsi əsası 1849-cu ildə qoyulan müsəlman məktəbi olmuşdur.¹ 1849-cu ildə Dərbənd müsəlman məktəbində 64, 1851-ci ildə 56, 1854-cü ildə isə 20 şagird təhsil alırdı.² Dərbənd müsəlman məktəbinə marağın azalmasını dövlət rəsmiləri məktəbin müsəlman yaşayış məskənlərindən uzaqda yerləşməsi və şəhərin isti iqlim şəraiti ilə izah etsələr də, əsas səbəb məktəbin maddi bazasının zəif olması və təhsilin rus dilində aparılması ilə əlaqədar idi. 1855-ci ildə Dərbənd müsəlman məktəbi Temir-Xan-Şura şəhərinə köçürüldü.³ 1864-cü ildə Dərbənd şəhər rəisinin həyat yoldaşı knyagina E.Q.Cemarcidzenin təşəbbüsü ilə Dərbənd şəhərində ilk qadın məktəbi açıldı. Pulsuz təhsil müəssisəsi olan bu məktəb xüsusi ianələr hesabına maliyyələşdirilirdi. Birinci il məktəbə 8-10 yaşlı 20 qız (14 azərbaycanlı, 4 rus) qəbul edilmişdir. 1875-ci ildə məktəbdə ilahi qanun fənninin məcburi tədris edilməsindən sonra azərbaycanlı qızların məktəbə gəlməsi dayandı. 28 sentyabr 1900-cu ildə bu məktəb üç sinifli qadın progimnaziyasına, 1904-cü ildə isə qadınlar gimnaziyasına çevrilmişdir.⁴ 1873-cü ildə Dərbənd şəhərində fəaliyyət göstərən qəza məktəbində (90 şagird), qız məktəbində (20 şagird), məscid və sinoqoqların nəzdində fəaliyyət göstərən 18 məktəbdə (409 şagird) cəmi 519 şagird təhsil alırdı ki, bu da Dərbənd əhalisinin 3,6%-ni təşkil edirdi.⁵

1886-cı il ailə siyahıyaalmalarında Dərbənd əhalisinin yalnız kişi cinsinə məxsus hissəsinin təhsil səviyyəsi haqqında məlumat verilmişdir. 1886-cı il siyahıyaalmasına əsasən, Dərbənddə qeydə alınmış 6.489 nəfər kişi cinsindən olan əhalinin yalnız 1.151 nəfəri təhsil almışdı. Dərbənddə siyahıya düşmüş 4.883 azərbaycanlının 384 nəfəri, 990 yəhudinin 345 nəfəri, 211 ermənin 154 nəfəri, 393 rusun 262 nəfəri, 7 polyakın 4 nəfəri, 4 almanın isə 3 nəfəri savadlı idi.

1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalma materiallarında Dərbənd şəhəri əhalisinin təhsil səviyyəsi haqqında statistik məlumatlar öz əksini tapmışdır. Həmin materiallar əsasında tərtib etdiyimiz cədvəldə (cədvəl 2.16) Dərbənd şəhəri əhalisinin təhsil səviyyəsi etnik prinsip üzrə belə müəyyən olunmuşdur.¹ Statistika göstərir ki, 1897-ci ildə Dərbənd şəhərində siyahıya düşmüş 9.767 azərbaycanlının 400 nəfəri, 1.092 rusun 558 nəfəri, 2.181 yəhudinin 209 nəfəri, 621 ermənin 262 nəfəri, 159 polyakın 78 nəfəri, 26 almanın 7 nəfəri, 140 latışın 77 nəfəri, 603 dağlı əhalinin 28 nəfəri, 8 tatin 2 nəfəri, 8 finin 6 nəfəri, 14 farsın 1 nəfəri, 5 gürcünün 1 nəfəri təhsilli idi.²

Bu isə Dərbəndin azərbaycanlı (türk) əhalisi arasında təhsil səviyyəsinin digər millətlərə nisbətən xeyli aşağı olduğunu göstərirdi. Hesablamalar göstərir ki, 1897-ci ildə Dərbənd əhalisinin yalnız 11%-i təhsilə malik idi. İbtidai təhsildən yüksək təhsil alanlar əhalinin ümumi sayının 0,03%-ni təşkil edirdi. Dərbəndin rus əhalisi arasında təhsilin səviyyəsi təxminən 52%-ə, erməni əhalisi arasında 28%-ə, yəhudilər arasında 9%-ə bərabər olduğu halda, azərbaycanlılar arasında bu göstərici təxminən 4-5%-ə bərabər olmuşdur.³

¹ Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 37

² Народы Дагестана. Отв. Ред: Арутюнов С. А. Османов А.И., Сергеева Г.А. М.: Наука, 2002, с. 108

³ Кажлаев А.Н. Göstərilən əsəri, s. 37

⁴ Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005, с. 480-481-482

⁵ Кажлаев А.Н. Göstərilən əsəri, s. 56

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Дагестанская область. СПб, 1905, Т.62, с. 116-117

² Yənə orada, s. 1-9, 116-117

³ Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 67-68

Cədvəl 2.16

Dərbənd şəhəri əhalisinin təhsil səviyyəsinə dair (1897-ci il)

Etnoslar	Hər iki cinsdən olan təhsil alanların sayı	Rusca təhsil alanlar		Başqa dillərdə təhsil alanlar		İbtidai təhsildən yüksək təhsil alanlar	
		k	q	k	q	k	q
Bütün əhali	1.635	727	248	489	42	89	40
Azərbaycanlı (türk)	400	138	11	236	8	6	1
Rus	558	324	140	7	-	53	34
Erməni	262	106	66	41	29	17	3
Yəhudi	209	73	29	100	5	2	-
Polyak	78	23	-	48	-	6	1
Litvalı-latış	77	40	-	37	-	-	-
Qafqaz dağlıları	28	11	-	13	-	4	-
Alman	7	2	1	3	-	-	1
Fars	1	1	-	-	-	-	-
Tat	2	1	-	1	-	-	-
Gürcü	1	-	-	1	-	-	-
Fin	6	5	-	1	-	-	-
Dilini göstərməyən	6	-	-	6	-	-	-

XIX əsrin 90-cı illərində və XX əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhərində bir sıra yeni təhsil müəssisələri açılmışdı. Belə ki, 1893-cü ildə Dərbənd şəhərində kilsə nəzdində məktəb, 1898-ci ildə Puşkin məktəbi, 1902-ci ildə realni məktəbi və Qoqol adına rus-tatar məktəbi, 1903-cü ildə ibtidai Aleksandrovski (dəmir yolu) məktəbi, 1904-cü ildə rus-yəhudi məktəbi, bağçılıq, şarabçılıq və bostançılıq məktəbi, 1905-ci ildə isə erməni məktəbi kimi təhsil müəssisələri fəaliyyətə başlamışdı.¹ Bu təhsil müəssisələri ilə yanaşı, Dərbənd şəhərində bütün XIX

əsr boyu və XX əsrin əvvəllərində məscid və sinoqoqların nəzdində məktəblərin fəaliyyəti dayanmışdı. Dərbənd şəhərində mövcud olan bütün məktəblərin fəaliyyəti, şagirdlərin sayı, cinsi tərkibi haqqında qubernator icmallarında konkret statistik rəqəmlər qorunub saxlanmışdır. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinə aid Dağıstan vilayəti qubernatorlarının illik icmal materialları əsasında tərtib etdiyimiz cədvəl Dərbənd şəhərindəki təhsil müəssisələrinin sayı və orada təhsil alan tələbələrin say dinamikasını əks etdirir. Çox təəssüf ki, bu icmallarda şagirdlərin etnik mənsubiyyəti haqqında məlumatlar öz əksini tapmamışdır (cədvəl 2.17).

Statistik məlumatlardan göründüyü kimi, Dərbənd şəhərində 1892-ci ildə 16 məktəbdə 520 nəfər, 1896-cı ildə 15 məktəbdə 505 nəfər, 1899-cu ildə 25 məktəbdə 811 nəfər, 1902-ci ildə 26 məktəbdə 1.150 nəfər, 1903-cü ildə 25 məktəbdə 1.311 nəfər, 1904-cü ildə 28 məktəbdə 1.522 nəfər, 1905-ci ildə 28 məktəbdə 1.541 nəfər, 1906-cı ildə 31 məktəbdə 1.732 nəfər, 1907-ci ildə 31 məktəbdə 1.532 nəfər, 1908-ci ildə 31 məktəbdə 1.517 nəfər, 1911-ci ildə isə 32 məktəbdə 1.737 nəfər şagird təhsil alırdı. 1892-ci illə müqayisədə 1911-ci ildə məktəblərin sayı 2 dəfə, şagirdlərin sayı isə təxminən 2,4 dəfə artmışdı.

A.N. Kajlayevin hesablamalarına görə, məscid və sinoqoqların nəzdində fəaliyyət göstərən məktəblər istisna olmaqla, Dərbənd şəhərində 1912-ci ildə 11 məktəbdə 1.462 (947 kişi, 515 qadın), 1914-cü ildə 1.686 (1.077 kişi, 609 qadın), 1915-ci ildə isə 1.882 (1.174 kişi, 708 qadın) nəfər şagird təhsil alırdı.¹ XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhərində təhsil müəssisələrinin və şagirdlərin sayının tədricən artmasına baxmayaraq, təhsil alanların sayı şəhər əhalisinin ümumi sayının 7-8 faizindən artıq deyildi. Bu isə əhali arasında, xüsusilə də azərbaycanlılar arasında kütləvi savadsızlığın baş alıb getdiyini göstərməklə yanaşı, çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin parlaq təzahürü idi.

¹ Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 81

¹ Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 83

Təhsil müəssisəsinin adı	1892- ci il			1896			1899			1902			1903			1904								
	k.	q.	cəmi	sayı	k.	q.	cəmi	sayı	k.	q.	cəmi	sayı	k.	q.	cəmi	sayı	k.	q.	cəmi					
1. Şəhər mək. 1872	1	134	-	1	137	-	137	1	137	-	137	1	158	-	158	1	147	-	147	1	133	-	133	
2. Qadın məktəbi	1	-	40	40	1	-	56	56	-	-	-	1	-	126	126	1	-	147	147	1	-	161	161	
3. Pravos. kilisə mək.	1	18	8	26	1	12	10	22	-	29	13	42	1	24	36	60	1	34	24	58	1	32	17	49
4. Qırıq mək-bi	1	15	29	44	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
5. Məscid nəz. mək.	5	149	-	149	5	137	-	137	9	245	-	245	8	340	-	340	8	349	-	349	11	350	-	350
6. Sin. nəz. mək.	7	127	-	127	7	153	-	153	12	231	12	243	12	203	21	224	10	220	25	245	7	200	23	223
7. Qadın ibt. mək.	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	77	77	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8. Realni mək.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	91	-	91	1	145	-	145	1	175	-	175
9. Şəhər ibt. mək.	-	-	-	-	-	-	-	-	1	27	14	41	2	99	52	151	2	43	80	123	3	68	117	185

¹ Qadın məktəbi 1900-cü ildən proqimnaziyaya, 1904-cü ildən isə qadın gimnaziyasına çevrilmişdir.

10. Dəmir yol mək.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	53	44	97	1	75	42	117
11. Yəhudi ibt. mək.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	88	16	104
12. Bağcılıq mək.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	25	-	25
13. Xüsusi ibt. mək.	-	-	-	-	-	-	-	-	1	18	8	26	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1905				1906				1907				1908				1911					
1. Realni mək.	1	182	-	182	1	210	-	210	1	231	-	231	1	230	-	230	1	376	-	376		
2. Qadın gimnaz.	1	-	179	179	1	-	156	156	1	-	171	171	1	-	183	183	1	-	203	203		
3. Şəhər mək. 1872	1	155	-	155	1	148	-	148	1	162	-	162	1	152	-	152	1	148	-	148		
4. Şəhər ibt. mək.	3	61	92	153	3	52	92	144	3	55	77	132	3	65	90	155	3	56	96	152		
5. Pravos. kilsə mək.	2	66	44	110	2	69	46	115	2	64	62	126	2	65	60	125	2	57	46	103		
6. Yəhudi ibt. mək.	1	90	15	105	1	86	29	115	1	51	15	66	1	69	11	80	1	75	20	95		
7. Dəmir yol mək.	1	110	70	180	1	130	90	220	1	125	95	220	1	100	61	161	1	93	89	182		
8. Bağcılıq mək.	1	29	-	29	1	32	-	32	1	26	-	26	1	33	-	33	1	56	-	56		
9. Məscid nəz. mək.	8	250	-	250	8	275	-	275	8	197	-	197	8	197	-	197	7	205	-	205		
10. Sin. nəz. mək.	9	190	8	198	1	284	33	317	12	198	3	201	12	198	3	201	14	217	-	217		

III FƏSİL

DEMOQRAFİK PROSESLƏR VƏ MİQRASIYA

Əhali problemlərinin araşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də demoqrafik və miqrasiya proseslərinin tədqiq olunmasıdır. Demoqrafik proses əhalinin təbii hərəkəti anlayışı olmaqla nikah, doğum, ölüm və əhalinin yeniləşməsi kimi mühüm göstəricilərin məcmusunu təşkil edir. Bu mühüm göstəricilərin öyrənilməsi hər hansı bir xalqın və yaxud bölgə əhalisinin artım səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi, onun gəncələşməsi və yaxud tükənməsi imkanlarının ortaya çıxarılması üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan və keçmiş sovet tarixşünaslığında Dərbənd əhalisinin təbii hərəkəti və miqrasiya prosesləri ayrıca tədqiqat obyektı olmamışdır. Doğrudur, sovet hakimiyyəti dövründə Dərbənd əhalisinin demoqrafik baxımdan öyrənilməsi sahəsində müəyyən tədqiqat işləri aparılsa da, XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid bu səpgili araşdırmalar yoxdur. Dərbənd tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçıların əsərlərində XIX-XX əsrin əvvəllərində Dərbənd əhalisinin say dinamikası, yerləşməsi, etnik, dini, sosial tərkibi haqqında müəyyən məlumatlar verilsə də, demoqrafik problemlərin üstündən sükutla keçilmişdir. Yalnız E.İ.Kozubskinin Dərbənd tarixinə həsr olunan irihəcmli əsərində demoqrafik və miqrasiya tarixi haqqında məlumatlarla rastlaşmaq mümkündür. Bu problemin zəif öyrənilməsi, daha doğrusu tədqiq edilməməsi bir sıra çətinliklərlə bağlıdır. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya işğalı ərafəsi və dövründə Dərbənddə olmuş səyyah və qafqazşünasların əsərlərində əhalinin sayı, tərkibi haqqında bəzi məlumatlar öz əksini tapdığı halda, demoqrafik proseslər haqqında heç bir bilgi verilməmişdir. Digər tərəfdən Rusiya işğalı dövründə

Dərbənddə keçirilmiş əhali siyahıyaalmaları, kameral təsvirlər əsasən fiskal xarakteri daşdığı üçün həmin materiallarda demoqrafik proseslər demək olar ki, qeydə alınmamışdır. Məhz buna görə, XIX əsrin 80-90-cı illərinə qədər mənbələrdə və statistik məlumatlarda Dərbənd əhalisinin təbii hərəkəti ilə bağlı tutarlı məlumatlarla rastlaşmaq mümkün deyil. Yalnız 1886-cı il ailə, 1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalma materialları və XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinə aid qubernator hesabatları və icmallarında Dərbənddə baş vermiş demoqrafik proseslərlə bağlı konkret statistik rəqəmlər əldə etmək mümkündür. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, əldə etdiyimiz materiallar əsasında XIX-XX əsrin əvvəllərində Dərbənd əhalisinin təbii hərəkəti və yerdəyişməsi mənzərəsini bərpa etməyə təşəbbüs göstərəcəyik. Mənbələrdə əksini tapmış adda-budda, olduqca kasad məlumatlardan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, XIX əsrin 60-cı illərinə qədər Dərbənd əhalisinin təbii hərəkəti prosesində əhalinin yeniləşməsinin azalması müşahidə olunmuşdur. 1824-cü ilə aid rəsmi məlumata əsasən, Dərbənddə yeni doğulanların ölənlərlə müqayisəsi 1-in 1 $\frac{7}{9}$ -yə (0,7) olan nisbətindədir. Həmin məlumata görə, əhalinin ümumi sayına nəzərən yeni doğulanlar 75-in 1-ə, ölənlər isə 44-ün 1-ə nisbətindədir. Dövlət məmuru bu nisbəti müqayisə edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, əgər Dərbənd şəhəri əhalisinin sayı başqa yerlərdən gələnlər hesabına artmazsa onda 105 ildən sonra şəhər əhalisi tamamilə məhvə məhkum olacaqdır.¹ Dərbənd şəhərində əhalinin təbii hərəkətində oxşar mənzərə XIX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində də qalmaqda davam edirdi. Belə ki, 1860-cı ildə Dərbənd şəhərində yeni doğulanların sayı 233, ölənlərin sayı 237, 1861-ci ildə müvafiq olaraq 249, 314, 1862-ci ildə isə

¹ Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. СПб., 1836, ч.1-4, с. 151

459, 607 nəfər təşkil etmişdi.¹ Çox böyük təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin 90-cı illərinə qədər mənbələrdə Dərbənd şəhərində yeni doğulanlar və ölənlər haqqında konkret rəqəmlər əldə etmək mümkün olmamışdır. Hətta 1886-cı il ailə siyahıyaalınması materiallarında da bu nisbəti əks etdirən məlumatlar qeydə alınmamışdır. 1886-cı il ailə siyahıyaalınması materiallarında Dərbənddə 2.617 ailənin yaşaması, bir ailəyə 4,4 nəfərin, hər 100 nəfərə 56,3 kişi, 43,7 qadının və hər 100 kişiye 77,8 nəfər qadının düşdüyü göstərilmişdir ki, bu da əhalinin təbii hərəkətinin geniş təhlilinin aparılmasına imkan vermir.² XIX əsrin 90-cı illəri və XX əsrin əvvəllərinə aid Dağıstan vilayəti qubernatorunun hesabatlarına əlavələr kimi nəşr olunan icmal materiallarında, 1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalma sənədlərində, Dağıstan vilayətinin yaddaş kitabçası və ünvən təqvimlərində Dərbənd şəhəri - əhalisinin təbii hərəkəti haqqında konkret statistik rəqəmlər öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 3.1

Dərbənd şəhər əhalisi içərisində demoqrafik proseslərə dair

Nikahların sayı	
Nikahda doğulanlar	
kişi	
qadın	
cəmi	
Nikah, kənar.doğ.	
kişi	
qadın	
cəmi	
Doğulanların ümumi sayı	
ölənlər	
kişi	
qadın	
cəmi	
Əhalinin yeniləşməsi: + və ya -	

¹ Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 49

² Свод статических данных извлеченных из посемейных списков населения Закавказья. Дагестанская область. Тифлис, 1890, с. 1

1892	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907
256	259	218	261	253	286	311	239	309	278	275	301	221
-	162	169	172	253	263	345	349	352	362	383	394	387
-	154	185	206	258	229	334	291	326	310	298	330	349
-	316	354	378	511	492	679	640	678	672	681	724	736
-	1	1	-	2	-	4	6	3	5	4	1	1
-	1	2	3	2	2	3	7	6	6	2	3	4
-	2	3	3	4	2	7	13	9	11	6	4	5
683	318	357	381	515	494	686	653	687	683	687	728	741
-	145	146	294	265	238	261	257	319	263	336	345	316
-	131	140	282	173	221	178	182	227	185	235	235	243
777	276	286	576	438	459	439	439	546	448	571	580	559
-	+42	+71	-195	+77	+35	+247	+214	+141	+235	+116	+148	+182

1908	1909	1911
294	290	331
397	442	415
282	282	310
679	724	725
8	10	13
8	5	4
16	15	17
695	739	742
360	400	294
234	208	207
594	608	501
+101	+131	+241

Qeyd edilən mənbələr əsasında tərtib etdiyimiz cədvəl XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhəri əhalisi arasında baş vermiş demoqrafik proseslər haqqında ətraflı təsəvvür yaradır (cədvəl 3.1).

Cədvəldən göründüyü kimi, XIX əsrin 90-cı illərinin ortalarına qədər Dərbənd şəhərində əhalinin təbii artım prosesində müşahidə olunan acınacaqlı mənzərə, yeni doğulanlara nisbətən ölənlərin sayının artıq olması müsbət istiqamətdə dəyişməyə başlamışdı. Bu proses 1898-ci il istisna olmaqla 1911-ci ilə qədər davam etmişdi. Maraqlıdır ki, əhalinin yeniləşməsi prosesində rekord göstərici 1901-ci ildə qeydə alınmışdı. Belə ki, 1901-ci ildə Dərbənd şəhərində yeni doğulanların sayı (686) ölənlərin sayından (439) 247 nəfər artıq olmuşdu. Bu dövrdə əhalinin yeniləşməsi istiqamətində mənfi saldo 1898-ci ildə qeydə alınmışdı. 1898-ci ildə Dərbənd şəhərində ölənlərin sayı (576) doğulanların sayından (381) 195 nəfər artıq olmuşdu. 1892-1911-ci illər arasında Dərbənddə rekord sayda nikah bağlanması (331) 1911-ci ildə, ən yüksək doğum göstəricisi (742) 1911-ci ildə, maksimum sayda ölüm hali isə (777) 1892-ci ildə qeydə alınmışdı. Çox maraqlıdır ki, bəhs edilən dövrdə (1897-1899-cu illər istisna olmaqla) Dərbənddə doğulanlar və ölənlər arasında kişilərin sayı qadınlara nisbətən xeyli yüksək olmuşdu.

1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalma materiallarında Dərbənd şəhərində ailələrin say tərkibi, nikahlılıq səviyyəsi, boşanma halları və s. kimi demoqrafik proseslər haqqında da diqqəti çəkən məlumatlar öz əksini tapmışdır. Hesablamalar göstərir ki, 1897-ci ildə Dərbənddə qeydiyyatda alınmış 2.544 təsərrüfatın (ailənin) 297-si 2 nəfərdən, 383-ü 3 nəfərdən, 448-i 4 nəfərdən, 366-sı 5 nəfərdən, 772-si 6-10 nəfərdən, 94-ü 11 və daha artıq şəxslərdən ibarət olmuşdur.¹ Göründüyü kimi, Dərbənd əhalisi arasında çox uşaqlılığa meyl daha güclü olmuşdu. Bu hal ənənəvi olaraq Dərbəndin müsəlman-azərbaycanlı əhalisi arasında daha geniş yayılmışdı. 1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalma materialları əsasında tərtib etdiyimiz cədvəldə (cədvəl 3.2) Dərbənd şəhəri əhalisinin yaş dərəcələri üzrə ailə vəziyyətini daha dolğun statistik məlumatlarla zənginləşdirən faktlar öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 3.2

Dərbənd şəhər əhalisinin yaş üzrə ailə vəziyyəti

Yaş dərəcələri	Subaylar		Nikahlı olanlar		Dul olanlar		Boşananlar		Ailə vəz. göstər-məyən		Cəmi	
	k.	q.	k.	q.	k.	q.	k.	q.	k.	q.	k.	q.
10 Yaşından az	1858	1819	-	-	-	-	-	-	-	-	1858	1819
10-12 yaş	613	643	-	-	-	-	-	-	-	-	613	643
13-14 yaş	232	175	-	15	-	-	-	-	-	-	232	190

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Дагестанская область. СПб, 1905, Т.62, с. 36

15-16 yaş	282	199	-	45	-	-	-	-	-	-	282	244
17-19 yaş	240	112	7	114	-	-	-	-	-	-	247	226
20-29 yaş	1446	142	570	925	7	34	1	3	2	-	2026	1104
30-39 yaş	283	24	816	819	6	90	-	3	3	-	1108	936
40-49 yaş	69	7	723	404	14	166	1	1	-	2	807	580
50-59 yaş	28	3	458	154	17	237	-	4	2	-	505	398
60 və daha çox	28	4	386	86	40	443	1	3	-	-	455	536
Yaşı məlum olmayanlar	7	3	4	2	-	-	-	-	2	2	13	7

Siyahıyaalma materialları göstərir ki, Dərbənd əhalisi arasında qızların ailə qurması halları 13-14 yaşından, kişilər arasında isə 17-19 yaşından etibarən başlanmışdır ki, bu proses əsasən şəhərin müsəlman əhalisi üçün xarakterikdir. Kişilər arasında nikah - ailə qurmaq halları daha çox 30-39 və 40-49 yaşlılar üçün xarakterik olduğu halda, qadınlar arasında oxşar vəziyyət 20-29 və 30-39 yaşlılar üçün xarakterik olmuşdur. Dərbənd əhalisi arasında boşanma hallarının son dərəcə az olması müsəlman-azərbaycanlı ailələrinin möhkəm bünövrə üzərində qurulmasının əsas göstəricisi hesab edilə bilər. Dərbənd əhalisinin 40-49, 50-59, 60 və daha çox yaşı olanlar arasında dul qalma prosesinin yüksək olması və bu prosesin daha çox qadınlar üçün xarakterik olması göstərir ki, həmin yaş civarında olan kişilər arasında ölüm səviyyəsi

geniş yayılmışdır. Ümumiyyətlə, Dərbənd əhalisi üçün, xüsusilə də müsəlman əhalisi üçün XIX-XX əsrin əvvəllərində ölüm faizi xeyli yüksək olmuşdur. Əhali arasında ölüm faizinin yüksək olması bir sıra sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi səbəblərlə və təbii fəlakətlərlə bağlı olmuşdur. Dərbənd əhalisi arasında ölüm faizinin yüksək olmasının əsas səbəblərindən biri müxtəlif yoluxucu xəstəliklərin geniş yayılması ilə bağlı idi. Şəhərdə sanitariya, səhiyyə xidmətlərinin bərpad vəziyyətdə olması yoluxucu xəstəliklərin yayılması zamanı kütləvi insan tələfatı ilə nəticələnirdi. Yoluxucu xəstəliklərin Dərbənd əhalisinə vurduğu zərəri təsəvvür etmək üçün bəzi faktları nəzərdən keçirək. Mənbələrin məlumatına əsasən 8 noyabr 1813-21 yanvar 1814-cü il tarixdə Dərbənddə müxtəlif yoluxucu xəstəliklər nəticəsində çoxsaylı insan dünyasını dəyişmişdir. Tələfatın miqyasını cədvəl 3.3-də daha aydın görmək olar.¹

Cədvəl 3.3

**Dərbənddə müxtəlif yoluxucu xəstəliklər
nəticəsində insan ölümü
(1813-1814-cü illər)**

Xəstəliyin növü	Xəstələnenlərin sayı		Sağalanların sayı		Ölənlərin sayı	
	k.	q.	k.	q.	k.	q.
Korbunkul	12	10	3	2	9	8
Bubon	37	13	18	1	19	12
Qara boçrov	18	32	2	0	16	32
Cəmi	67	55	23	3	44	52

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 154

Hesablamalar göstərir ki, təqribən iki ay yarım ərzində Dərbənd şəhərində yoluxucu xəstəliyə tutulmuş 122 nəfərin 96-sı tələf olmuşdur ki, bu da ölüm faktının 78%-ə bərabər olduğunu göstərirdi. 1814-cü il yanvarın 4-dən dekabr ayının 27-nə qədər Dərbənd şəhərində müxtəlif yoluxucu xəstəliklər nəticəsində mülki əhalidən 423 nəfər, Dərbənd qarnizonunun isə 18 nəfər aşağı rütbəli məmuru dünyasını dəyişmişdir.¹ 1830-cu ildə Dərbənddə yayılan xolera xəstəliyi ciddi fəsadlar törətməyə də, 1847-ci ildə yayılmış xolera çoxsaylı insan itkisi ilə nəticələndi. Mənbələrin məlumatına əsasən, 1847-ci il aprelin 17-dən mayın 1-nə qədər xəstəliyə tutulmuş 94 nəfərdən 41-i, mayın 1-15-i arası xəstələnmiş 15 nəfərdən 8-i, 1-16 iyul arası xəstələnmiş 60 nəfərdən 11-i, 1-16 avqustda xəstələnmiş 15 nəfərdən 9-u, 16-20 avqustda xəstələnmiş 9 nəfərdən 6-sı dünyasını dəyişmişdir.² Beləliklə, 1847-ci ildə təkcə xolera xəstəliyindən Dərbənddə 75 nəfər insan vəfat etmişdir. Xolera xəstəliyi sonrakı illərdə də Dərbənd əhalisi arasında ciddi itkilərə səbəb olmuşdu. Belə ki, 1857-ci ilin may ayında Şuşa qəzasında başlanmış xolera xəstəliyinin Dərbəndə qədər yayılması nəticəsində sentyabr-oktyabr aylarında şəhərdə xəstəliyə tutulmuş 57 nəfərdən 24-ü dünyasını dəyişmişdir.³ 1866-cı ilin 12 sentyabr - 23 oktyabrında Dərbənddə yenidən yayılmış xolera nəticəsində xəstələnmiş 75 nəfərdən 49-u dünyasını dəyişmişdi.⁴ 1872-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında Dərbənd şəhərində xolera ilə xəstələnmiş 122 nəfərdən 79-u vəfat etmişdir.⁵ 1892-ci ildə iş ardınca Bakıdan Dərbəndə gələn əhali tərəfindən gətirilmiş Asiya xolerası şəhər əhalisi arasında daha böyük itkiyə səbəb olmuşdu. Belə ki, 1892-ci il

iyulun 8-dən sentyabr ayının 25-nə qədər davam etmiş epidemiyə nəticəsində Dərbənddə bu xəstəliyə yoluxmuş 241 nəfərdən 146-sı dünyasını dəyişmişdir. Hesablamalar göstərir ki, epidemiyə nəticəsində ölənlərin sayı xəstələnmiş əhalinin 63,52%-ni, Dərbənd şəhərinin bütün əhalisinin 1,6%-ni təşkil edirdi.¹ Dağıstan vilayəti qubernatorunun icmallarında Dərbənd şəhərində müxtəlif yoluxucu xəstəliklər və onların əhaliyə vurduğu fəsadlar haqqında maraqlı məlumatlar vardır. Belə ki, 1892-ci ildə Dərbənddə tif xəstəliyinə yoluxmuş 13 nəfərdən 4-ü, qrip xəstəliyinə tutulmuş 3.161 nəfərdən 6-sı dünyasını dəyişmişdi ki, bu da xəstələnənlərin sayına nisbətən ölüm faktının müvafiq olaraq 30,72 və 0,9 faizini təşkil edirdi.² 1896-cı ilin statistik məlumatlarına görə, həmin il Dərbənd şəhərində müxtəlif yoluxucu xəstəliklərə tutulmuş 670 nəfərin 83-ü dünyasını dəyişmişdir ki, bu da xəstələnənlər arasında ölümün 12,39%-ə bərabər olması demək idi.³ 1898-ci ildə Dərbənd şəhərində müxtəlif yoluxucu xəstəliklərə tutulmuş 1.607 nəfərdən 125-i, 1899-cu ildə 336 nəfərdən 4-ü, 1901-ci ildə isə 366 nəfərdən yenə də 4-ü dünyasını dəyişmişdi. Xəstələnənlərin sayı ilə müqayisədə ölənlərin sayı 1898-ci ildə 7,8%, 1899 və 1901-ci illərdə isə 1,19% təşkil etmişdi.⁴ Yoluxucu xəstəliklər nəticəsində qeydiyyatda düşməyən ölənlərin sayını da nəzərə alsaq görürük ki, Dərbənd əhalisi arasında ölüm faizinin yüksək olmasının əsas səbəblərindən biri məhz bu amil olmuşdu. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, epi-

¹ Обзоры о состоянии Дагестанской области за 1892 год (Приложения к всеподданнейшим отчетам по гражданскому и военно-народному управлению). Темир-Хан-Шура, 1893, с. 26

² Yənə orada, s. 28

³ Обзоры о состоянии Дагестанской области за 1896 год. Темир-Хан-Шура, 1897, с. 141

⁴ Обзор Дагестанской области за 1899 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету военного губернатора. Темир-Хан-Шура, 1900, с. 131; Памятная книжка и адрес – календарь Дагестанской области на 1901 года. Темир-Хан-Шура, 1901, с. 131

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с.154-155

² Yənə orada, s. 197

³ Yənə orada, s. 239

⁴ Yənə orada, s. 273

⁵ Yənə orada, s. 274

demiyalar nəticəsində daha çox tələfatın şəhərin müsəlman əhalisi arasında olmasını hökumət məmurları özləri də etiraf edirdilər.¹

Yoluxucu xəstəliklərlə yanaşı, Dərbənd əhalisi arasında ölüm faizinin yüksək olmasına müxtəlif təbii fəlakətlər də müəyyən təsir göstərmişdir. Mənbələrin məlumatına görə, 1833-cü ildə Dərbənd şəhərində dəhşətli aclıq baş vermişdi. Aclıq nəticəsində çoxlu ölüm hallarının olması haqqında məlumatlar verilsə də, konkret rəqəmlər göstərilməmişdir.² Dərbənddə baş vermiş irimiqyaslı təbii fəlakətlər içərisində 1881-ci ilin sentyabr ayında qeydə alınmış və uzun müddət davam etmiş yağış və daşqınlar daha acınacaqlı nəticələrə səbəb olmuşdur. 1881-ci ilin sentyabrın 11-dən qısa müddətli fasilələrlə sentyabrın 30-na qədər davam etmiş yağışlar nəticəsində Dərbənd əhalisinə dəymiş zərər cədvəl 3.4-də³ öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 3.4

Güclü yağışlar nəticəsində Dərbənddə əhali itkisi və dəymiş zərər (1881-ci il)

	I mah.	II mah.	III mah.	IV mah.	V mah.	VI mah.	VII mah.	VIII mah.	IX mah.	Rus məh.	Forştat	Cəmi
İn-san tələfatı	38	4	15	31	22	50	35	33	66	24	24	342

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 289

² Yenə orada, s. 181

³ Yenə orada, s. 184

Dağılan binalar	9	1	9	26	14	32	31	28	58	13	12	233
Zərərçəkmiş binalar	32	3	11	6	11	19	6	7	12	11	19	137
Dəymiş zərərin məbləği rublla	512	27	550	450	268,50	309,50	412	189	507	252	670	4147

Göründüyü kimi, bu təbii fəlakət Dərbənd şəhərində 342 nəfərin həyatına son qoymaqla yanaşı, çoxlu sayda insanların evsiz-eşiksiz qalmasına gətirib çıxarmışdı. 1897-ci ilin mayın 12-də Dərbənddə baş vermiş digər təbii fəlakət - güclü dolu əhalinin əkin sahələrini xarabalığa çevirmişdi. Bu fəlakət nəticəsində Dərbənd əhalisi arasında itkilər haqqında məlumatlar verilməsə də, hesablamalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, əhaliyə dəyən zərərin məbləği 300-400 min rubla bərabər olmuşdu.¹ 1831-ci ildə Qazi Mollanın hücumu və 1877-ci ildə Rusiya-Osmanlı müharibəsinin başlaması nəticəsində Dağıstanda baş vermiş üsyan zamanı Dərbənd şəhərinə vurulmuş zərər də əhalinin sosial iqtisadi durumuna mənfi təsir göstərmişdi. Əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin pisləşməsi isə dolayısı ilə əhali arasında ölüm faizinin yüksəlməsinə ciddi təsir göstərən amillərdən hesab olunur.

Əhali problemlərinin öyrənilməsində mühüm məsələlərdən biri də əhalinin yerdəyişməsi, miqrasiyasıdır. Dərbənd

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 468

şəhəri əhalisinin miqrasiyası problemi indiyə qədər ayrıca tədqiqat obyekti olmamışdır. Dərbənd şəhərinin tarixini araşdıran tədqiqatçıların demək olar ki, mütləq əksəriyyətinin əsərlərində şəhər əhalisinin miqrasiyası ilə bağlı heç bir məlumat yoxdur. Lakin, bu heç də Dərbənddə əhalinin miqrasiyasının baş vermədiyi anlamına gəlməməlidir. Belə ki, əsrlər boyu Azərbaycan dövlətlərinin, Azərbaycan ərazisinin də daxil olduğu imperiyaların şimal sərhəd məntəqəsi rolunu oynayan Dərbənd xüsusi qayğı və mühafizə tələb etdiyi üçün Dərbənd istiqamətində zaman-zaman əhalinin köçürülməsi halları müşahidə olunmuşdur. Tarixi qaynaqlarda Sasani imperatorları, Ərəb xəlifələri, Səfəvi hökmdarlarının Dərbənd keçidini qorumaq məqsədilə bura çoxlu sayda əhali köçürmələri haqqında faktlar mövcuddur. Bu proses I Pyotrun Xəzər yürüşü dövründə, xanlıqlar çağında, hətta XIX-XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etsə də, əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi genişmiqyaslı olmamışdır. Bunun əsas səbəbi XIX-XX əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhərinin özünəməxsus xüsusiyyəti, onun qapalı şəhər olması ilə bağlı olmuşdur. XIX-XX əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhərinə Rusiya imperiyasının digər quberniyalarından əhali, xüsusilə də xristian və yəhudi mənşəli əhalinin miqrasiyası baş vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrə qədər Dərbənd şəhərində xristian mənşəli əhali (erməni, rus və s.) qeydə alınmamışdır. Dərbənddə xristian mənşəli əhalinin məskunlaşması I Pyotrun Xəzər sahili bölgələrə yürüşü dövrünə təsadüf edir. İşğal edilmiş bölgələrdə, o cümlədən Dərbənddə özünə sosial-etnik dayaq yaratmaq strategiyasında I Pyotr ermənilərə xüsusi önəm verirdi. I Pyotrun general Matyuşkinə ünvanladığı 4 oktyabr 1722-ci il tarixli təlimat və patriarx İsa, həmçinin bütün erməni xalqına göndərdiyi qramotada ermənilərin köçürüləcəyi Xəzərsahili vilayətlər arasında Dərbənd şəhərinin də adı çəkilirdi.¹ Ya-

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд.

ranmış tarixi şansı əldən buraxmayan ermənilər 1724-cü ilin noyabr ayında Dərbəndə köçmək üçün Rusiya xarici işlər kollegiyasına müraciət etdilər. Müraciətdə Şamaxı sakini Pop Anton özü ilə bərabər Dərbəndə 50 erməni ailəsinin yerləşdirilməsini xahiş edirdi.¹ Bu müraciətlə əlaqədar olaraq 1724-cü il 10 noyabr tarixli fərmanla Dərbəndin komendantı Yunker və general Matyuşkinə həmin ermənilərin şəhərin baş evlərində və həmçinin rusların əleyhdarları hesab edilən, şübhəli adamların evlərində yerləşdirilməsinə göstəriş verilmişdir. Rus səyyahı Qerberin məlumatına əsasən, artıq I Pyotrun hakimiyyətinin sonuna yaxın ermənilər Dərbəndin bütöv bir küçəsini zəbt emişdilər.² Pyotrun ölümü ermənilərin Dərbəndə köçməsinin qarşısını almışdı. 1727-ci ildə Polşada yaşayan ermənilər Dərbəndə köçmək üçün Rusiya hökumətinə müraciət etmiş və onlara müvafiq razılıq verilmişdi.³ 1723-cü ildə Osmanlı ordusu Gürcüstanı və indiki Ermənistan ərazisini ələ keçirən zaman yaşadıkları ərazini tərk edən 700 nəfərdən ibarət gürcü və ermənilər Gilana gəlmiş və 1730-cu ildə oradan Dərbəndə köçürülmüşdülər.⁴ Qraf Zubovun yürüşü zamanı xəyanət edərək ruslara satqıncılıq yolu ilə xidmət edən ermənilər Dərbəndin müsəlman əhalisinin qəzəbinə tuş gəlməkdən qorxaraq rus qoşunları Qafqazdan geri çağırıldıqdan sonra Dərbəndi tərk etmək qərarına gəlmişdilər. E.İ. Kozubskinin yazdığına görə, Dərbənd şəhəri və onun ətrafındakı 9 kənddə yaşayan 4000 nəfərdən çox əhalini əhatə edən 500 erməni ailəsi rus qoşunlarının mühafizəsi altında

Русская типография, 1906, с. 305

¹ Yənə orada, s. 305-306

² Yənə orada, s. 306

³ Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005, с. 60

⁴ Yənə orada, s. 60

Rusiya ərazisinə köçmək üçün rəsmi müraciət etmişdilər.¹ E.İ.Kozubskinin Dərbənddə yaşayan erməni əhalisinin sayı haqqında yazdığı məlumat real gerçəkliyə uyğun gəlmir. Belə ki, monoqrafiyanın müvafiq bölümündə artıq qeyd etdiyimiz kimi, XVIII əsrin sonunda Dərbənd xanlığının əhalisi şəhər və ətraf kəndlər də daxil olmaqla 9-10 minə qədər olmuşdur. Həmin dövrdə Dərbənddə cəmi 60-100 erməni ailəsinin olması faktını digər rus müəllifləri də təsdiq edirdilər.²

Ermənilərin Dərbənddən köçmək haqqında müraciətlərinə cavab olaraq qraf Qudoviçə ünvanlanmış 1 may 1797-ci il tarixli fərmanda ermənilərin Astarxan və Qızılyara köçürülməsi üçün lazımi tədbirlərin görülməsi tapşırılırdı.³ Çar hökumətinin 4 avqust 1798-ci il, 15 aprel və 28 oktyabr 1799-cu il tarixli fərmanları ilə Dərbəndi tərk edən ermənilər adambaşına 30 desyatin torpaqla təmin edilərək Qızılyar qəzasının 2, Mazdok və Georgiyevskin 1 kəndində məskunlaşdırıldılar. Qeyd edilən fərmanlarda Dərbənd ermənilərinin bir hissəsinin müqəddəs Krest (xaç) şəhərinə də köçürülməsi nəzərdə tutulsa da, həmin şəhərə Dərbənddən cəmi 5 erməni (3 kişi, 2 qadın) köçmüşdü.⁴ 1806-cı ildə Dərbənd Rusiya tərkibindən yenidən işğal edildikdən sonra Qızılyara köçürülmüş ermənilərin bir hissəsi yenidən Dərbəndə qayıtmağa başlamışdı. E.İ.Kozubskinin məlumatına əsasən, 1810-cu ildə Dərbənddə artıq 56 erməni var idi.⁵ Ermənilərin Dərbəndə köçürülməsi bütün XIX əsr boyu davam etmişdi. 1871-ci ildə İrandan sənətkarlıqla məşğul olan 16 erməni Dərbəndə köçü-

rılmışdı.¹ XIX əsrin II yarısı-XX əsrin əvvəllərində ermənilərin kütləvi şəkildə Dərbəndə köçürülməsi qeydə alınmasa da, müxtəlif illərdə ayrı-ayrı erməni ailələrinin Dərbənddə məskunlaşması danılmaz bir faktdır. Bunu 1896-cı ildən Dərbənd şəhər ictimai idarəsinə seçilən nümayəndələr haqqındakı arayışlar da təsdiq edir. Belə ki, birinci şəhər ictimai idarəsinin tərkibinə seçilmiş 6 erməni nümayəndəsinin 4-ü şəhərin yerli sakini kimi göstərildiyi halda, M.S.Saruxanovun 1865-ci ildən, K.İ.Şahicanovun isə 1874-cü ildən Dərbənddə yaşadığı qeyd olunmuşdur.² 1900-cü ildə Dərbənd şəhəri ictimai idarəsinə seçilmiş erməni nümayəndələrindən R.Q.Mailovun və K.A.Orbelovun 1864-cü ildən, A.İ.Simonyansın isə 1887-ci ildən Dərbənddə yaşadığı göstərilmişdir.³ 1904-cü il seçkilərində şəhər ictimai idarəsinin tərkibinə daxil olan Məlik Şahnəzərovun 1872-ci ildən, M.Q.Poqasovun 1875-ci ildən, A.İ.Simonyansın 1895-ci ildən, M.İ.Astvaqaturovun 1902-ci ildən, S.A.Ter-Qazaryansın 1901-ci ildən Dərbənddə yaşaması göstərilmişdir.⁴ Göründüyü kimi, XX əsrin əvvəllərində də ermənilərin Dərbəndə köçürülməsi prosesi davam edirdi. 1903-cü ildə Yelizavetpol quberniyasından 21 erməninin (13 kişi, 8 qadın) Dərbənddə yerləşməsi haqqında məlumatlar vardır.⁵

Qədim dövrlərdən Dərbənd və ətraf ərazilərdə məskunlaşmış dağ yəhudilərinin bu və ya digər səbəblərlə bağlı yer-dəyişməsi prosesi baş verirdi. Mənbələrin məlumatına görə, Qazıqumıq hakimi Surxay xan 1797-ci ildə öz düşməni Şeyxəli xanın mülklərinə hücum etmiş, Dərbənd şəhərini ələ keçirə bilməyə də şəhərdən 18 km. cənubda yerləşən dağ yəhu-

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 306

² Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. СПб., 1836, ч.1-4, с. 164

³ Козубский Е.И. Göstərilən əsəri, s. 306

⁴ Yənə orada, s. 306

⁵ Yənə orada, s. 306

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 306

² Козубский Е.И. Göstərilən əsəri, s. 117-118; Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005, с. 162-163

³ Yənə orada, s. 120-121; 165-166

⁴ Yənə orada, s. 125-126; 167-169

⁵ Yənə orada, s. 455

dilərinin məskunlaşdığı Abasova kəndini dağıtmış, bəzi məlumata əsasən 157,¹ digər məlumata görə isə 200-dən çox² kənd sakinini qətlə yetirmişdi. Bundan sonra Şeyxəli xan sağ qalmış, 150-yə yaxın yəhudini Dərbəndə köçürmüşdür. Dərbəndə köçürülmüş yəhudilər şəhərin o zaman hələ məskunlaşdırılmamış Dubara hissəsində yerləşdirilmiş və sonralar həmin hissə Yəhudi məhəlləsi kimi tanınmışdı. Dağ yəhudilərinin Dərbənddə məskunlaşması tarixi qədim dövrlərə gedib çıxsə da, avropa (rus) yəhudilərinin şəhərə gəlişi E.İ.Kozubskinin məlumatına görə, XIX əsrin sonuna-Dərbənddə balıqçılıq sənayesinin inkişafı dövrünə təsadüf edirdi.³ Yəhudilər ayrı-ayrı vilayət hakimlərinin təzyiq və sıxıntılardan xilas olmaq, sığınacaq əldə etmək məqsədilə də Dərbəndə gəlirdilər. Belə ki, 1857-ci ildə Qimeydi kəndinin hakimi tərəfindən sıxışdırılan Mədət Ananiya oğlu və İmanil Həlim oğlunun ailəsi Dərbəndə köçmüşdülər. Qazi Mollanın varisi Həmzət bəyin təzyiqindən xilas olmaq üçün 1834-cü il iyul ayının 24-də Aser Sadıxov və Əhməd İmanquliyevin başçılığı altında 31 ailə Dərbəndə qayıtmışdı. Mənbələrin məlumatına əsasən, Aser Sadıxov 30 il, Əhməd İmanquliyev 15 il bundan əvvəl Dərbənddən Tarku şamxallığına getmişdilər.⁴ Digər ərazilərdən əhalinin Dərbəndə köçməsi ilə yanaşı, Dərbənd şəhərindən də əhalinin miqrasiyası haqqında məlumatlar vardır. Belə ki, 1877-ci ildə Osmanlı-Rusiya müharibəsinin başlanması İçkeriya və Auxda əhalinin narazılığına səbəb olmuşdu. 1877-ci ilin avqustunda bu narazılıq ruslara qarşı üsyana çevrilmiş və üsyançılar sentyabrın 8-də rusların Kumix istehkamlarını dağıtdıqdan sonra Mehдинin başçılığı

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 308

² Гусейнов Г.-Б.Я. Göstərilən əsəri, s. 180

³ Козубский Е.И. Göstərilən əsəri, s. 306

⁴ Yənə orada, s. 185

altında Dərbəndə hücumə başlamışdılar.¹ Yaranmış təhlükə ilə əlaqədar olaraq rus hərbcilərinin şəhəri tərk etməmək əmrinə rəğmən yüzlərlə ailə, xüsusilə də ermənilər və yəhudilər paroxodlarla Dərbəndi tərk etmişdilər. General Komarovun əmri ilə Bakıdan göndərilmiş xüsusi gəmi 26 hərbcə ailəsini də Dərbənddən Həştərxana aparmışdır.²

Dərbənddə rus əhalisinin məskunlaşması tarixi XVIII əsrdən başlasa da onların burada əsaslı şəkildə yerləşməsi 1806-cı ildən sonra-Dərbəndin Rusiya tərəfindən qəti işğalından sonra başlanmışdır. İlk əvvəllər Dərbəndə rus hərbcə və məmur ailələri gəlsə də, sonralar dinc əhalinin miqrasiyası da başlanmış və bu proses XX əsrin əvvəllərinə qədər, hətta sovet hakimiyyəti dövründə də davam etmişdir. Dərbəndə köçürülmüş ruslar şəhərin rus məhəlləsində məskunlaşmışdılar. Mənbələrdə ayrı-ayrı illərdə Dərbəndə nə qədər rus ailəsinin köçürülməsi haqqında dəqiq statistik məlumat əldə etmək mümkün deyildir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Dərbəndə köçürülmüş müxtəlif etnosların nümayəndələrinin şəhər icmasına qəbul edilməsi prosesi uzun müddət çəkirdi. E.İ.Kozubskinin XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində əhalinin Dərbənd şəhər icmasına qəbul edilməsi barədə məlumatı miqrasiya prosesi haqqında müəyyən bilgi yaradılmasına xidmət edir. Müəllifin məlumatına görə, şəhər icmasına 1896-cı ildə 8 ailə başçısı qəbul edilmiş, 5-i çıxarılmış, 1897-ci ildə 7-si qəbul edilmiş, 18-i çıxarılmış, 1898-ci ildə 7-si qəbul edilmiş, 6-sı çıxarılmış, 1900-cü ildə 19-u qəbul edilmiş, 3-ü çıxarılmış, 1901-ci ildə 18-i qəbul edilmiş, 5-i çıxarılmış, 1902-ci ildə 17-si qəbul edilmiş, 6-sı çıxarılmışdı.³ 1903-cü ildə Dərbəndin şəhər əhalisi kateqoriyasına Dağıstan vilayətindən 26 yəhudi (14 kişi, 12 qadın), Yelizavetpol quberniyasından 21

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 277-278

² Yənə orada, s. 279

³ Yənə orada, s. 455

erməni (13 kişi, 8 qadın), Kiyev quberniyasından 5 rus (3 kişi, 2 qadın), 1904-cü ildə Dağıstan vilayətindən 3 yəhudi (1 kişi, 2 qadın), Tersk vilayətindən 1 yəhudi kişi, Ryazan quberniyasından 5 rus (2 kişi, 3 qadın), Bakı quberniyasından 3 müsəlman kişi, 1905-ci ildə Voronej quberniyasından 5 rus (4 kişi, 1 qadın), Bakı quberniyasından 5 erməni (2 kişi, 3 qadın) qəbul edilmişdi.¹ Dərbənd şəhər ictimai idarəsinin 1905-ci il 8 avqust tarixli iclasında artıq çoxdan Nitiq, Muqatır, Qmeydi, Marağa və Rukel kəndlərindən Dərbəndə köçmüş 126 dağ yəhudisinin yəhudi icmasına qəbul haqqında müraciətlərinə baxılması da Dərbəndə əhali axınının miqyası və etnik xarakteri haqqında təsəvvür yaradır.

Dərbənd şəhəri əhalisinin say dinamikasında erməni, yəhudi və rus mənşəli əhalinin xüsusi çəkisini əks etdirən cədvəl (3.5) (sədvəl müvafiq illər üzrə siyahıyaalma materialları əsasında tərtib olunmuşdur. - A.H.) əhalinin miqrasiyası ilə bağlı müəyyən fikirlər söyləməyə imkan verir.

Cədvəl 3.5

Dərbənd şəhər əhalisi içərisində qeyri müsəlmanların sayı

İllər	Ermənilər		Yəhudilər		Ruslar	
	Sayı	Əh-nin ümumi sayına nis. %	Sayı	Əh-nin ümumi sayına nis. %	Sayı	Əh-nin ümumi sayına nis. %
1824	239	2,1	444	4	-	-
1873	284	2,5	871	7,7	546	4,8
1897	621	4,2	2.181	14,9	1.092	7,5
1926	812	3,5	6.597	28,6	5.499	23

Hesablamalar göstərir ki, Dərbənd şəhərinə erməni mənşəli əhalinin ən güclü miqrasiyası 1873-1897-ci illər arasında, yəhudi və rusların axınları isə 1897-1926-cı illər arasında baş vermişdi. Aydın məsələdir ki, 1897-1926-cı illər arasında Dərbənd şəhərində yəhudilərin təbii artım hesabına 3 dəfə, rusların isə 5 dəfə çoxalması qeyri-mümkündür. 1898-ci ildə Petrovsk-Dərbənd qatarının işə düşməsi, 1900-cu ildə Dərbənd-Bakı dəmir yol xəttinin açılması və Petrovsk-Biləcəri dəmir yolunun birbaşa Rusiyanın bütün dəmir yolu xətlərinə qoşulması Dərbəndin sosial-iqtisadi inkişafına güclü təkan verdi. Bunun nəticəsində Dərbənddə bağçılıq, şarabçılıq, tərəvəzçiliyin inkişafı üçün yeni perspektivlər açıldı, balıqçılıq sənayesi sürətli inkişaf yoluna qədəm qoydu. Sosial-iqtisadi inkişafın sürətlənməsi iş dalınca Dərbənd istiqamətində əhalinin miqrasiyasına böyük təsir göstərdi. Məhz bunun nəticəsidir ki, XX əsrin əvvəllərində Dərbənddə müvəqqəti yaşayan əhalinin sayı xeyli artmışdı. Qubernator icmalları əsasında tərtib etdiyimiz cədvəl 3.6 XX əsrin əvvəllərində Dərbənddə müvəqqəti məskunlaşmış əhalinin say dinamikasını və təbii ki, əhalinin miqrasiyasının miqyasını əks etdirir. Göründüyü kimi, XX əsrin əvvəllərində Dərbənddə müvəqqəti yaşayan əhalinin sayı 1908-ci il də daxil olmaqla dinamik şəkildə artmış, 1910-cu ildən etibarən isə onların sayında stabillik yaranmışdı. Dərbənddə müvəqqəti yaşayan əhalinin sayında sürətli sıçrayış 1906-cı ildə yaranmış və 1904-cü ilə nisbətən 1906-cı ildə onların sayı üç dəfə çoxalmışdı.

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 455

Cədvəl 3.6

Dərbənd şəhəri əhalisinin ümumi sayı içərisində yerli və müvəqqəti yaşayan əhalinin payı

İllər	Əhalinin ümumi sayı	Yerli əhalinin sayı	Müvəqqəti yaşayan əhalinin sayı
1900	18555	16930	1625
1901	18775	17177	1598
1903	20983	18117	2866
1904	21515	18416	3099
1906	29777	18779	10998
1908	35415	21162	14253
1910	32871	19042	13829
1911	32716	19283	13433
1912	33152	19585	13567
1913	33584	19885	13699
1915	33540	20516	13024

Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, 1867-ci ilə qədər hərbi strateji xarakterli qapalı şəhər olduğu üçün Dərbənddə iri-miqyaslı miqrasiya prosesi qeydə alınmamışdır. Rusiya hərbi nazirinin 31 oktyabr 1867-ci il tarixli fərmanı ilə Dərbənd qalası ləğv edildikdən¹ sonra, xüsusilə də XX əsrin əvvəllərində yuxarıda göstərilən iqtisadi faktorlarla bağlı Dərbənddə əhalinin miqrasiyası prosesi xeyli güclənmişdir.

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 273

IV FƏSİL

ƏHALİNİN SOSIAL-İQTİSADI XARAKTERİSTİKASI

Monoqrafiyada qarşıya qoyulan mühüm vəzifələrdən biri də Dərbənd əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin, məşğulluq səviyyəsinin araşdırılmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində Dərbənddə baş vermiş digər demografik proseslərdən fərqli olaraq tarixi ədəbiyyatlarda Dərbənd şəhəri əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyəti və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf səviyyəsi nisbətən ətraflı tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan tarixşünaslığında Dərbəndin iqtisadi həyatının ayrı-ayrı sahələrinə Ə.Sumbat-zadə,¹ M.İsmayılov,² A.Umayev,³ T.Vəliyev⁴ və digər tədqiqatçıların əsərlərində yer ayrılmışdır. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, vətən tarixşünaslığında demək olar ki, yalnız XIX əsr iqtisadi tarixi, daha dəqiq desək, Dərbəndin Dağıstan vilayətinin tərkibinə qatılmasına qədərki (1860-cı ilədək) tarixi araşdırılmışdır. Bütövlükdə Dərbəndin XIX-XX əsrin əvvəlləri dövrünün sosial-iqtisadi tarixinin araşdırılması ilə isə Dərbənd və Dağıstan tədqiqatçıları məşğul olmuşlar. Bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatlar içərisində A.N.Kajlayev,⁵

¹ Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке. Баку: Изд. АН Азерб. ССР, 1958; Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX веке. Баку: Изд. АН Азерб. ССР, 1964

² İsmayılov M. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı: Azərb.SSR EA-nın nəşri, 1960

³ Умаев А. Процессы капиталистического развития в сельском хозяйстве Азербайджана в конце XIX нач. XX вв. Баку: Элм, 2002

⁴ Vəliyev T.T. İmperializm dövründə Azərbaycanın sənayesi və proletariati. Bakı: Elm, 1987

⁵ Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие городов Дагестанской АССР. Махачкала: Даг. кн. изд., 1971; Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн.

X.X.Ramazanov,¹ V.Q.Hacıyev,² Q.B.Hüseynov,³ X.M. Xaşayev⁴ və başqalarının əsərlərini göstərmək olar. Dağıstan tarixçiləri isə Dərbəndi ümumazərbaycan kontekstindən ayırmağa cəhd göstərərək onu tarixi Dağıstan ərazisinin bir parçası kimi təqdim etməyə çalışmışlar. Bununla belə, həmin müəlliflərin əsərlərində bəhs edilən dövrdə Dərbəndin sosial-iqtisadi tarixi ilə bağlı çoxlu sayda faktiki materialların üzə çıxarılaraq təhlil edilməsi faktını inkar etmək ədalətsizlik olardı.

Bütün tarixi dövrlərdə olduğu kimi, XVIII-XIX əsrin ortalarında da Azərbaycanın digər bölgələri kimi, Dərbənd şəhəri əhalisinin də əsas məşğuliyyəti təsərrüfatın ənənəvi sahələri sayılan əkinçilik, üzümçülük, bağçılıq, bostançılıq, heyvandarlıq, balıqçılıq, ticarət və sənətkarlığın müxtəlif növlərindən ibarət olmuşdur. XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhərində olmuş səyyahların gündəlikləri bunu bir daha təsdiq edir. F.F.Simonoviçin 1796-cı ilə aid olan məlumatlarında Dərbəndin zəngin taxılçılıq bölgəsi olması, əhalinin buğda, arpa becərməsi, bağçılıq, bostançılıqla məşğul olması göstərilir. Müəllif Dərbənddə yüksək keyfiyyətli üzüm, nar, gavalı, alma, armud, yemiş, qarpız yetişdirilməsi, əhalinin həmçinin zəfəran, ipək, qoz, marena istehsal etməsi haqqında məlumat vermişdir.⁵ 1804-cü ildə Dərbənddə olmuş A.İ.Axverdovun yazdığına əsasən, əhali az miqdarda

taxılçılıq, zəfəran və ipəkçiliklə məşğul olur və Dərbəndin üzüm bağlarından istehsal edilən məhsuldan ermənilər şərab düzəldirlər. Müəllifə görə, Dərbənd əhalisinin məşğuliyyət növlərindən biri də ticarət olmuşdur.¹ N.F.Rtişevin 1813-cü il tarixli hesabatında Dərbənd əhalisinin üzümçülük, şərabçılıq, taxılçılıq və sənətkarlıqla məşğul olması qeyd olunur. Hesabatda göstərilir ki, əhali daha çox üzümçülükə məşğul olduğu üçün, taxılçılıqla məşğul olmağa yer çatışmır.² M.K.Kovalevski və İ.F.Blaramberq də Dərbənd əhalisinin ipəkçilik, pambıqçılıq, üzümçülük, balıqçılıqla yanaşı, zəfəran və marena istehsalı ilə məşğul olmalarını qeyd edirlər.³ Dərbənd xanlığını təsvir edən rus qafqazşünası S.Bronevski də əhalinin əkinçilik, pambıqçılıq, zəfəran, ipəkçilik, yabanı marena istehsalı və üzümçülükə məşğul olmasını göstərmişdir.⁴

Dərbəndin Rusiya tərəfindən işğalından sonra da əhalinin məşğuliyyət növlərindən biri əkinçilik olaraq qalırdı. Əhali taxıl məhsullarından daha çox buğda və arpa istehsalına üstünlük verirdi. Bununla yanaşı, əhali Dərbənddə məhdud miqdarda mərci, noxud, çəltik, qarğıdalı istehsalı ilə də məşğul olurdu. Ümumiyyətlə, XIX-XX əsrin əvvəllərində Dərbənddə taxılçılıq geniş inkişaf tapmamışdı və bu bir sıra səbəblərlə bağlı idi. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, Dərbəndin torpaq fondunun, xüsusilə də əkinə yararlı torpaq fondunun az olması taxılçılığın inkişafında əsas əngəllərdən biri olmuşdur. Hesablamalara görə, meşələr, kolluqlar, biçənək və otlaqlar da daxil olmaqla Dərbəndin torpaq fondu təqribən 6300-6400 desyatin arasında təxmin edilirdi və Dərbəndin

изд., 1972; Кажлаев А.Н. Дербент-город музей. Махачкала: Даг.кн. изд., 1965

¹ Рамазанов Х.Х. Сельское хозяйство и промышленность Дагестана по реформенный период (1861-1900 гг.). Махачкала: Даг. кн. изд., 1972

² Гаджиев В.Г. Роль России в истории Дагестана. М.: Наука, 1965

³ Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005

⁴ Хашаев Х.М. Общественный строй Дагестана в XIX веке. М.: Изд. АН СССР, 1961

⁵ История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные мат. под ред. М.О.Косвена и Х.М.Хашаева. М.: Изд. Вост. Лит., 1958, с. 143

¹ История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные мат. под ред. М.О.Косвена и Х.М.Хашаева. М.: Изд. Вост. Лит., 1958, с. 219

² Yənə orada, s. 249

³ Yənə orada, s. 311

⁴ Броневский С.М. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. Собрания и пополненные С.Броневским. М., Типогр. С.Селиванского, 1823, с. 339-340

bənddə adambaşına təxminən 0,52 desyatin (1 desyatin - 1,0925 ha) torpaq sahəsi düşürdü.¹

Digər tərəfdən, XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən daha çox gəlir verən marena istehsalının genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq, əvvəllər taxıl əkilən ərazilərin bir hissəsi marena plantasiyalarına çevrildi. XIX əsrin 70-ci illərində marena istehsalının tənəzzülündən sonra isə Dərbənd əhalisi daha gəlirli sahə olan üzümçülüyə, meyvə-tərəvəz istehsalına meyilli olduğu üçün taxılçılığa maraq azalmışdı. Bütün bunlara baxmayaraq, Dərbənd əhalisinin müəyyən qismi XIX-XX əsrin əvvəllərində də buğda, arpa, bəzi dövrlərdə isə hətta kartof istehsalı ilə məşğul olurdu. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin 90-cı illərinə qədər ayrı-ayrı illər üzrə Dərbənddə buğda, arpa və kartof istehsalının həcmi haqqında dəqiq statistik məlumatlar əldə etmək mümkün olmamışdır. 1832-ci ilin rəsmi məlumatlarına görə, Dərbənddə 1000 çetvert buğda, 500 çetvert arpa əkilmiş (1 çetvert uzunluq vahidi olaraq - 17,78 sm-ə bərabərdir. A.H.) və nəticədə 8000 çetvert buğda, 4000 çetvert (1 çetvert çəki vahidi olaraq - 12 puda bərabərdir. 1 pud isə 16,38 kq-dır. A.H.) arpa məhsulu əldə edilmişdi.² A.N.Kajlayevin hesablamalarına əsasən, Dərbənddə hər il orta hesabla 2000 çetvert taxıl əkilir, 9-11 min desyatin məhsul yığılırdı.³ Təbii ki, istehsal edilən taxıl məhsulları Dərbənd əhalisinin tələbatını tam ödəmirdi. Buna görə də, Quba qəzasından və başqa yerlərdən hər il təxminən 9 min rubl dəyərində taxıl məhsulları alınır.⁴

XIX əsrin 90-cı illərindən - XX əsrin əvvəllərinə qədər Dağıstan vilayəti qubernatorunun illik hesabatlarına əlavələr kimi nəşr olunan icmal materiallarında Dərbənddə buğda, arpa və kartof istehsalının miqdarı haqqında dəqiq statistik materiallar öz əksini tapmışdır. Doğrudur həmin icmal materiallarında əkilmiş buğda, arpa və kartof sahələrinin ölçüsü göstərilməsə də, əkilmiş və yığılmış məhsulun miqdarı dəqiq verilmişdir. 1891-1915-ci illər üzrə qubernator icmalları əsasında tərtib etdiyimiz cədvəldə bəhs edilən dövrdə Dərbənddə əkilmiş və istehsal edilmiş buğda, arpa və kartof məhsullarının miqdarı haqqında ətraflı təsəvvür yaradır. Müxtəlif illər üzrə statistik rəqəmlər arasındakı fərqlər yoluxucu xəstəliklər və mövsümün əlverişsizliyi ilə bağlı olmuşdur (cədvəl 4.1). Statistik məlumatlar göstərir ki, Dərbənddə rekord səviyyədə buğda istehsalı 1904-cü ildə, arpa və kartof istehsalı isə 1909-cu ildə qeydə alınmışdı. 1897-ci il taxıl və kartof istehsalı sahəsində ən acınacaqlı il olmuşdu. Belə ki, əhali heç əkdii məhsul qədər taxıl və kartof əldə edə bilməmişdi.

Cədvəl 4.1

Dərbənddə əkilmiş və yığılmış kənd təsərrüfatı məhsullarının miqdarı

İllər	Əkilmişdir çetvertlə			Yığılmışdır çetvertlə		
	buğda	arpa	kartof	buğda	arpa	kartof
1891	1725	375	-	5125	1850	-
1892	1005	134	64	3015	246	158
1893	715	130	250	3575	980	550
1894	429	129	264	2143	771	564
1895	825	260	175	4225	1560	380
1896	799	268	255	3995	1608	380

¹ Обзоры о состоянии Дагестанской области за 1892 год (Приложения к всеподданнейшим отчетам по гражданскому и военно-народному управлению). Темир-Хан-Шура, 1893, с. 1

² Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 32

³ Yenə orada, s. 38

⁴ Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 32

1897	800	300	200	500	180	110
1899	410	180	80	1230	540	800
1900	1500	1000	160	4500	4000	800
1901	975	610	100	6450	4270	950
1902	1355	940	155	7620	5335	1750
1903	4200	600	-	33660	5000	-
1904	4320	650	-	35400	5400	-
1905	4100	700	-	30000	4200	-
1906	4500	1000	-	24000	5000	-
1907	5400	1500	-	27000	7500	-
1908	2000	1600	-	8000	6400	-
1909	2500	1710	640	15750	10600	2900
1911	1210	1500	200	9610	9000	1500
1912	1215	1515	285	9650	9020	1670
1915	2500	1500	350	20000	12000	1400

Ümumiyyətlə, Dərbənddə taxıl məhsullarının istehsalı və kartof ticarət əkinçiliyi, əmtəə xarakteri ala bilməmişdi. İstehsal edilən taxıl və kartof Dərbənd əhalisinin istehlak tələbatını belə ödəyə bilmədiyindən digər quberniyalardan taxıl gətirmək zərurəti meydana çıxırdı.

Dərbənd əhalisinin məşğul olduğu təsərrüfat sahələrindən biri də heyvandarlıq olmuşdur. Rusiya işğalından sonrakı dövrdə Dərbənddə maldarlıq təsərrüfatın aparıcı sahələrindən hesab edilirdi. Otlaqlar və biçənək sahələrinin azlığı maldarlığın geniş inkişafına imkan vermirdi. Bununla belə, əhali az miqdarda olsa da at, ulaq, iri buynuzlu mal-qara və davar saxlamaqla məşğul olurdular. Dərbəndin qeyri-müəssəlman əhalisi arasında məhdud miqdarda olsa da donuzçuluq mövcud idi. XIX əsrin 80-90-cı illərində Dərbənddə mal-qaranın sayı haqqında konkret statistik məlumatlar əldə etmək mümkün olmamışdır. A.N.Kajlayevin hesablamalarına görə, 1850-ci ildə Dərbənddə 1318 baş iri buynuzlu mal-qara, 477

baş at, 320 baş ulaq var idi.¹ Rusiya işğalından sonra atçılıq təsərrüfatının inkişafına xüsusi diqqət verilirdi. Bu məqsədlə Qafqazın müxtəlif bölgələrində at zavodları fəaliyyətə başlamışdı. 1855-ci ildə təkcə Dərbənd quberniyasında 60 at zavodunun olması² haqqında məlumat olsa da, onun neçəsinin Dərbənd şəhərində yerləşməsi bəlli deyildir. Ümumiyyətlə, Dərbənd öz əhalisini heyvandarlıq məhsulları ilə təmin edə bilmədiyi üçün digər bölgələrdən, xüsusilə də Şamaxı və İrəvan quberniyalarından bura iri və xırda buynuzlu mal-qara gətirilirdi.

1886-cı il ailə siyahıyaalmalarında Dərbənddə mövcud olan iri və xırda buynuzlu mal-qaranın sayı və onların şəhər əhalisi arasında etnik prinsip üzrə bölüşdürülməsi haqqında maraqlı məlumat verilmişdir. Həmin məlumata görə, 1886-cı ildə Dərbənddə 226 baş camış, 194 baş kəl, 382 baş inək, 445 baş at və qatır, 283 baş ulaq, 500 baş qoyun, 10 baş keçi, 5 baş donuz qeydə alınmışdı.³ 226 baş camışın 3-ü ruslara, 7-si ermənilərə, 216-sı azərbaycanlılara, 194 baş kəlin 23-ü ruslara, 171-i azərbaycanlılara, 382 baş inəyin 33-ü ruslara, 8-i ermənilərə, 50-si yəhudilərə, 291-i azərbaycanlılara, 445 baş at və qatırın 6-sı ruslara, 29-u ermənilərə, 23-ü yəhudilərə, 387-si azərbaycanlılara, 283 baş ulağın 5-i ermənilərə, 33-ü yəhudilərə, 245-i azərbaycanlılara, qoyun və keçilərin hamısı azərbaycanlılara, 5 baş donuzun 3-ü ruslara, 2-si almanlara məxsus olmuşdur.⁴ Statistika göstərir ki, Dərbənd əhalisinin heyvandarlıqla məşğul olan hissəsinin mütləq əksəriyyətini

¹ Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 38

² История Дагестана. В 4-х тт., т. II. XIX-нач. XX в. М.: Гл. ред. Вост. лит., 1968, с. 34

³ Свод статических данных извлеченных из посемейных списков населения Закавказья. Дагестанская область. Тифлис, 1890, с. 125

⁴ Yenə orada, s. 125

azərbaycanlılar təşkil edirdi. XIX əsrin 90-cı illəri - XX əsrin əvvəllərinə aid qubernator icmalları əsasında tərtib etdiyimiz cədvəl (cədvəl 4.2) Dərbənddə heyvandarlığın səviyyəsini statistik rəqəmlərlə əks etdirir. Məlumatlar göstərir ki, XIX əsrdə olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində də heyvandarlıq Dərbənd əhalisinin aparıcı təsərrüfat sahəsinə çevrilə bilməmişdi. Dərbənddə mal-qaranın rekord səviyyəsi 1905-ci ildə qeydə alınmış və onlar 9.461 başa çatmışdı. Hesablamalara görə, 1905-ci ildə Dərbənddə adambaşına düşən bütün növlərdən olan mal-qaranın sayı təqribən 0,4 başa bərabər olmuşdur. Digər illər üzrə isə bu göstərici adambaşına 0,1-0,3 arasında təxmin edilirdi.

Cədvəl 4.2

Dərbənddə heyvandarlığın vəziyyətinə dair

Heyvanın növü	İllər											
	1892	1896	1897	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1911
At	590	583	575	70	750	810	700	320	585	625	760	790
Ulaq	284	215	209	264	300	96	135	122	530	584	739	350
Qatır	4	7	5	11	5	9	27	9	5	10	18	15
Camış və İnak	487	835	841	756	840	427	448	750	984	1028	4090	970
Kəl	164	137	110	336	250	61	81	82	364	407	511	457
Qoyun	395	255	205	297	157	132	6976	867	2550	3070	3585	2000
Keçi	-	-	-	119	50	15	1070	24	300	372	52	370
Donuz	-	-	60	45	140	18	24	35	45	38	439	70
Cəmi	1924	2032	2005	1898	2492	1568	9461	2209	5363	6134	10194	5022

XIX əsrdə Dərbənd əhalisinin geniş miqyasda məşğul olduğu təsərrüfat sahələrindən biri texniki bitkilərin becərilməsi olmuşdur. Şəhər əhalisi marena, tütün, pambıq, ipək, zəfəran və s. kimi texniki bitki istehsalı ilə məşğul olsa da

bunların arasında daha geniş yayılmış sahə marena istehsalı olmuşdur. Çoxillik bitki olan marenanın kökündən yüksək keyfiyyətli boyaq əldə edilməsi ilə yanaşı, ondan təbabətdə də müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunurdu. Azərbaycanda yabanı şəkildə bitən marena, ondan boyaq hazırlanması, hətta Hindistana göndərilməsi haqqında antik tarixçi və coğrafiyaçıların, orta əsr ərəb müəlliflərinin əsərlərində geniş məlumatlar saxlanılmışdır. Ərəb müəlliflərinə görə, Bab-əl-Əbvabdan Tiflisə qədər bütün Rən ölkəsində (Albaniya- A.H.) yüksək keyfiyyətli marena istehsal edilir və dənizlə Curcana, oradan da Hindistana aparılır.¹ V.Zubovu müşayiət edən Biberşteynin yazdığına əsasən, Dərbənd əhalisi marenanı yığıb qurudaraq erməni tacirlərinə satır, onlar isə quru yolla Qızılyara, dəniz vasitəsilə Həştərxana aparırlar. Müəllifə görə, şəhərin ən varlı erməni tacirləri öz zənginlikləri üçün marenaya borcludurlar.² Bu faktı təsdiq edən S.Bronevski göstərir ki, 1806-cı ildə Dərbənddə marenanın bir pudu (1 pud 16,38 kq-dır. A.H.) 12-15 rubla, Həştərxanda isə 17 rubla satılırdı və məhsulun bol olduğu illərdə Dərbənddə 6000 puda qədər marena ixrac olunurdu.³ Xalq rəvayətinə görə, Dərbənddə marenanın mədəni üsulla istehsalı əslən Təbriz şəhərindən olan Kərbəlayi Hüseynin adı ilə bağlı olmuşdur.⁴ XVIII əsrin sonunda Kərbəlayi Hüseyn İrandan marena toxumunu Dərbəndə gətirmiş, onu becərmək üçün ilk iki cəhdi uğursuz olsa da, üçüncü dəfə Dərbənddən 44 verst (1 verst 1,0668 km.-ə bərabərdir. A.H.) aralıda yerləşən

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 225

² Уенə orada, s. 225

³ Броневский С.М. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. Собрания и пополненные С.Броневским. М., Типогр. С.Селиванского, 1823, с. 339-340

⁴ Козубский Е.И. Göstərilən əsəri, s. 225

Başlı kəndində marenanı yetişdirməyə müvəffəq olmuşdu.¹ Marena toxumu əkiləndən 8 il sonra məhsul yığımına başlanırdı və marena kökünün yalnız $\frac{2}{3}$ hissəsi toplanılırdı, qalan hissə isə məhsulu artırmaq üçün saxlanılırdı. Kərbəlayi Hüseyn öz əməyinin nəticəsini görə bilməsə də, 1807-ci ildə ilk dəfə bol məhsul əldə edən Dərbənd əhalisi uzun müddət ondan faydalana bildilər. XIX əsrin 20-ci illərinin sonuna doğru marena plantasiyaları artıq Dərbəndin 6 verstliyinə qədər uzanırdı. V. Leqkobitovun yazdığına görə, marena əkini haqqında “qızıl əkirlər” ifadəsi yayılmışdı.² XIX əsrin 30-cu illərində Dərbənddə marena istehsalı artıq geniş xarakter almağa başlamışdı. Taxılçılıq və bağçılıqla məşğul olan əhali təsərrüfatın yönümünü dəyişərək marena istehsalına keçir və ya torpağı marena əkmək üçün icarəyə verirdilər. Dərbənddə 1 desyatın torpağın illik icarə haqqı orta hesabla 50 rubla bərabər idi. Statistikaya əsasən, 1832-ci ildə Dərbənddə 364 desyatın ərazidə marena əkilmiş və 245 min rubl dəyərində 35 min pud məhsul istehsal edilmişdi.³

XIX əsrin 40-cı illərində Rusiyada toxuculuq sənayesinin sürətli inkişafı nəticəsində boyaq maddələrinə tələbat kəskin şəkildə artmağa başladı. Bu vaxtadək Rusiyanın boyağa olan tələbatı Hollandiyadan gətirilən məhsullar hesabına ödənilirdi.⁴ 1800-cü ildə xaricdən Rusiyaya 14.372 pud krap gətirilmişdisə, 1810-cu ildə krap idxalı 16.902 puda, 1820-ci ildə 46.655 puda, 1830-cu ildə isə 66.315 puda qədər artmış-

¹ Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 25

² Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 226

³ Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. СПб., 1836, ч. I-4, с. 171-174

⁴ Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005, с. 422

dı.¹ Xaricdən gətirilən krapın qiymətinin artması Rusiya fabrik sahiblərinin marenaya maraq göstərməsinə gətirib çıxardı. Dərbənd marenasına ilk maraq göstərən Vladimir quberniyasında Aleksandrov fabrikinin sahibi İ.F. Baranov olmuşdu.² Dərbənd marenasının keyfiyyət və qiymətinə görə, Hollandiya krapından sərfəli olduğuna əmin olan İ.F. Baranov Dərbəndin marena istehsalçıları ilə müqavilələr bağlayaraq istehsalı genişləndirmək üçün maliyyə yardımı göstərdi və bir neçə il əvvəldən onların istehsal edəcəkləri məhsulu almaq üçün razılıq əldə etdi. İ.F. Baranovun ardınca Aleksandrovun fabrik sahiblərindən Zubov, Lepyoşkin, Malyutin və başqaları da Dərbəndə üz tutdular.³ Rusiya toxuculuq sənayesinin marenaya marağının artması Dərbənddə marena istehsalına görünməmiş təkan verdi. 1845-ci ildə Dərbənddən dəniz yolu ilə 80,7 min pud marena göndərilmişdi ki, bu da 1832-ci illə müqayisədə 2,3 dəfə çox idi.⁴ E.İ. Kozubskinin hesablamalarına əsasən, 15 il ərzində (1846-1861-ci illərdə) Dərbənddən ixrac edilən marenanın həcmi üç, qiyməti isə iki dəfə artmışdı. Belə ki, 1846-cı ildə hər pudunun qiyməti 4 rubl 50 qəpik olmaqla 291.438 rubl dəyərində 64.764 pud, 1856-cı ildə hər pudunun qiyməti 5 rubl 50 qəpik olmaqla 848.006 rubl dəyərində 154.183 pud, 1857-ci ildə pudu 8 rubl olmaqla 1.446.112 rubl dəyərində 180.689 pud, 1860-cı ildə pudu 9 rubl olmaqla 1.394.820 rubl dəyərində 134.980 pud, 1861-ci ildə isə pudu 7 rubl olmaqla 1.382.010 rubl dəyərində 197.430 pud marena ixrac edilmişdi.⁵ Bu illərdə Dərbənddə orta hesabla 30 min qapan (bir qapan 3 puda bərabərdir.-

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 226

² Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 35

³ Козубский Е.И. Göstərilən əsəri, s. 226

⁴ Кажлаев А.Н. Göstərilən əsəri, s. 34

⁵ Козубский Е.И. Göstərilən əsəri, s. 227

A.H.) marena toxumu, 20 min Dərbəndin şimal, 10 min cənub hissəsində əkilirdi. Hesablamalara görə, bir qapan marena toxumu 400 - 450 rubl təmiz gəlir verirdi.¹ Dərbənddə marena istehsalının genişlənməsi xaricdən Rusiyaya krap idxalının həcmnin kəskin azalmasına səbəb oldu. Belə ki, 1840-cı ildə krap idxalı 166,5 min puda bərabər idisə, 1854-cü ildə artıq bu rəqəm 32,3 min puda qədər azalmışdı.²

XIX əsrin 50-60-cı illərinin əvvəllərində Dərbənddə əkilmiş 30 min qapan marena sahəsi 1.666 təsərrüfat arasında bölünmüşdü. 1 sahibkar 600 qapanlıq, 9 sahibkar 150-250 qapanlıq, 46 sahibkar 50-150 qapanlıq, 210 sahibkar 30-50 qapanlıq, 500 sahibkar 10-30 qapanlıq, 900 sahibkar 1-10 qapanlıq marena plantasiyalarına nəzarət edirdilər.³ Marena plantasiyalarında işləmək üçün yaz vaxtı ildə 20 minə qədər işçi cəlb olunurdu ki, bunun da çox hissəsi dağlı əhali hesabına həyata keçirilirdi. Marena istehsalında əmək şəraiti həddindən artıq ağır, günəməzd əmək haqqı isə 25-30 qəpiyə bərabər idi. Dərbənd rayonunda yığılan quru marena kökünün məhsuldarlığı 120-150 pud arasında dəyişsə də, hər desyatin üçün orta məhsuldarlıq 100 puddan aşağı düşmürdü. Hesablamalara görə, bir desyatin marena plantasiyasını becərmək üçün 400 rubl vəsait xərclənirdisə, həmin sahədən əldə edilən təmiz gəlir 264 rubla bərabər olurdu.⁴

XIX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində marena istehsalı sahəsində böhran yaranmağa başladı. Böhranın səbəbləri marenanın qiymətinin yüksələrək holland krapından da baha olması, plantasiya sahiblərinin düzgün becərmə aparmadığı

¹ Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 43-

² Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005, с. 423

³ Козубский Е.И. Göstərilən əsəri, s. 227

⁴ Кажлаев А.Н. Göstərilən əsəri, s. 43

üçün torpağın məhsuldarlığının aşağı düşməsi, ABŞ-da vətəndaş müharibəsi nəticəsində pambıq-parça sənayesinin tənəzzülü və s. amillərlə bağlı idi.¹ Yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu axtarmaq üçün 1862-ci ildə Qafqaz kənd təsərrüfatı idarəsi mühəndis-texnoloq Q.F.Lemkulu Dərbənd və Qubaya ezam etdi. Q.F.Lemkul marenanın daşınması xərclərini azaltmaq, onun rəng keyfiyyətinin itməsinin qarşısını almaq, Rusiya və başqa xarici ölkələrə hazır boyaq məhsulu göndərmək məqsədi ilə Dərbənddə krap zavodu tikmək layihəsi ilə çıxış etdi. Dövlətin verdiyi 30 min rubl kreditlə xaricdən mü-təxəssislər və lazımi avadanlıq gətirən Q.F.Lemkul 1864-cü ildə Dərbənd krap fabriki tikintisini başa çatdırdı.² 1865-1875-ci illərdə Dərbənd krap fabriki 215 min pud məhsul istehsal etmişdi.³

1873-cü ildə marena ilə müqayisədə olduqca ucuz başa gələn süni boyaq maddəsi alizarinin kəşfi marena istehsalına ağır zərbə vurmaqla yanaşı, Dərbəndin iqtisadi potensialını kökündən sarsıtmış oldu. Avropa ölkələrində alizarin istehsalının genişlənməsi və Rusiyada onun idxalına qoyulan aşağı gömrük tarifi nəticəsində Nijeqorod yarmarkasında marenanın pudunun qiyməti 1872-ci ildə qeydə alınan 11 rubl 60 qəpikdən 1873-cü ildə 4 rubl 80 qəpiyə düşdü.⁴ Dərbənd şəhər rəisinin hesabatına görə, 1873-cü ildə Dərbənddə istehsal edilmiş 300 min pud marenanın yalnız 200,8 min pudu Rusiya bazarlarında satılmış, qalan hissəsi isə şəhərdə saxlanılmışdı. 1872-1873-cü illərdə Dərbənddə istehsal edilən marenanın qiyməti 2,5 dəfə aşağı düşmüş, şəhərin marena istehsal-

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 228

² Yənə orada, s. 229

³ Кажлаев А.Н. Göstərilən əsəri, s. 44

⁴ Yənə orada, s. 52

çılarına 2,5 mln. rubl zərər dəymişdi.¹ 1874-cü ildə Dərbənddən Nijeqorod yarmarkasına 296 min pud marena, 21,3 min pud krap aparılmış və marenanın pudu maya dəyərindən də aşağı qiymətə - 4 rubl 50 qəpik - 4 rubl 75 qəpik arasında satılmışdı. Bir pud krapın qiyməti yarmarkada 7 rubl 25 qəpiyə enmiş və Dərbənd krap fabrikinin istehsal gücü 1873-cü ilə müqayisədə iki dəfə aşağı düşərək 14,3 min puda enmişdi.² Marenanın qiyməti sonrakı illərdə daha da aşağı düşərək bir pud üçün 2 rubl təşkil etmişdi. Dərbənd krap fabriki öz fəaliyyətini dayandırmış və 1881-ci ildə müəssisənin 45,4 min rubl borcu silinərək ləğv edilmişdi.³

1873-cü ildə marena istehsalçıları xaricdən alizarin idxalının dayandırılması və yaxud onun hər puduna 40 rubl gömrük vergisi qoyulması tələbi ilə çıxış etsələr də, 1875-ci ilin avqustunda Moskva manufaktura şurasında məsələ müzakirə edildikdən sonra alizarin üzərinə qoyulmuş gömrük vergisi 4 rubl 15 qəpikdən 15 rubla qaldırılmışdı ki, bu da istənilən nəticə verməmişdi.⁴ Bütün var-yoxunu marena plantasiyalarının əkilməsi və becərilməsinə sərf etmiş əhali acınacaqlı vəziyyətə düşmüşdü. Marena böhranı istehsalın bu sahəsi ilə daha çox məşğul olan Dərbəndin müsəlman əhalisinin iqtisadi vəziyyətinə öldürücü təsir göstərmişdi. Yoxsullaşmış müsəlman əhali müflisləşərək torpaqlarını üzümçülük və bağçılıqla məşğul olan ermənilərə və yəhudilərə satmaqla dolanışiq imkanlarından məhrum olmuşdular.⁵ Marena böhranı şəhər büdcəsinin gəlirlərinə də ağır zərbə vurmuşdu.

¹ Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005, с. 424

² Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 53

³ Гусейнов Г.-Б.Я. Göstərilən əsəri, s. 425

⁴ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 276

⁵ Yənə orada, s. 276

Dərbənd əhalisinin məşğul olduğu texniki bitki istehsalı sahələrindən biri də tütünçülük olmuşdur. XIX əsrə aid mənbə və ədəbiyyatlarda Dərbənddə tütünçülük haqqında ötəri məlumatların verilməsi bu sahənin zəif inkişafından xəbər verir. 1842-ci ilə aid məlumatlarda vaxtilə Dərbənd xanlığının ərazisinə daxil olan Calqan kəndində Amerika sarı tütün növünün əkilməsi haqqında məlumat verilmişdir.

Çox təəssüf ki, Calqan kəndində tütün əkininin sahəsi və məhsulun həcmi haqqında heç bir bilgi yoxdur. Dərbənddə tütünçülüyn inkişafında rus idarəetmə orqanlarının məmurları daha çox maraqlı idilər. Dərbənd qubernatoru knyaz Qaqarin Qafqaz canişini Vorontsova göndərdiyi 16 aprel 1849-cu il tarixli hesabatında Kuba adasından gətirilmiş tütün toxumlarının Dərbənd quberniyası əhalisinə paylandığı göstərilmişdir. 1850-ci ildə Kubadan gətirilmiş tütün toxumu Ulus mahalında da əkilmiş, lakin çox gec əkildiyi üçün yetişməmişdir.¹ XIX əsrin 70-ci illərinə qədər tütünçülük Dərbənd əhalisinin müstəqil təsərrüfat sahəsinə çevrilə bilməmişdir. Bu tütünçülüyn əhali üçün xarakterik təsərrüfat sahəsi olmaması, müvafiq istehsal təcrübəsinin zəifliyi, Rusiya və yerli bazarlarda tütünə tələbatın aşağı səviyyədə olması, həmçinin əhalinin daha çox gəlir verən marena istehsalı sahəsinə meylli olması ilə bağlı idi. XIX əsrin 70-ci illərində marena böhranı və çar hökumətinin 1872 və 1877-ci illərdə xaricdən idxal edilən tütün məhsulları üzərinə qoyulmuş gömrük vergisini hər pud üçün müvafiq olaraq 2 rubl və 14 rubl səviyyəsinə qaldırması tütünçülüyn nisbətən inkişafına şərait yaratmışdı.² 1873-cü ildə Dərbənddə açılan tütün fabriki 1500 rubl dəyərində məhsul istehsal etsə də, iqtisadi baxımdan sərfəli olma-

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 85

² Гулишамбаров С. Обзор фабрик и заводов Закавказского края. Тифлис, 1894, с. 127

dığı üçün 1875-ci ildə bağlanmışdı.¹ XIX əsrin 70-80-cı illərində Dərbənddə tütün əkini və istehsalının həcmi haqqında məlumatlar demək olar ki, son dərəcə kasaddır. 1885-ci ilə aid məlumatda Dərbənddə yerli tacirə məxsus olan tütün fabrikində 14.000 rubl dəyərində tənbəki istehsal edilməsi faktı qeyd olunmuşdur.²

Dərbənddə tütün istehsalı haqqında məlumatlara qubernator icmallarında da ara-sıra rast gəlmək mümkündür. 1897-ci il icmalında verilən məlumata görə, Dərbənddə 480 kv. sajən sahəni əhatə edən 38 tütün plantasiyasında 10,2 pud məhsul istehsal edilmişdi.³ 1899-cu il icmalına görə isə 49 kv. sajən sahəni əhatə edən 12 tütün plantasiyasında cəmi 1 pud tütün istehsal edilmişdir.⁴ XX əsrin əvvəllərinə aid sənədlərdə Dərbənddə tütün istehsalı haqqında məlumatların olmaması bu sahənin öz əhəmiyyətini itirdiyini göstərir. Dərbənd əhalisinin ən qədim dövrlərdən məşğul olduqları təsərrüfat sahələrindən biri də zəfəran istehsalı olmuşdur. Zəfəran ləçəklərindən ədviyyat və kustar sahədə boyaq kimi istifadə edilirdi.⁵ X əsr ərəb müəllifi İbn Xakul Dərbənddə zəfəran bitkisinin geniş yayıldığını göstərirdi.⁶ XIX əsrin əvvəllərində qafqazşünas S.Bronevski yazırdı ki, Dərbənd əhalisi çoxlu sayda zəfəran yetişdirir, nəinki Azərbaycanı, hətta Dağıstan ərazisini

və bəzi qonşu vilayətləri də zəfəranla təmin edirlər.¹ 1722-ci ildə Dərbənddə olarkən I Pyotr zəfəran bitkisi ilə maraqlanmış və şəhər ətrafında xəzinəyə məxsus torpaqlarda onun becərilməsinə göstəriş vermişdir.² Pyotrun yürüşünün iştirakçısı F.Saymonov yazırdı ki, saraya məxsus torpaqlarda Dərbənd tatarları arasından seçilmiş zəfəran mütəxəssislərinin nəzarəti altında rus kazakları zəfəran yetişdirirdilər. 1723-cü ildə Dərbənddə xəzinə torpaqlarında becərilmiş 420 funt (bir funt 0,4095 kq-a bərabərdir.- A.H.) zəfəranın bir hissəsi Peterburqa, bir hissəsi isə satış üçün İrana göndərilmişdir.³ XVIII və XIX əsrin əvvəllərində zəfəran istehsalı Dərbənd əhalisinin əsas məşğuliyyət növlərindən biri olaraq qalırdı. 1820-ci ildə Dərbənddə olmuş fransız səfiri Qamba şəhər ətrafında geniş miqdarda zəfəran istehsal edildiyi və Bakı zəfəranından daha keyfiyyətli olduğu haqqında məlumat vermişdir.⁴

Sonrakı dövrlərdə Dərbənddə marena istehsalının genişlənməsi və Hindistan zəfəranının geniş yayılması Dərbənddə zəfəran istehsalının ticarət əhəmiyyətinin itməsinə səbəb olmuşdur. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin əvvəllərində Dərbənddə zəfəran əkilən plantasiyaların sahəsi və istehsal edilən məhsulun miqdarı haqqında mənbələrdə konkret statistik rəqəmlər əksini tapmamışdır.

Dərbənddə qədim dövrdən yayılmış texniki bitki istehsalı sahələrindən biri də ipəkçilik olmuşdur. Doğrudur, qədim dövrlərlə müqayisədə XIX əsrdə Dərbənddə ipəkçilik aparıcı təsərrüfat sahəsi deyildi. Dərbənd şəhərinə nisbətən

¹ Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005, с. 618

² Рамазанов Х.Х. Сельское хозяйство и промышленность Дагестана пореформенный период (1861-1900 гг.). Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 72

³ Обзор о состоянии Дагестанской области за 1897 год. Темир-Хан-Шура, 1898, с. 30

⁴ Обзор Дагестанской области за 1899 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету военного губернатора. Темир-Хан-Шура, 1900, с. 30

⁵ Рамазанов Х.Х. Göstərilən əsəri, s. 90

⁶ Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005, с. 706

¹ Броневский С.М. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. Собрания и пополненные С.Броневским. М., Типогр. С.Селиванского, 1823, с. 339-340

² Гусейнов Г.-Б.Я. Göstərilən əsəri, s. 707

³ Yənə orada, s. 707

⁴ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 162

Dərbənd qəzasına daxil olan digər ərazilərdə ipəkçilik daha geniş yayılmışdı. 1828-1836-cı illərə aid olan rəsmi məlumatlarda göstərilir ki, əvvəllər Dərbənddə yüksək keyfiyyətli və çoxlu miqdarda ipək parça istehsal edilirdi və hətta bu yaxınlara qədər şəhərdə 200 ipək toxuyan dəzgah var idi. İndi isə onların sayı 40-dan çox deyildir.¹ Dərbənddə ipəkçilik təsərrüfatının tənəzzülə uğramasının səbəbi bir tərəfdən daha gəlirli sahə olan marena istehsalının genişlənməsi, digər tərəfdən Dərbənd ipəyinin Şamaxı ipəyi ilə rəqabətə davam gətirməməsi ilə bağlı idi. 1850-ci ilin rəsmi məlumatlarına görə, Dərbənddə illik ipək istehsalı 1 pud həcmində idi və yerində onun qiyməti 100 rubla bərabər idi.² Dərbənddə cəmisi 270 sajen ərazidə tut bağları, çəkilliklər mövcud idi. Dərbənd qəzasının Ulus mahalında da ipəkçilik geniş yayılmamışdı. Belə ki, 1850-ci ildə Ulus mahalında çəkillik plantasiyası 2 desyatindən az sahəni əhatə edirdi və istehsal edilən ipək 2 puddan artıq deyildi.³ XIX əsrin 40-cı illərində Dərbənddə ipək parça istehsalı ilə 23 kустar müəssisə məşğul olurdu ki, onların istehsal gücü 1843-cü ildə 395 rubl təşkil etmişdi.⁴ Bununla belə Dərbənd quberniyasına daxil olan digər ərazilərdə ipəkçilik geniş yayılmış və hətta əmtəə xarakteri almışdır. Bunu XIX əsrin 50-60-cı illərində Dərbənd quberniyasından Rusiyaya göndərilmiş ipək məhsullarının miqdarı və qiyməti də

¹ Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. СПб., 1836, ч.1-4, с. 178; Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005, с. 711

² Рамазанов Х.Х. Сельское хозяйство и промышленность Дагестана по реформенный период (1861-1900 гг.). Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 94

³ Yənə orada, s.94

⁴ Рамазанов Х.Х. Сельское хозяйство и промышленность Дагестана по реформенный период (1861-1900 гг.). Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 97

təsdiq edir. Belə ki, Dərbənddən Rusiyaya 1854-cü ildə 1165,2 pud (84.207 rubl), 1855-ci ildə 802,3 pud (65.413, 45 rubl), 1856-cı ildə 819,3 pud (88.933 rubl), 1858-ci ildə 893,7 pud (82350,72 rubl), 1859-cu ildə 982 pud (85.786 rubl), 1861-ci ildə 126 pud (hər pudun qiyməti 120 rubl), 1862-ci ildə 240 pud (hər pudun qiyməti 100 rubl), 1863-cü ildə 138 pud (hər pudun qiyməti 100 rubl), 1864-cü ildə 182 pud (hər pudun qiyməti 182 rubl), 1865-ci ildə 88 pud (hər pudun qiyməti 118 rubl), 1866-cı ildə 150 pud (hər pudun qiyməti 125 rubl), 1867-ci ildə 110 pud (hər pudun qiyməti 182 rubl), 1868-ci ildə 322 pud (hər pudun qiyməti 135 rubl), 1869-cu ildə isə 266 pud (hər pudun qiyməti 180 rubl) xam ipək və ipək məhsulları ixrac edilmişdir.¹ XIX əsrin 50-ci illəri ilə müqayisədə 60-cı illərdə Dərbənddən ixrac edilən ipək məhsullarının həcmi təqribən 5 dəfədən də çox azalmışdı. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinə aid statistik məlumatlarda Dərbənd şəhərində ipəkçiliklə bağlı heç bir məlumatın olmaması bu sahənin öz əhəmiyyətini itirdiyini göstərir.

Marena, zəfəran, ipəkçilik və tütünçülük müqayisədə Dərbənd əhalisi arasında pambıqçılıq geniş yayılmamışdı. 1845-1846-cı illərdə Nyu-York və Siciliyadan Azərbaycana, o cümlədən Dərbəndə pambıq toxumunun gətirilməsi haqqında məlumatlar mövcuddur.² Azərbaycanın Şəki, Qarabağ, Quba əyalətlərində pambıqçılıq kənd təsərrüfatının müstəqil sahəsinə çevrilsə də Dərbənddə bu proses baş verməmişdi. Görünür, bunun səbəbi yenə də bu bölgədə marena istehsalının geniş yayılması, suvarma suyunun çatışmazlığı və sair kimi səbəblərlə bağlı olmuşdur.

¹ Рамазанов Х.Х. Сельское хозяйство и промышленность Дагестана по реформенный период (1861-1900 гг.). Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 96-98

² Yənə orada, s. 91

XIX-XX əsrin əvvəllərində Dərbənd əhalisinin əsas təsərrüfat formalarından biri də bağçılıq və bostançılıq olmuşdur. Qaynaqlarda hələ antik və erkən orta əsrlər dövründə Dərbənddə bağçılıq və bostançılığın yüksək inkişaf səviyyəsində olması haqqında zəngin məlumatlar vardır. Ərəb tarixçi və coğrafiyaşünasları Dərbənddə yüksək keyfiyyətli üzüm bağlarının olması, 40-a qədər üzüm növünün yetişdirilməsi haqqında maraqlı məlumatlar verirlər. Oxşar məlumatlara I Pyotrun Xəzər sahili yürüşünün iştirakçıları olmuş şəxslərin, XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Dərbəndə səyahət etmiş rus qafqazşünaslarının əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Lakin XIX əsrin 70-ci illərinə qədər, marena istehsalının tənəzzülə uğramasına qədər bağçılıq və bostançılıq aparıcı təsərrüfat formasına çevrilməmiş, xüsusilə də üzümçülük sənaye xarakterli ola bilməmişdi. Bunun əsas səbəblərindən biri marena istehsalının geniş yayılması ilə bağlı idisə, digər səbəbi əlverişli kommunikasiya xətlərinin olmaması üzündən satış bazarlarının məhdudluğu ilə əlaqədar idi.¹

Dərbəndin Rusiya tərəfindən işğalından sonra çar hökuməti burada bağçılıq və bostançılığın inkişafına xüsusi maraq göstərməyə başlamışdı. Qafqaz canişini Vorontsovun təklifi ilə Qafqaz komitəsi Cənubi Qafqazın müxtəlif yerlərində bağçılıq və şərəbçiliyi inkişaf etdirmək üçün yeni bağlar salınması haqqında qərar çıxarmışdı.² Bu qərardan sonra, 1848-ci ildən başlayaraq Dərbənddə 6242 sajen ərazidə nümunəvi bağ sahəsi salınmış və ona nəzarət Dərbənd qubernatoru A.İ.Qaqarinə həvalə edilmişdi. Görülən tədbirlər nəticəsində artıq 1851-ci ildə Dərbənd qəzasında meyvə bağlarının sayı 1500-ə çatmışdı. Bu dövrdə Dərbəndin üzüm bağları ye-

¹ История Дагестана. В 4-х тт., т.II. XIX- нач. XX в. М.: Гл. ред. Вост. лит., 1968, с. 172

² Yenə orada, s. 30

ni üzüm növləri ilə, xüsusilə Kırımdan gətirilmiş üzüm növləri ilə zənginləşdirilmişdi.¹ XIX əsrin 70-ci illərində marena böhranından sonra Dərbənd əhalisi yenidən bağçılıq və bostançılıq təsərrüfatlarını inkişaf etdirmək zərurəti ilə üzləşdilər. Marena plantasiyalarının yerində üzüm, meyvə bağları və bostan məhsullarının əkilməsi prosesi genişləndi. Təkcə 1879-cu ildə Dərbənddə 300 desyatin ərazidə üzümlük salınmışdı.² XIX əsrin 80-cı illərinin ortalarında isə Dərbənddə üzüm bağlarının sahəsi 1.113 desyatin sahəni əhatə edirdi.³ Dəmir yollarının çəkilişindən sonra meyvə və üzüm bağlarının sahəsi daha da genişlənməyə başlamışdı. 1886-1896-cı illərdə Dərbənddə üzüm bağlarının sahəsinin orta hesabla illik artımı 1%-ə bərabər idisə, sonrakı dövrlərdə artım sürəti 6%-ə qədər yüksəlmişdi.⁴ Dərbənddə bağçılıq təsərrüfatı ilə əsasən müsəlmanlar məşğul olsalar da, onların bağ sahələri rus, erməni və yəhudilərin üzüm bağ sahələrindən kiçik idi. Dərbənddə digər meyvələrin istehsalı və bostançılıq sahəsi ilə demək olar ki, ancaq azərbaycanlılar məşğul olurdular. 1886-cı il ailə siyahıyaalınmasına görə Dərbəndin üzüm, meyvə bağları və bostan sahələri əhalinin etnik tərkibi arasında aşağıdakı qaydada (cədvəl 4.3) bölünmüşdü.

¹ Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 38

² История Дагестана. В 4-х тт., т.II. XIX- нач. XX в. М.: Гл. ред. Вост. лит., 1968, с. 173

³ Свод статических данных извлеченных из посемейных списков населения Закавказья. Дагестанская область. Тифлис, 1890, с. 125

⁴ История Дагестана. В 4-х тт., т.II. XIX- нач. XX в. М.: Гл. ред. Вост. лит., 1968, с. 173

Cədvəl 4.3

Dərbəndin üzüm, meyvə bağları və bostanlarının əhali arasında bölünməsinə dair

Etnos-lar	Üzüm bağları				Meyvə bağları				Bostanlar			
	Sayı	Desy-n	Sajen	Qiyməti rublla	Sayı	Desy-n	Sajen	Qiyməti rublla	Sayı	Desy-n	Sajen	Qiyməti rublla
Azər-lər	504	461	355	169160	70	49	600	23006	29	4	2317	5673
rus-lar	2	2	250	500	-	-	-	-	-	-	-	-
ermə-nilər	82	373	1007	184382	-	-	-	-	1	-	1500	38
yəhu-dilər	157	276	1216	106950	3	2	387	1880	-	-	-	-
Cəmi	745	1112	2828	460992	73	51	987	24886	30	4	3817	5711

Statistik rəqəmlər göstərir ki, Dərbəndin yəhudi və müsəlman əhalisinə məxsus üzüm bağlarının sahəsi orta hesabla 1 desyatindən az olduğu halda, ruslara məxsus üzüm bağlarının sahəsi 1 desyatindən, ermənilərə məxsus üzüm bağlarının sahəsi isə 4 desyatindən artıq olmuşdur. Təəssüf ki, mənbələrdə XIX əsrin 90-cı illərinə qədər Dərbənddə üzüm, meyvə bağları, bostanların sahəsi və istehsalının miqdarı haqqında illər üzrə məlumatlara rast gəlmədiyimiz üçün yalnız XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinə aid statistik məlumatlar əsasında Dərbəndin bağçılıq və bostançılıq təsərrüfatının ümumi mənzərəsini bərpa etmək mümkündür. 1892-ci il qubernator icmalında verilmiş məlumata görə, Dərbənddə üzüm və meyvə bağlarının ümumi sahəsi 1.382 desyatın 664 sajənə, bostan

sahələri isə 79 desyatın 1.520 sajənə bərabər olmuşdur.¹ 1891-ci illə müqayisədə bağ sahəsi 72 desyatın artmışdı.² Həmin illərdə Dərbənddə üzüm, meyvə və bostan məhsullarının miqdarı haqqında məlumat verilməsə də, 1891-ci ildə dəniz yolu ilə Dərbənddən satış məqsədilə 44.990 pud (51.100 rubl dəyərində), 1892-ci ildə isə 22.030 pud (18.500 rubl dəyərində) tərəvəz göndərilməsi faktı qeydə alınmışdı. 1891-ci illə müqayisədə 1892-ci ildə tərəvəz istehsalının kəskin azalması zəif məhsuldarlıq və Dərbənddə yayılmış xolera xəstəliyi ilə bağlı olmuşdu.³ 1896-cı ildə Dərbənddə üzüm və meyvə bağlarının ümumi sahəsi 1.427 desyatınə, bostanların sahəsi isə 81 desyatınə çatmışdı.⁴ Həmin il Dərbənddən dəniz vasitəsilə satış üçün 142.000 pud (39.000 rubl dəyərində) tərəvəz məhsulu göndərilmişdi ki, bu da 1895-ci illə müqayisədə 12.000 pud (4.000 rubl) çox idi.⁵ 1899-cu ildə Dərbənddən satış məqsədilə 109.536 pud meyvə (109.536 rubl dəyərində) və 49.915 pud (28.959 rubl dəyərində) tərəvəz ixrac edilmişdi.⁶ XIX əsrin 90-cı illərindən etibarən üzüm bağlarının iri bağ sahiblərinin əllərində təmərküzləşməsi prosesi başlanmışdı. Dərbəndin ilk bağ sahiblərindən biri Qasım bəy Heydərov olmuşdu. XIX əsrin 90-cı illərində Dərbənddə 20-yə qədər iri bağ sahibi var idi ki, onların arasında erməni millətindən olan K.A.Koçerginin 20, İ.M.Asvaqaturovun 18, Şahicanovun isə 16 des-

¹ Обзоры о состоянии Дагестанской области за 1892 год (Приложения к всеподданнейшим отчетам по гражданскому и военно-народному управлению). Темир-Хан-Шура, 1893, с. 1

² Yenə orada, s. 3

³ Yenə orada, s. 5

⁴ Обзоры о состоянии Дагестанской области за 1896 год. Темир-Хан-Шура, 1897, с. 6

⁵ Yenə orada, s. 15

⁶ Обзор Дагестанской области за 1899 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету военного губернатора. Темир-Хан-Шура, 1900, с. 55-66

yatin ərazini əhatə edən bağ sahələri var idi.¹ Müvafiq illərə aid qubernator icmalları əsasında tərtib etdiyimiz cədvəl 4.4 Dərbəndin üzüm və meyvə bağlarının sahəsi və istehsal gücünü əks etdirir.

Cədvəl 4.4

Dərbəndin üzüm və meyvə bağlarının sahəsi və istehsal gücü (1897-1911-ci illər)

İllər	Üzüm bağ. Sayı	Sahəsi		İsteh. edilən məhsul pudla	Meyvə bağ. sayı	Sahəsi		İsteh. edilən məhsul pudla
		desyatin	sajen			desyatin	sajen	
1897	975	1302	964	537320	7	2	2054	156
1902	1300	2000	-	950000	15	15	316	9000
1903	1300	2000	-	1000000	15	15	316	8000
1904	1300	2000	-	1200000	15	15	316	900
1905	1300	2000	-	800000	15	15	316	8000
1906	1350	2120	-	600000	15	15	316	7000
1907	1425	2335	-	800000	15	15	316	7050
1908	1450	1384	-	1107200	15	15	-	18000
1909	1455	1449	-	1102300	15	15	-	8867
1911	1465	1750	-	120792	17	16	-	8422

Göründüyü kimi, 1897-ci illə müqayisədə 1902-ci ildə üzüm bağlarının sayı 325, sahəsi 698 desyatin, meyvə bağlarının sayı 8, sahəsi isə təxminən 13 desyatin artmışdı. 1906-cı ildən etibarən üzüm bağlarının sayı artsa da, üzümlüklərin sahəsi azalmağa başlamışdı. Dərbənddə rekord səviyyədə üzüm istehsalı 1904-cü ildə (1.200.000 pud), meyvə istehsalı isə 1908-ci ildə (18.000 pud) qeydə alınmışdı. Birinci dünya mü-

haribəsinin başlanması iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi üzümçülüyə də mənfi təsir göstərmiş və 1915-ci ildə Dərbənddə üzüm istehsalı 314,8 min puda enmişdi.¹ Dərbənddə istehsal edilən üzümün böyük bir qismi yerli əhalinin istehlakına və şərabçılıq sənayesinə (bu barədə ayrıca məlumat veriləcəkdir. - A.H.) emala yönəldilir, bir qismi isə satış üçün Rusiya bazarlarına göndərilirdi. A.N.Kajlayevin hesablamalarına görə, Dərbənddən hər il 30-40 min pud üzüm satışa buraxılırdı.² Dərbənddə mövcud olan 40-a qədər üzüm növü arasında qara qızılyar və ağadayı növü xüsusilə məşhur idi. Qara qızılyar növü qırmızı şərab istehsalına, ağadayı növü isə satışa yönəldilirdi. Ağadayı növünün bir pudu yerində 60-80 qəpiyə, Rusiya bazarlarında isə 2-3 rubla satılırdı.³ Beləliklə, üzüm və meyvə istehsalı xüsusilə də XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində əsas gəlir mənbələrindən biri olaraq qalırdı.

Balıqla zəngin olan Xəzər dənizinin sahilində yerləşən Dərbənd hələ qədim dövrlərdən balıqçılıq mərkəzlərindən biri hesab edilirdi. Uzun müddət balıqçılıq təsərrüfatı Dərbənd əhalisinin daxili tələbatının ödənilməsinə xidmət edirdi. Dərbənddə emal müəssisələrinin və ixrac üçün nəqliyyat imkanlarının olmaması böyük həcmdə balıq ovuna imkan vermirdi. Dərbəndin Xəzər sahili boyu Darvax çayından Rubas çayına qədərki 30 km. məsafədə uzanan balıq vətəgələri rus işğalı dövründə hərrac yolu ilə iltizama verilirdi. 1840-1846-cı illərdə Dərbəndin balıq vətəgələri ildə 400 rubl icarə haqqı ilə Dərbənd sakini Qriqori Ayrəpetova, 1846-1849-cu illərdə ildə 190 rubl icarə haqqı ilə Həştərxan taciri Kaftannikova, 1860-1863-cü illərdə isə ildə 160 rubl icarə haqqı ilə iltizama

¹ История Дагестана. В 4-х тт., т. II. XIX-нач. XX в. М.: Гл. ред. Вост. лит., 1968, с. 174

¹ Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 86

² Yənə orada, s. 59

³ Yənə orada, s. 59

verilmişdi. 1872-1878-ci illərdə Dərbəndin Xəzər sahillərində balıq ovu illik 815 rubl ödəmək şərti ilə Həştərxan tacirləri M. Vladimirov və S. Karamışevə, 1878-1884-cü illərdə ildə 975 rubl ödəmək şərti ilə Dərbənd taciri N. Terontyevə, 1884-1890-cı illərdə illik 1.275 rubl ödəmə haqqı ilə Şuşa sakini K. T. Martirosova, 1890-1896-cı illərdə isə illik 650 rubl məbləği ilə icarəyə verilmişdi.¹ İllik icarə haqlarının azlığı Dərbənddə həmin dövrdə balıqçılığın geniş inkişaf etmədiyinin göstəricisidir. Bu dövrdə Dərbənddə balıq və balıq məhsullarının qiyməti də aşağı idi. Belə ki, sviryuqa və ya ağ balığın pudu 4 rubl 80 qəpiyə, balıq yapışqanının funtu 4 rubla, kürünün funtu 80 qəpik -1 rubl 50 qəpik arası, 100 ədəd sudak balığı 2-5 rubla, 1000 ədəd siyənək 60-70 qəpiyə satılırdı. XIX əsrin 90-cı illərinə qədər Dərbənddə balıqçılıq təsərrüfatının illik istehsal imkanları, həmçinin Dərbənddən digər yerlərə satış üçün göndərilmiş balıq və balıq məhsullarının miqdarı haqqında mənbələrdə ətraflı məlumat yoxdur. 1854-cü ildə Dərbənddən satış məqsədi ilə 1.034 pud,² 1855-ci ildə isə 8.300 pud balıq³ aparılması haqqında faktlar mövcuddur. Dərbənd istiqamətində dəmir yollarının çəkilməsi təsərrüfatın digər sahələri kimi Dərbənddə balıqçılığın inkişafına da güclü təkan verərək onun sənaye xarakteri almasına səbəb oldu.

Şəhər özünüidarəsi dövründə yaradılmış xüsusi komissiya Dərbənd sahil zolağını Darvax çayından Samur çayına qədər 10 balıq ovu məntəqəsinə bölərək 1896-1902-ci illər üçün illik 6.581 rubl icarə haqqı müqabilində iltizama vermiş-

di.⁴ 1902-ci ildə keçirilmiş növbəti hərrac zamanı Dərbəndin 16 balıq vətəgəsi illik 88.676 rubl icarə haqqı müqabilində iltizama verilmişdi.⁵ Göründüyü kimi 1896-cı ilə müqayisədə 1902-ci ildə Dərbəndin balıq vətəgələrinin sayı 17-yə, onların illik icarə haqqı isə 276,8 min rubla çatmışdı. 1915-ci ildə Dərbənddə artıq 19 balıqçılıq müəssisəsi, o cümlədən "Rıbak" və "Rıbnoe tovarışestvo" səhmdar cəmiyyətləri fəaliyyət göstərir və şəhər xəzinəsinə 254,7 min rubl gəlir gətirirdi.⁶ 1915-ci ildə Dərbənd şəhərinin bütün gəlirlərinin 361,1 min rubl olduğunu nəzərə alsaq, balıq sənayesinin şəhər büdcəsi üçün necə böyük əhəmiyyət kəsb etməsini təsəvvür etmək çətin deyildir. 1902-ci ildə Dərbəndin balıq ovu məntəqələrində 3.000 çən və yaxud vaqon siyənək balığı tutulmuşdu ki, bu da təxminən 250-300 mln. balıq demək idi.⁴ 1915-ci ildə isə müharibə ilə əlaqədar balıq ovu da azalmış, siyənək balığının ovu 1.584 çənə enmiş, 386 pud qırmızı balıq ovlanmışdı.⁵ Dərbənddə ovlanmış balığın böyük əksəriyyəti Rusiya bazarlarına ixrac olunurdu. Təkcə 1899-cu ildə Dərbənddən 176.439 pud (264.658 rubl dəyərində) balıq Rusiya bazarlarına göndərilmişdi.⁶ XX əsrin əvvəllərinə aid qubernator icmallarında Dərbənddə ovlanmış və satışa göndərilmiş balığın miqdarı və dəyəri haqqında məlumatlar verilməsə də, yuxarıda göstərdiyimiz rəqəmlər balıqçılıq təsərrüfatının Dərbənd

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 368; Обзоры о состоянии Дагестанской области за 1892 год (Приложения к всеподданнейшим отчетам по гражданскому и военно-народному управлению). Темир-Хан-Шура, 1893, с. 7

² Гаджиев В.Г. Роль России в истории Дагестана. М.: Наука, 1965, с. 270

³ Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005, с. 585

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 369; Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 69

² Козубский Е.И. Göstərilən əsəri, s. 371

³ Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005, с. 586

⁴ Козубский Е.И. Göstərilən əsəri, s. 371

⁵ Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 87

⁶ Обзор Дагестанской области за 1899 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету военного губернатора. Темир-Хан-Шура, 1900, с. 81-82

şəhəri əhalisinin sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynadığını sübut etməyə yetərlidir.

Bütün şəhərlər meydana çıxdığı andan mühüm sənətkarlıq mərkəzi kimi fəaliyyət göstərirdilər. Bu mənada Dərbənd şəhəri də istisna deyildi. Antik və orta əsrlər dövründə Azərbaycanın mühüm sənətkarlıq mərkəzi olan Dərbənd şəhəri XIX-XX əsrin əvvəllərində də bu əhəmiyyətini qoruyub saxlayırdı. Tarixi qaynaqların məlumatına görə, orta əsrlər dövründə Azərbaycan şəhərlərində 40-dan artıq sənət növü olmuş, sənətkar təşkilatları (əxi, əsnaf və s.) fəaliyyət göstərmiş və onlar Dərbənd şəhərinin sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamışdılar. Zaman keçdikcə bəzi sənət növləri əhəmiyyətini itirərək aradan çıxmış, dövrün tələblərinə uyğun olaraq yeni-yeni sənət növləri yaranmışdı. Dərbənddə silahqayırma, zərgərlik, misgərlik, pinəçilik, toxuculuq, dulusçuluq, dülgərlik, bənnaçılıq kimi sənət növləri geniş yayılmışdı. XX əsrin əvvəllərinə qədər Dərbənddə sənətkarların sayı haqqında illər üzrə dəqiq statistik məlumatlar olmasa da, müxtəlif dövrlərdə onların sayı haqqında mənbələrdə bəzi məlumatlar qorunub saxlanmışdır. Belə ki, XIX əsrin 30-cu illərində Dərbənd şəhərində 100-ə qədər sənətkarın fəaliyyət göstərməsi haqqında məlumat vardır.¹ 1850-1851-ci illərdə sənətkarların sayı 189 nəfərə çatmışdı. Onların 59-u dərzisi, 36-sı pinəçi, 18-i dəmirçi, 13-ü silahsız, 18-i dəl-lək, 12-si qalayçı, 8-i zərgər, qalanları isə digər peşə sahiblə-rindən ibarət olmuşdu.² Sənətkar emalatxanalarında ustanın köməkçisi və şagirdləri də fəaliyyət göstərirdi. 1850-1851-ci ilin məlumatlarına görə, Dərbənddə 189 sənətkarın yanında 124 nəfər şagird və köməkçi fəaliyyət göstərirdi.³ Dərbənd

əhalisinin sayının artması sənətkarlıq məhsullarına tələbatın çoxalmasına və təbii ki, sənətkar və sənətkar emalatxanaları-nın da sayının artmasına səbəb olurdu. 1856-cı ilin məlumat-larında Dərbənddə artıq 392 sənətkarın olması faktı bunu bir daha təsdiq edir.¹ Çox təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, sənətkarlıq emalatxanalarının istehsal gücü haqqında mənbələrdə demək olar ki, məlumatlar yox dərəcəsidir. A.N.Kajlayevin verdiyi məlumata görə, 1878-ci ildə Dərbən-din kустar-sənətkar emalatxanalarında 40 min rubl dəyərində məhsul istehsal edilmişdi.² Dərbənd sənətkarlarının istehsal etdikləri məhsullar yerli tələbatı ödəməklə yanaşı, İran, Ru-siya bazarlarına, həmçinin Azərbaycan və Dağıstanın müxtə-lif bölgələrinə də göndərilirdi. XIX əsrin 60-80-ci illərində Dərbənddə sənətkarlığın vəziyyəti haqqında məlumat əldə et-məsək də, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərinə aid qubernator icmalları əsasında tərtib etdiyimiz cədvəldə (cədv. 4.5)

Cədvəl 4.5

Dərbənddə sənətin inkişaf səviyyəsi və sənətkarların sayı haqqında (1897-1911-ci illər)

Sənətin növləri	İllər üzrə sayı									
	1897	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1911
1. çapçı	3	6	6	6	6	6	4	4	4	4
2. cildçi	2	2	1	1	1	1	1	2	1	1
3. saatsaz	5	6	13	14	8	8	7	7	8	8
4. çörəkçi	53	18	46	45	35	35	28	39	30	30
5. qəssab	-	15	25	25	8	8	25	25	8	8
6. qənnadçı	-	2	4	4	12	12	4	4	12	12
7. papaqçı	47	55	32	69	62	62	3	3	62	62

¹ Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. СПб., 1836, ч.1-4, с. 178-180

² Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 37-38

³ Гаджиев В.Г. Роль России в истории Дагестана. М.: Наука, 1965, с. 260

¹ Гаджиев В.Г. Роль России в истории Дагестана. М.: Наука, 1965, с. 260

² Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 57

8. dərzi	50	56	70	88	78	78	49	24	70	70
9. çəkməçi	66	80	122	136	114	114	68	217	100	100
10. dəllək	9	10	15	16	37	37	11	11	37	37
11. xarrat	7	29	48	37	16	16	38	12	14	14
12. dülgər	23	86	104	87	110	110	79	70	90	90
13. bənnə	50	118	158	219	192	192	140	140	180	180
14. peç ustası	3	17	22	22	23	23	14	14	19	19
15. taxta- puşçu	2	17	16	16	10	10	10	10	10	10
16. rəngsaz	12	22	46	38	30	30	32	32	30	30
17. boyaqçı	20	16	14	14	8	8	10	10	8	8
18. suvaqçı	-	27	39	41	44	44	39	39	44	44
19. şüşəçi	10	14	20	20	15	15	15	15	15	15
20. çəlləkçi	4	40	58	58	44	44	40	45	30	30
21. təkərçi	2	8	14	13	10	10	5	3	10	10
22. çilingər	3	113	218	218	151	151	48	12	140	140
23. silahsaz	6	2	11	8	5	5	5	7	5	5
24. dəmirçi	40	35	48	58	48	48	34	22	40	40
25. gümüşçü	11	10	28	26	19	19	15	15	19	19
26. misgər	-	-	-	-	-	-	3	3	-	-
27. qalayçı	14	9	16	20	17	17	10	10	17	17
28. tənəkəçi	3	9	18	14	12	12	12	12	12	12
29. sərrac	-	-	-	-	2	2	3	3	2	2
30. dəbbaq	-	-	2	2	6	6	7	7	6	6
31. üzçəkən	-	7	1	-	-	-	2	2	-	-
32. boru təmiz- ləyən	-	5	1	1	2	2	2	2	2	2
33. tokar	-	2	-	-	-	-	1	1	-	-
34. fayton- çu	-	75	62	72	74	72	62	62	72	72
35. arabacı	-	120	174	205	182	183	146	175	183	183
cəmi	445	1031	1452	1593	1381	1380	972	1059	1280	1280

Dərbənddə sənətin inkişaf tempi, növü və sənətkarların sayı haqqında əyani təsəvvür yaradır. Göründüyü kimi, 1897-ci ilə müqayisədə 1902-ci ildə Dərbənddə sənətkarların sayı 1,3 dəfə artmış, 1904-cü ildə isə rekord səviyyəyə - 1.593 nəfərə çatmışdı. Sonrakı illərdə sənətkarların sayında azalma müşahidə olunsada 1909-1911-ci illərdə stabilləşmə prosesi baş vermişdi. Ümumiyyətlə, Dərbəndin ümumi əhalisinin 2-3%-ni təşkil edən sənətkarlar şəhərin sosial-iqtisadi həyatında önəmli rola malik olmuşdular.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhəri əhalisinin sosial-iqtisadi həyatında sənaye müəssisələri mühüm rol oynayırdılar. XIX əsrdə Rusiyada kapitalist münasibətlərinin inkişafı imperiyanın işğal etdiyi ərazilərə də təsirsiz ötürülməmişdi. Bu mənada Dərbənd şəhəri də istisna təşkil etmirdi. Doğrudur, hələ XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərinə aid səyyah gündəliklərində Dərbənddə müxtəlif səpgili fabriklərin olması göstəriləndə, onlar sözün əsl mənasında kapitalist tipli sənaye müəssisələri olmayıb kустar emalatxana xarakteri daşıyırdılar. Ümumiyyətlə, XIX əsrin 60-cı illərinə qədər Dərbənddə fəaliyyət göstərən və mənbələrdə fabrik-zavod kimi qeyd edilən müəssisələri kустar-sənaye obyektləri kimi xarakterizə etmək daha doğru olardı. XIX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Dərbənd iqtisadiyyatına kapitalist münasibətlərinin nüfuz etməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının sənaye üsulu ilə emal edilməsinə tələbatın yaranması şəhərdə emal sənayesinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdu. Dərbənd emal sənayesinin inkişafı üçün lazım olan xammal mənbələri, üzüm, meyvə bağları, marena kimi məhsullarla zəngin idi.

Mənbələrdə XIX-XX əsrin əvvəllərində Dərbənddə fəaliyyət göstərən kустar, fabrik-zavod tipli sənaye müəssisələri, onların sayı, istehsal gücü və s. haqqında zəngin məlumatlar vardır. Monoqrafiyanın istiqaməti ilə bağlı olaraq bu müəssisələr haqqında ətraflı məlumat vermək imkanı olmadığı üçün

biz yalnız ümumi xarakterli statistik rəqəmləri qeyd etmək məcburiyyətindəyik. 1832-ci ilin rəsmi məlumatlarına əsasən, Dərbənddə 4 kiçik araq zavodu, onlarla kiçik şərab müəssisəsi, 8 dəyirman fəaliyyət göstərirdi.¹ Qeyd etmək lazımdır ki, Dərbəndin üzüm və meyvə bağlarının əksəriyyətinin müsəlmanlara (azərbaycanlılara (türklərə)- A.H.) məxsus olmasına baxmayaraq, spirtli içkilərin istehsalı ilə şəhərin qeyri-müsəlman əhalisi, xüsusilə də ermənilər məşğul olurdular. 1849-cu ildə ermənilər öz bağlarına məxsus üzümədən 45 min vedrə şərab, 4 min vedrəyə qədər araq, müsəlmanlar isə üzüm sirkəsindən əlavə 6 min vedrə doşab istehsal etmişdilər.² 1855-ci ildə Dərbənddə qeydə alınan 11 sənaye müəssisəsindən 6-sı şərab zavodu, 3-ü boyaq zavodu, 1-i dəri və 1-i əhəng-kərpic zavodundan ibarət olmuşdu ki, onların istehsal gücü 5,9 min rubla bərabər idi. Ümumi istehsal məbləğinin 54 %-i (3 min rubl) şərab zavodlarının, 39%-i isə (2,3 min rubl) əhəng-kərpic zavodunun payına düşürdü.³ XIX əsrin 40-70-ci illərində marena istehsalının geniş xarakter alması araq-şərab istehsalına marağın azalmasına səbəb olmuşdu. XIX əsrin 70-ci illərinin ortalarına qədər Dərbəndin sənaye müəssisələri içərisində ən irisi, əsası 1864-cü ildə Lemkul tərəfindən qoyulmuş krap fabriki olmuşdu. Bu fabrikin istehsal imkanlarını X.X.Ramazanovun tərtib etdiyi cədvəl daha qabarıq nümayiş etdirir.

¹ Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 32

² Гаджиев В.Г. Роль России в истории Дагестана. М.: Наука, 1965, с. 256

³ Кажлаев А.Н. Göstərilən əsəri, s. 41

Cədvəl 4.6

Dərbənd krap fabrikinin istehsal gücü (1865-1876-cı illər)

İllər	İsteh. ed. krap (pudla)	İstehsalın məbləği (rublla)	Fəhlələrin sayı	İllər	İsteh. ed. krap (pudla)	İstehsalın məbləği (rublla)	Fəhlələrin sayı
1865	4404	-	-	1871	13591	-	-
1866	12865	109360	-	1872	18163	254882	20
1867	16159	173000	-	1873	26183	202904	25
1868	19420	265000	-	1874	14373	104204	25
1869	33653	540000	-	1875	24879	14927	26
1870	12625	161700	50	1876	-	8151	25

Dərbənd krap fabrikinin istehsal gücü 1869-cu ildə ən yüksək nöqtəyə çataraq 33.653 pudluq (540.000 rubl məbləğində) krap istehsal edilmişdi. Marena böhranı ilə əlaqədar 1881-ci ildə bağlanmış bu fabrik istehsal gücü və fəhlələrinin sayına görə, nəinki Dərbəndin, hətta Azərbaycanın ən iri sənaye müəssisələrindən biri olmuşdur. Marena istehsalının tənzimlənməsi uğramasından sonra Dərbənddə yenidən şərab-araq istehsalına marağın artması sənayenin bu sahəsinin yenidən dirçəlməsi və sürətli inkişafına şərait yaratmışdı.

Statistik məlumatlara görə, 1878-ci ildə Dərbənddə fəaliyyət göstərən onlarla üzüm-araq və şərab zavodlarının istehsal gücü 38 min rubla bərabər idi.¹ 1879-cu ildə Dərbənddə ilk dəfə olaraq üzüm spirtini istehsal edən buxarla işləyən zavod işə salındı.² Dərbənddə ikinci belə zavod 1880-ci ildə Dərbəndin 49 nəfər bağ sahibi tərəfindən təsis edilmişdi. Əsas

¹ Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 57

² Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005, с. 117

Cədvəl 4.7

Dərbənddə şərab istehsalına dair (1880-1911-ci illər)

İllər	Şərab istehsalı vedrə ilə	İllər	Şərab istehsalı vedrə ilə	İllər	Şərab istehsalı vedrə ilə
1880	20200	1891	60000	1902	100000
1881	71000	1892	52000	1903	90000
1882	111000	1893	70000	1904	95000
1883	80000	1894	60000	1905	540000
1884	152400	1895	150000	1906	350000
1885	180760	1896	120000	1907	450000
1886	188533	1897	226000	1908	500000
1887	195000	1898	87000	1909	350000
1890	68000	1899	178464	1911	60520

kapitalı 15 min rubl olan bu zavodun 100 rubl dəyərində olan 150 payı 49 nəfər bağ sahibi arasında bölüşdürülmüşdü.¹ XIX əsrin 80-ci illərində Dərbənddə şərabın məhsuldarlığı Qafqaz və Rusiya ilə müqayisədə xeyli yüksək idi. Belə ki, 1885-ci ildə Dərbənddə hər desyatin üzüm bağından orta hesabla 162 vedrə şərab alınırırsa, Qafqazda bu göstərici 136, Rusiyanın Avropa hissəsində 156 vedrə təşkil edirdi. 1891-ci ildə Dərbənd şəhərində buxarla işləyən üzüm spirti istehsal edən 3 zavod, 60 şərab zavodu, 1895-ci ildə 2 buxar və 68 şərab istehsalı müəssisəsi, 1913-cü ildə buxarla işləyən 6 üzüm-araq zavodu, 16 iri şərab zavodu fəaliyyət göstərirdi.² Statistik məlumatlar əsasında tərtib etdiyimiz cədvəl 4.7³ 1880-1911-ci illərdə Dərbənddə şərab istehsalının inkişaf dinamikasını əks etdirir.

Dərbənddə ən yüksək miqdarda şərab istehsalı 1905-ci ildə qeydə alınmış və həmin il 540.000 vedrə şərab istehsal edilmişdi. Ayrı-ayrı illər üzrə şərab istehsalının həcmindəki fərqlər məhsul yığımının səviyyəsi, çar hökumətinin aksiz siyasətindəki dəyişikliklər və s. kimi səbəblərlə bağlı olmuşdur.

XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəllərində Dərbənddə araq-şərab zavodları ilə yanaşı, bir sıra digər sənaye müəssisələri də fəaliyyət göstərirdi. 1872-ci ildə şəhərdə əsas mühəndis Lemkul tərəfindən qoyulmuş buxar dəyirmanının 1873-cü ilin 8 ayı ərzində istehsal gücü 28 min rubla bərabər olmuşdu. 1873-cü ildə fəaliyyətə başlayıb bir ildən artıq fəaliyyət göstərmiş tütün fabriki elə ilk ildə 1.500 rubl dəyərində məhsul istehsal etmişdi. Bəhs edilən dövrdə Dərbənddə bir neçə əhəng, tikinti daşı və çəllək istehsal edən sənaye müəssisələri də mövcud olmuşdu. Qubernator icmalları əsasında tərtib etdiyimiz cədvəl 4.8 XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Dərbəndin sənaye müəssisələrinin sayı, istehsal gücü və fəhlələrin sayı haqqında ətraflı təsəvvür yaradır.

¹ Кажлаев А.Н.Гöstərilən əsəri, s. 57

² Гусейнов Г.-Б.Я. Гöstərilən əsəri, s. 117-118

³ Рамазанов Х.Х. Сельское хозяйство и промышленность Дагестана по реформенный период (1861-1900 гг.). Махачкала: Даг. кн. изд., 1972; Обзоры о состоянии Дагестанской области за 1892 год (Приложения к всеподданнейшим отчетам по гражданскому и военно-народному управлению). Темир-Хан-Шура, 1893; Обзоры о состоянии Дагестанской области за 1896 год. Темир-Хан-Шура, 1897; Обзор о состоянии Дагестанской области за 1897 год. Темир-Хан-Шура, 1898; Обзор Дагестанской области за 1899 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету военного губернатора. Темир-Хан-Шура, 1900; Обзор Дагестанской области за 1902 год. Темир-Хан-Шура, 1903; Обзор Дагестанской области за 1903 год. Темир-Хан-Шура, 1904; Обзор Дагестанской области за 1904 год. Темир-Хан-Шура, 1905

Dərbəndin sənaye müəssisələrinin sayı, istehsal gücü və fəhlələrin sayı (1892-1915-ci illər)

İllər	Müas. ümumi sayı	Müas. ümumi ist. gücü rubl	Fəh-in üm. sayı	Üzüm araq zav.			Dəyirman			Kərpic			Əhəng			Bondar			Mineral su		
				Sayı	Ist. gücü rubl.	Fəh. Sayı	Sayı	Ist. gücü rubl.	Fəh. sayı	Sayı	Ist. gücü rubl.	Fəh. sayı	Sayı	Ist. gücü rubl.	Fəh. sayı	Sayı	Ist. gücü rubl.	Fəh. sayı	Sayı	Ist. gücü rubl.	Fəh. sayı
1892	65	128,02	677	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1893	78	108,71	758	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1894	62	122,11	703	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1895	98	277,59	460	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1896	31	28,04	192	-	-	-	-	-	-	1	1300	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1897	25	16,38	52	19	15,284	35	-	-	-	-	-	-	5	800	15	-	-	-	1	300	2
1898	25	18,2	142	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1899	26	10,2	183	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1900	25	15,22	197	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1901	29	21,3	233	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1902	14	25,9	61	2	14000	10	1	2800	2	1	1600	10	4	2300	16	5	4000	20	1	1200	3
1903	13	16,0	66	21	16800	168	2	-	6	1	1600	10	4	2300	16	5	4000	20	2	2400	6
1904	35	38,9	255	21	16900	170	-	-	-	1	1600	10	4	4000	26	5	5000	30	2	2400	6

İllər	Müas. ümumi sayı	Müas. ümumi ist. gücü rubl	Fəh-in üm. sayı	Üzüm araq zav.			Dəyirman			Kərpic			Əhəng			Bondar			Mineral su		
				Sayı	Ist. gücü rubl.	Fəh. Sayı	Sayı	Ist. gücü rubl.	Fəh. sayı	Sayı	Ist. gücü rubl.	Fəh. sayı	Sayı	Ist. gücü rubl.	Fəh. sayı	Sayı	Ist. gücü rubl.	Fəh. sayı	Sayı	Ist. gücü rubl.	Fəh. sayı
1905	16	25,0	162	4	12000	100	-	-	-	1	1600	10	4	4000	26	5	5000	30	2	2400	6
1906	15	23,0	172	3	10000	70	-	-	-	1	1600	10	4	4000	26	5	5000	50	2	2400	6
1907	18	26,9	128	3	10000	70	-	-	-	1	1500	10	4	4000	2	8	9000	40	2	2400	6
1908	17	25,4	109	3	12000	60	-	-	-	-	-	-	3	3000	3	8	8000	40	3	2400	6
1909	42	28,4	113	24	20212	54	-	-	-	-	-	-	7	3000	5	8	3000	47	3	2200	7
1910	40	17,9	150	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1911	40	13,1	90	22	5194	56	-	-	-	-	-	-	7	2170	12	8	3410	15	3	2320	7
1912	36	57,8	195	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1913	29	-	195	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1914	12	55,6	162	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1915	12	50,2	162	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

XIX əsrin 90-cı illəri ilə müqayisədə XX əsrin əvvəllərində Dərbənddə sənaye müəssisələrinin sayı azalsa da istehsalın təmərküzləşməsi nəticəsində iri müəssisələrin fəaliyyəti əhalinin sosial-iqtisadi durumuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərirdi. Digər Azərbaycan şəhərlərində olduğu kimi, XIX-XX əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhərinin iqtisadiyyatında ticarət önəmli yerlərdən birini tuturdu. Şəhər daxili ticarətlə yanaşı, Dərbənd Azərbaycanın Bakı, Şamaxı, İrəvan, Şəki şəhərləri, Dağıstan vilayətləri, xüsusilə də Rusiyanın Həştərxan, Nijni-Novqorod, Saritsin, Saratov, Kazan şəhərləri ilə irimiqyaslı ticarət əlaqələri saxlayırdı. 1846-cı ildə Dərbəndlə Həştərxan arasında paroxod əlaqəsinin qurulması dəniz ticarətinin xeyli yüksəlməsinə səbəb olmuşdu. XIX əsrin sonuna, yəni dəmir yollarının işə düşməsinə qədər Dərbəndin xarici ticarət əlaqələri əsasən dəniz, qismən də quru ticarət yolları vasitəsilə həyata keçirilirdi. Dərbənd əhalisinin müəyyən qismini tacirlər kateqoriyası təşkil edirdi. 1832-ci ilin məlumatlarına görə, Dərbənd şəhərində 110 tacir qeydə alınmışdı.¹

Xırda alverçilər istisna olmaqla, 1899-1911-ci illər arasında Dərbənd şəhərində tacirlərin sayı 90-153 nəfər civarında idi. Dərbənddən digər yerlərə ixrac edilən məhsullar içərisində marena, üzüm, şərab, spirt, müxtəlif növ meyvə-tərəvəz və balıq məhsulları, yunan qozu və s. üstünlük təşkil etdiyi halda, idxal məhsulları sırasında buğda və digər taxıl məhsulları, dəmir, çini və şüşə qablar, meşə materialları, tikinti materialları, müxtəlif növ parçalar, qənnadı məmulatları aparıcı yer tuturdu. Dərbəndin daxili ticarət dövriyyəsi haqqında məlumatlar olmasa da şəhərin ixrac və idxal potensialının əsas göstəriciləri üzrə müxtəlif illərlə bağlı statistik məlumatlar zəngindir. Həmin məlumatların bəzilərini nəzərdən keçirək. 1845-ci ildə Dərbənddən dəniz vasitəsilə 17,8 min rubl,

1847-ci ildə isə 72,8 min rubl dəyərində məhsul ixrac edilmişdi.¹ 1850-ci ilin məlumatlarına əsasən, Dərbəndə dəniz yolu ilə Bakı, Həştərxan və s. ərazilərdən 148 gəmi ilə 204,1 min rubl dəyərində mal gətirilmiş, Dərbənd şəhərindən isə 444 min rubl məbləğində mal aparılmışdı.² Dağıstan tarixçisi V.Q.Hacıyevin hesablamalarına əsasən, 1845-1869-cu illər arasında Dərbənddən yalnız Həştərxan şəhərinə 1.569.976 pud marena kökü, 163.136 pud qurudulmuş armud, 425.418 pud yunan qozu aparılmışdı. XIX əsrin 50-ci illərində orta hesabla Dərbəndə hər il 10.000 pud dəmir gətirilmişdi.³ V.Q.Hacıyevin məlumatına əsasən, XIX əsrin 30-cu illərində Dərbənd-Həştərxan ticarət xəttində 14 gəmi fəaliyyət göstərir və onların Dərbənddən apardığı malların illik dəyəri 190.000 rubldan artıq olmurdusa, 1855-ci ildə bu ticarət xəttində 133 gəmi işləyir, Dərbənddən ixrac olunan malların illik dəyəri isə 560.202 rubla, idxal məhsullarının dəyəri isə 269.690 rubla bərabər olmuşdu. 1858-ci ildə Xəzər dənizində yük və sərnişin daşımaq üçün "Qafqaz və Merkur" şirkətinin təsis edilməsindən sonra Dərbəndin idxal və ixrac dövriyyəsi xeyli yüksəlmişdi.⁴ XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Dərbən-

¹ Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 32

¹ Обзор Дагестанской области за 1899 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету военного губернатора. Темир-Хан-Шура, 1900; Обзор Дагестанской области за 1902 год. Темир-Хан-Шура, 1903; Обзор Дагестанской области за 1903 год. Темир-Хан-Шура, 1904; Обзор Дагестанской области за 1904 год. Темир-Хан-Шура, 1905; Обзор Дагестанской области за 1905 год. Темир-Хан-Шура, 1907; Обзор Дагестанской области за 1906 год. Темир-Хан-Шура, 1908; Обзор Дагестанской области за 1907 год. Темир-Хан-Шура, 1909; Обзор Дагестанской области за 1908 год. Темир-Хан-Шура, 1909; Обзор Дагестанской области за 1909 год. Темир-Хан-Шура, 1910; Обзор Дагестанской области за 1911 год. Темир-Хан-Шура, 1912

² Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 35

³ Гаджиев В.Г. Роль России в истории Дагестана. М.: Наука, 1965, с. 270-271

⁴ Yenə orada, s. 271

din xarici ticarət dövriyyəsində spirtli içki, meyvə və tərəvəz ixracının xüsusi çəkisi artmağa başlamışdı. Dərbənd gömrük xidmətinin məlumatına görə, Dərbənddən 1888-ci ildə 64,9 min, 1889-cu ildə 2,5 min, 1890-cı ildə 90,5 min, 1891-ci ildə 80 min (80 min rubl dəyərində),¹ 1892-ci ildə 11.200 (15.680 rubl dəyərində),² 1895-ci ildə 100.000 vedrə şarab, 28.000 vedrə spirt, 1896-cı ildə 50.000 vedrə şarab (75.000 rubl dəyərində), 2000 vedrə spirt,³ 1899-cu ildə 48.056 vedrə şarab (48.056 rubl dəyərində),⁴ 1913-cü ildə 267.000 vedrə şarab (300.000 rubl dəyərində), 1915-ci ildə isə 100.000 vedrə şarab (600.000 rubl dəyərində) ixrac olunmuşdu.⁵ Statistik məlumatlara əsasən, 1891-ci ildə Dərbənddən 45 min pud tərəvəz (51,1 min rubl dəyərində), 312,6 min pud meyvə (351,4 min rubl dəyərində),⁶ 1892-ci ildə 22.030 pud tərəvəz (18.500 rubl dəyərində),⁷ 1895-ci ildə 130.000 pud meyvə (35.000 rubl dəyərində), 1896-cı ildə 14.200 pud tərəvəz (39.000 rubl dəyərində),⁸ 1899-cu ildə 49.915 pud tərəvəz (28.159 rubl dəyərində),⁹ 1913-cü ildə 246,7 min pud meyvə (250 min rubl dəyərində),

¹ Кажлаев А.Н. Göstərilən əsəri, s. 60

² Обзоры о состоянии Дагестанской области за 1892 год (Приложения к всеподданнейшим отчетам по гражданскому и военно-народному управлению). Темир-Хан-Шура, 1893, с. 4

³ Обзоры о состоянии Дагестанской области за 1896 год. Темир-Хан-Шура, 1897, с. 14

⁴ Yənə orada, s. 64

⁵ Кажлаев А.Н. Göstərilən əsəri, s. 78-86

⁶ Yənə orada, s. 61

⁷ Обзоры о состоянии Дагестанской области за 1892 год (Приложения к всеподданнейшим отчетам по гражданскому и военно-народному управлению). Темир-Хан-Шура, 1893, с. 5

⁸ Обзоры о состоянии Дагестанской области за 1896 год. Темир-Хан-Шура, 1897, с. 115

⁹ Обзор Дагестанской области за 1899 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету военного губернатора. Темир-Хан-Шура, 1900, с.66

35.000 pud tərəvəz (45 min rubl dəyərində), 1915-ci ildə isə 200.000 pud meyvə (300 min rubl dəyərində) aparılmışdı.¹ XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Dərbənddən ixrac olunan məhsullar içərisində balıq məhsulları xüsusi yer tuturdu. 1899-cu ildə Dərbənddən 176.439 pud balıq (264.658 rubl dəyərində) ixrac olunmuşdusa,² 1908-ci ildə yalnız dəmir yolu vasitəsi ilə 317,4 min pud siyənək balığı göndərilmişdi.³

Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Dərbəndin ticarət dövriyyəsi ən yüksək həddə çatmışdı. Belə ki, 1896-cı ildə Dərbəndə 418.305 pud mal gətirilmiş, 507.131 pud mal aparılmışdısa,⁴ 1913-cü ildə 291.0 min pud müxtəlif çeşidli mal aparılmış və 515.760 pud mal isə gətirilmişdi.⁵ Qeyd edilən statistik məlumatlar Dərbənd əhalisinin sosial-iqtisadi həyatında ticarətin, xüsusilə də xarici ticarətin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyinə əsas göstəricisidir. Əhalinin məşğulluq səviyyəsinin müəyyənəşdirilməsi onun sosial-iqtisadi xarakteristikasının aparıcı kriteriyalarından olsa da real gerçəkliyi tam dolğunluğu ilə əks etdirmir. Dərbənd əhalisinin sosial-iqtisadi durumunu obyektiv əks etdirmək üçün əhali üzərinə qoyulmuş vergi və mükəlləfiyyətlərin sayı və miqdarını, həmçinin çarizmin vergi siyasətinin mahiyyət və xarakterinin araşdırılması vacib şərtlərdən biridir. Dərbəndin Rusiya tərəfindən işğalından sonra çar hökuməti xanlıqlar dövründə mövcud olmuş vergi siyasətində müəyyən dəyişikliklər həyata keçirmişdi.

¹ Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 86

² Обзор Дагестанской области за 1899 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету военного губернатора. Темир-Хан-Шура, 1900, с. 81-82

³ Кажлаев А.Н. Göstərilən əsəri, s. 75

⁴ Обзоры о состоянии Дагестанской области за 1896 год. Темир-Хан-Шура, 1897, с. 23

⁵ Кажлаев А.Н. Göstərilən əsəri, s. 78

Belə ki, 10 sentyabr 1806-cı il tarixli fərmanla Dərbənd xanlığına məxsus Ulus mahalına daxil olan Ərəblər, Azadoğlu, Bilici, Calqan, Qullar, Mollakənd, Molla Xəlil, Selik, Nügədi kəndləri şamxal Mehdi xanın idarəçiliyinə verilmiş və həmin kəndlərdən gələn vergi və mükəlləfiyyətlər də onun ixtiyarına keçmişdi. Dərbənd şəhəri və ona şamil edilən Sabnova kəndinin vergi və mükəlləfiyyətləri isə xəzinənin sərəncamına keçirilmişdi. 1886-cı ilə qədər şamxalın idarəçiliyi altında qalan Ulus mahalının əhalisi dövlət xəzinəsinə yalnız zəmski vergisi verirdilər.¹ Rusiya işğalından sonra Dərbənd şəhərinin əhalisi üzərinə şəhər mükəlləfiyyəti adlanan pul vergisi ilə yanaşı, mənzil və hərbi vəziyyətlər zamanı xidmət mükəlləfiyyətləri qoyulmuşdu. General Qudoviçin Qlazenapa göndərdiyi 1 avqust 1806-cı il tarixli məktubdan aydın olur ki, ilkin dövrdə Dərbənd əhalisi üzərinə 2.350 rubl məbləğində pul vergisi qoyulmuşdu. 14 noyabr 1806-cı il tarixli fərmanla Dərbənd şəhərinin gəlir və xərclərinə nəzarət funksiyası birbaşa baş hakimin ixtiyarına verilir.² Dərbənd əhalisi üzərinə qoyulmuş mükəlləfiyyətlər üç dərəcəyə bölünmüşdü: 1) Ailə başçısı 5 rubl, yaşı 18-ə çatmış ailənin digər kişiləri 1 rubl məbləğində vergi verənlər; 2) Ailə başçısı 3 rubl, yaşı 18-ə çatmış ailənin digər kişiləri 50 qəpik vergi verənlər; 3) Ailə başçısı 2 rubl, yaşı 18-ə çatmış ailənin digər kişiləri 25 qəpik məbləğində vergi verənlər. Bundan əlavə, Dərbənddə iki ailə üzərinə 1 rubl məbləğində vergi qoyulmuşdu. E.İ. Kozubskinin məlumatına görə, XIX əsrin 20-ci illərinin sonunda Dərbənd şəhərində birinci vergi dərəcəsinə aid 17 ailə başçısı, 25 nəfər on səkkiz yaşlı kişi, ikinci dərəcəyə aid 127 ailə başçısı, 139 nəfər on səkkiz yaşlı kişi, üçüncü dərəcəyə aid 844 ailə başçısı və 532 nəfər on səkkiz yaşlı kişi var idi.³

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 139-140

² Yənə orada, s. 147

³ Yənə orada, s. 147

Beləliklə, Dərbənd əhalisi üzərinə 2.381 rubl 50 qəpik vergi qoyulması məlum olur. Əhali üzərinə qoyulan birbaşa vergilərlə yanaşı, dövlətin gəlir mənbələrindən biri də iltizam rüsumları idi. 1806-cı ildə Dərbənddə iltizama verilmiş sahələrdən 8.432 rubl məbləğində gəlir əldə edilmişdi. 1810-cu ildə isə Dərbənddə iltizam obyektləri 5.100 rubla icarəyə verilmişdi. Dərbənd şəhərində iltizama verilən sahələr dövlətə məxsus olan bağ və bostanlar, boyaq evi, ot rüsumu, karvansaray, otlaqlar, suvarma arxları və kanallar, dəyirmanlar, balıq ovu vətəgələri, bazarlar və s. obyektlərdən ibarət idi. 1811-ci ildə Dərbəndin iltizam sistemindən əldə edilən gəlir 2.775 rubla, 1816-cı ildə 2.745 rubla bərabər olmuşdu.¹ Xanlıqlar dövründə olduğu kimi, Rusiya işğalından sonra da Dərbənddə ticarət üzərinə gömrük vergisi qoyulmuşdu. 1809-cu ildə şəhərdə gömrük məntəqəsi açılmışdı və Dərbənddən ixrac olunan məhsulun hər rublundan 1 qəpik, idxal olunan məhsulun isə hər rublundan 1 rubl 2 qəpik gömrük vergisi alınır.² 1838-ci ildə şəhərin mədaxil hissəsini təşkil edən 4.533 rubl 47 qəpik məbləğin 2.387 rublunu şəhər mükəlləfiyyəti, 382 rublunu mənzil mükəlləfiyyəti, 1.763 rubl 90 qəpiyini isə gömrük rüsumları təşkil etmişdi.³ 1849-cu ildə şəhərin gəlirləri 9,5 min rubl, xərcləri isə 6,9 min rubl təşkil etmişdi. Şəhərin əsas gəlir mənbələrini şəhər suvarma kanallarından (2,7 min rubl), əhalinin daşınmaz əmlakından (1,8 min rubl), ticarət kapitalından (1,3 min rubl), heyvan kəsilməsi, ölçü və çəkidən (2,1 min rubl) və s. alınan vergi və rüsumlar təşkil etmişdi. Gəlir hissəsinin 57,5%-ni şəhər ictimai mülkiyyətindən, 19,3%-ni xüsusi mülkiyyətdən, 14%-ni sənaye müəssisə-

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 148

² Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, с. 27

³ Козубский Е.И. Göstərilən əsəri, s. 148

lərindən, 8%-ni aksizlərdən, 1,2%-ni digər mənbələrdən alınan vergi və rüsumlar təşkil edirdi.¹

1850-ci ildə çar hökumətinin Cənubi Qafqazda natural vergiləri pul vergisi ilə əvəz etməsi nəticəsində Dərbənddə natural mənzil mülkiyyəti daşınmaz əmlak üzərinə qoyulmuş 8%-lik rüsumla əvəz edildi.² Dərbənddə şərəbçilik sənayesini dirçəltmək məqsədi ilə 1844-cü ildə Rusiyanın daxili quberniyalarından Cənubi Qafqaza gətirilən buğda şərəbi və müxtəlif şirin spirtli içkilər üzərinə qoyulmuş aksizin artırılması məsələsi qaldırılmışdı. Knyaz Vorontsovun göstərişi ilə 1850-ci il aprelin 20-dən etibarən Dərbəndə Rusiyadan gətirilən buğda şərəbinin vedrəsinə 1 rubl, şirin spirtli içkilərin vedrəsinə isə 1 rubl 20 qəpik aksiz vergisi tətbiq edilmişdi.³ Dərbənd əhalisi üzərinə qoyulmuş vergilər içərisində ən ağır şəhərdən kənarda yerləşən bağlardan şəhərə gətirilən üzüm və meyvə üzərinə qoyulmuş ikiqat gömrük vergisi (şəhərin xeyrinə alınan 5%-lik və aksiz iltizamçısının xeyrinə alınan gömrük vergisi) idi. Əhalinin haqlı narazılığına səbəb olan bu məsələ Xəzinə palatasının təklifi ilə iltizam müddətinin 1 yanvar 1862-ci ildə qurtarmasına qədər təxirə salınaraq həll edilməmişdi.⁴ E.İ. Kozubskinin məlumatına əsasən, Dərbənd şəhərinin gəlirləri 1850-ci ildə 11.196 rubl 90 qəp., 1851-ci ildə 11.032 rubl 90 qəp., 1853-cü ildə 12.570 rubl 60 qəp., 1854-cü ildə 13.864 rubl 97 qəp., 1855-ci ildə 12.739 rubl 42 qəp., 1859-cu ildə 23.743 rubl 31 qəpik, xərcləri isə müvafiq olaraq 8.850 rubl 22 qəp., 9.195 rubl 22 qəp., 11.400 rubl 72 qəp., 20.399 rubl 97 qəp., 13.857 rubl 71 qəp. və 23.834 rubl 68 qəpik olmuşdu.⁵ Göründüyü kimi, 1854, 1855 və 1859-cu il-

lərdə şəhərin xərcləri mədaxil hissəsindən xeyli artıq olmuşdu. Vergi yükünün ağırlığı şəhər əhalisinin xəzinə qarşısında vergi borclarının yaranmasına səbəb olurdu. Statistik məlumatlara əsasən, artıq 1849-cu ildə əhalinin vergi borcları 4.248 rubl 82 qəpiyə bərabər olmuşdu.¹

1864-cü ildə Dərbənddə keçirilmiş ümumi siyahıyaalmaya əsasən, əhalinin şəhər daxilindəki daşınmaz əmlakı 47.708 rubl 50 qəpik dəyərində qiymətləndirilərək ondan alınan 10%-lik verginin məbləği 4.770 rubl 85 qəp., şəhər kənarındakı əmlakın dəyəri isə 50.186 rubl 5 ½ qəpik dəyərində qiymətləndirilərək ondan alınan verginin məbləği isə 2.509 rubl 30 ¼ qəpik məbləğində müəyyən edilmişdi.²

XIX əsrin 60-70-ci illərində çar hökumətinin vergi siyasəti ilə bağlı bir sıra mühüm qərarları qüvvəyə minmişdi. 20 dekabr 1863-cü il tarixli fərmanla Cənubi Qafqazın ayrı-ayrı əraziləri ticarət və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququ əldə etmək baxımından dərəcələrə bölünmüş və Dərbənd 3-cü dərəcəyə şamil edilmişdi. Cənubi Qafqazda ticarət və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq haqqında 9 fevral 1865-ci il tarixli "Əsasnamə" 1876-cı il yanvarın 1-dən Dərbənddə də qüvvəyə minmiş və əvvəllər tacir və sənətkarlardan alınan vergilər ləğv edilərək xüsusi gömrük rüsumu müəyyən edilmişdi. 1878-ci ildə ticarət və sahibkarlıq fəaliyyəti hüququ əldə etmək üçün gömrük "Əsasnamə"sinə görə, köhnə şəhər okladlarının (vergilərinin - A.H.) əvəzinə ticarət sənədləri tətbiq edilmişdi. Əvvəllər şəhər əhalisinin hər həyət üçün verdiyi 50 qəpik zemski vergisinin məbləği 1874-cü ildən 75 qəpiyə qaldırılmışdı.³

¹ Кажлаев А.Н. Göstərilən əsəri, s. 37

² Yenə orada, s. 37

³ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 206

⁴ Yenə orada, s. 207

⁵ Yenə orada, s. 243

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 249

² Yenə orada, s. 253

³ Yenə orada, s. 253

Aksiz nizamnamələrinə görə, yalnız Dərbəndə gətirilən içkilər aksiz vergisinə cəlb edilirdi və şəhərdə aksiz vergisi yığmaq hüququ iltizama verilmişdi. Dərbəndin aksiz iltizamından əldə etdiyi gəlir 1862-1866-cı illərdə 3.793 rubla, 1870-1874-cü illərdə isə 3.708 rubla bərabər olmuşdu.¹ Marena istehsalının tənəzzülə uğraması əhalinin sosial-iqtisadi durumuna ağır təsir göstərmiş və bu vəziyyət vergilərin ödənilməsinə də təsirsiz ötüşməmişdi. Belə ki, 1874-cü ildə ilk dəfə olaraq xəzinə vergilərinin ödənilməsində kəsirlər yaranmış, 10.322 rubl məbləğində olan oklad və zemski vergilərinin yalnız $\frac{1}{3}$ hissəsi, daha dəqiq desək 2.998 rubl 75 qəpiyi ödənilmişdi.²

1886-cı ildə Dərbənddə daşınmaz əmlakın yenidən qiymətləndirilməsi həyata keçirilmiş, şəhər daxilində olan daşınmaz əmlakın dəyəri 5.417 rubl, ondan alınan 10%-lik verginin məbləği 541 rubl 70 qəpik, şəhər kənarındakı daşınmaz əmlakın dəyəri 78.688 rubl 45 qəpik və ondan alınan 5%-lik verginin məbləği 3.934 rubl 42 qəpik həcmində müəyyən edilmişdi.³ 1887-ci il 12 may tarixli qanunla Dağıstan vilayətinin bütün şəhərlərində su daşınması istisna olmaqla yük daşınma fəaliyyət sahəsi də vergiyə cəlb edilmişdi. 1887-ci ilin iyulunda aparılmış hesablamalara görə, Dərbənddə fəaliyyətin bu növü ilə 60 nəfərin məşğul olduğu müəyyən edilmiş və şəhər polisinin 20 iyul 1887-ci il tarixli qərarı ilə onlar üç qrupa bölünmüşdü: faytonçular, atla yük daşıyanlar, öküz və camışla yük daşıyanlar. 1888-ci il yanvarın 1-dən birinci qrupun üzərinə illik 3 rubl, ikinci qrupun üzərinə 1 rubl, üçüncü qrupun üzərinə isə 75 qəpik vergi qoyulmuşdu.⁴ 1883-cü ildə im-

periyada qüvvədə olan hərbi mükəlləfiyyətlər Qafqaza da şamil edildi. Qafqazın müsəlman əhalisinə etibar etməyən çar hökumətinin 28 may 1886-cı il tarixli fərmanı ilə müsəlman əhalisinin hərbi mükəlləfiyyəti xüsusi pul vergisi ilə əvəz edildi.¹ Hərbi pul vergisinin həcmi və toplanması qaydaları haqqında 9 iyun 1887-ci il qanununa görə, hərbi vergi orduya xidmətə çağırılan şəxsin üç illik orta əmək haqqı nəzərə alınmaqla hesablanmalı idi. 28 iyun 1887-ci il tarixli fərmanla hərbi vergi Qafqazın o cümlədən Dərbəndin dağ yəhudilərinə də şamil olundu.²

XIX əsrin 90-cı illəri - XX əsrin əvvəllərində vergi yükünün ağırlaşması və yeni-yeni vergilərin tətbiq edilməsi nəticəsində Dərbənd əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyəti daha da ağırlaşmışdı. 1892-ci il qubernator icmalına əsasən, Dərbənd şəhərinin mədaxili, aksiz və mənzil mükəlləfiyyəti üzrə vergi daxilolmaları aşağıdakı qaydada olmuşdu:

Şəhərin daşınmaz əmlakı və töycü obyektlərindən - 5.127 rubl.

Daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsindən - 8.637 rubl 26 qəpik.

Ticarət və sahibkarlıq fəaliyyəti üçün verilən sənəddən - 1.295 rubl.

Yük və sərnişin daşıyanlardan - 316 rubl.

Cərimələrdən - 519 rubl 20 qəpik.

Daşınan əmlakın hərrac satışından - 42 qəpik.

Şəhərə gətirilən və aparılan maldan - 338 rubl 82 qəpik.

Xırda və təsadüfi gəlirlərdən - 429 rubl 83 qəpik.

Borclardan - 1.919 rubl 07 qəpik.

Şəhər kapitalından - 40 rubl.

Başqa mənbələrdən - 556 rubl 60 qəpik.

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 256

² Yenə orada, s. 275

³ Yenə orada, s. 286

⁴ Yenə orada, s. 286

¹ Сумбатзаде А.С. Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане. М., Наука, 1972, с. 111

² Козубский Е.И. Göstərilən əsəri, s.287-288

Spirtili içkilərdən alınan aksiz vergisi - 26.987 rubl 13 qəpik.

Patent vergisi - 3.095 rubl 79 qəpik.

İçki aksizi qaydalarını pozanlardan alınan cərimə - 23 rubl

Tütün aksizi - 55 rubl 24 qəpik.

Patent vergisi - 1.455 rubl

Tütün aksiz qaydalarını pozanlardan alınan cərimə - 160 rubl 11 qəpik.

Mənzil mükəlləfiyyəti vergisi - 1.706 rubl 13 qəpik.¹

Cəmi - 52.661 rubl 60 qəpik.

Göründüyü kimi, XIX əsrin 90-cı illərində Dərbənd şəhərinin mədaxil hissəsi, mənzil mükəlləfiyyəti, içki və tütün aksizi də daxil olmaqla yığılan vergilərin yarısından çoxunu spirtili içkilərdən alınan aksiz və patent vergisi təşkil edirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, aksiz vergiləri və mənzil mükəlləfiyyətlərindən alınan vergilər Dərbənd şəhərinin büdcəsinə yox, birbaşa imperiya xəzinəsinə daxil olurdu. Məhz bunun nəticəsi idi ki, Dərbənd şəhərinin gəlirləri çox vaxt onun xərclərini ödəmirdi. Belə ki, Dərbəndin mədaxili 1891-ci ildə 24.562 rubl 13 qəpik, 1892-ci ildə 19.179 rubl 20 qəpik, 1893-cü ildə 19.011 rubl 93 qəpik, 1894-cü ildə isə 19.662 rubl 65 qəpiyə bərabər olduğu halda, şəhərin xərcləri müvafiq olaraq 17.023 rubl 51 qəpik, 22.783 rubl 76 qəpik, 22.155 rubl 37 qəpik, və 20.549 rubl 42 qəpik təşkil etmişdi.² Yaranmış çətin maliyyə durumundan çıxmaq üçün şəhər ictimai idarəsi müxtəlif tədbirlərə əl atmalı olurdu. Şəhər idarəsinin 24 iyun 1796-cı il tarixli iclasının 7 sayılı qərarı ilə şəhərin dəniz sahili çimərlikləri üzərinə hər mövsüm üçün 2 rubl məbləğində vergi

qoyulması bu qəbildən olan tədbirlər sırasına daxil idi.¹ E.İ.Kozubskinin tərtib etdiyi 1896-1905-ci illərdə Dərbənd şəhərinin gəlir və xərclərini əks etdirən cədvəl 4.9-da² əksini tapmış statistik məlumatlar da Dərbəndin ağır maliyyə vəziyyətindən hələ də çıxma bilmədiyini göstərir.

Cədvəl 4.9

Dərbənd şəhərinin 1896-1905-ci illərdə gəlir və xərcləri

İllər	Gəlirlər		Xərclər	
	rubl	qəpik	rubl	qəpik
1896	31581	88	28672	59
1897	27274	26	25714	81
1898	26020	11	30210	01
1899	45487	81	43613	57
1900	43487	64	39432	94
1901	60842	25	59057	42
1902	102634	97	95527	75
1903	124213	28	125439	81
1904	121334	79	120093	58
1905	128911	77	136712	48

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Dərbənd şəhərinin mədaxil hissəsinin təqribən 60%-i yalnız şəhər polisinin saxlanması sərəf edilirdi. Dərbənd əhalisi şəhər büdcəsinə ödədiyi vergilərlə bərabər dövlət xəzinəsi qarşısında da vergi və mükəlləfiyyətlər daşıyırdı. Dövlət xəzinəsinə ödənilən vergilər əsasən oklad, zemski vergilərindən ibarət idi. Qubernator icmallarına əsasən oklad və zemski vergilərinin strukturu aşağıdakı qaydada olmuşdur:

¹ Мурадалиева Э.Б. Города Северного Азербайджана во второй половине XIX в. Учебное пос. Баку: Изд. Бакинского университета, 1991, с. 6-19

² Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 312-313

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, с. 365

² Козубский Е.И. Göstərilən əsəri, s. 446-451

Oklad vergiləri:

1. Kəndli pay torpaqlarından alınan dövlət torpaq vergisi
2. Digər torpaqlardan alınan dövlət torpaq vergisi
3. Şəhərin daşınmaz əmlakından alınan vergi
4. Dövlət töycü vergisi
5. Müsəlmanlardan alınan hərbi vergi
6. Mənzil vergisi

Zemski vergiləri:

1. Töycü verən kəndlilərdən alınan torpaq zemski vergisi
2. Xəzinə kəndlilərindən alınan zemski vergisi
3. Şəhərin daşınmaz əmlakından alınan zemski vergisi
4. Xüsusi torpaq sahiblərindən alınan zemski vergisi
5. Fabrik-zavod, ticarət yerlərindən alınan 2%-lik zemski vergisi
6. Torpaq vergisi verən kəndlilərdən alınan zemski vergisi¹

1909-cu ilin statistik məlumatlarına görə, Dərbənd əhalisinin ödədiyi zemski vergisinin məbləği 10.008 rubl, dövlət torpaq və töycü vergisinin məbləği 10.533 rubl, hərbi verginin məbləği isə 744 rubl 83 qəpiyə (cəmi 21.285 rubl 83 qəpik) bərabər olmuşdu.² İkiqat vergi ilə yüklənmiş Dərbənd əhalisinin ödəmə imkanları olmadığı üçün ildən-ilə vergi borclarının məbləği artmaqda idi. Hesablamalar göstərir ki, Dərbənd əhalisinin vergi borclarının məbləği 1897-ci ildə 11.665 rubl 87 qəpik,³ 1902-ci ildə 14.413 rubl 68 qəpik,⁴ 1903-cü ildə 12.757 rubl 29 qəpik,⁵ 1904-cü ildə 19.855 rubl 02 qəpik,⁶

1905-ci ildə 10.932 rubl 66 qəpik,¹ 1906-cı ildə 22.186 rubl 28 qəpik,² 1908-ci ildə 36.713 rubl 81 qəpik,³ 1909-cu ildə 43.115 rubl 49 qəpik,⁴ 1911-ci ildə isə 47.319 rubl 60 qəpiyə bərabər olmuşdu.⁵ 1906-cı ilə müqayisədə şəhər əhalisinin vergi borcları 33% artmışdı. Qeyd edilən faktlar XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Dərbəndin vergi verən əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin acınacaqlı halda olmasını təsdiq edir ki, bu da çarizmin vergi siyasətinin müstəmləkəçilik xarakterinin bariz nümunəsi idi.

¹ Обзор Дагестанской области за 1907 год. Темир-Хан-Шура, 1909, с. 1

² Даниялов Г.Д. Классовая борьба в Дагестане во второй половине XIX-нач. XX вв. Махачкала, 1970, с. 126

³ Обзор о состоянии Дагестанской области за 1897 год. Темир-Хан-Шура, 1898, с. 43

⁴ Обзор Дагестанской области за 1902 год. Темир-Хан-Шура, 1903, таб. 12

⁵ Обзор Дагестанской области за 1903 год. Темир-Хан-Шура, 1904, таб. 11

⁶ Обзор Дагестанской области за 1904 год. Темир-Хан-Шура, 1905, таб. 10

¹ Обзор Дагестанской области за 1905 год. Темир-Хан-Шура, 1907, таб. 11

² Обзор Дагестанской области за 1906 год. Темир-Хан-Шура, 1908, таб. 11

³ Обзор Дагестанской области за 1908 год. Темир-Хан-Шура, 1909, таб. 10

⁴ Обзор Дагестанской области за 1909 год. Темир-Хан-Шура, 1910, таб. 11

⁵ Обзор Дагестанской области за 1911 год. Темир-Хан-Шура, 1912, таб. 11

NƏTİCƏ

Beş min illik zəngin, keşməkeşli tarixə malik olan Dərbənd əsrlər boyu Azərbaycanın möhtəşəm, yenilməyən sərhəd qala şəhəri, qaynaqların qan yaddaşına hopmuş dəmir qapı rolunu oynamışdır. Səfəvi imperatorluğunun zəifləməsi, XVIII əsrin başlanğıcında vahid Azərbaycan dövlətçiliyinin tənəzzülü zaman-zaman torpaqlarımıza işğal prizmasından baxan yadellilərin əlinə tarixi şans vermiş oldu. 1722-ci ildə I Pyotrun, 1796-cı ildə qraf V.Zubovun yürüşləri zamanı Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsi, o cümlədən Dərbənd zəbt olunsa da yaranmış tarixi şərait həmin ərazilərin uzun müddət Rusiya imperiyasının işğal altında qalmasına mane oldu. XIX əsrin başlanğıcında Qafqazda açıq işğal siyasətinə başlayan Rusiya nəhayət ki, Cənubi Qafqaza giriş qapısı olan Dərbənd şəhərini işğal etməyə nail oldu. 1806-cı il iyun ayının 22-də general Qlazenapın rəhbərliyi altında rus qoşunlarının Dərbəndi işğal etməsi ilə inzibati baxımdan Quba xanlığının tərkibində olan Dərbəndin müstəqilliyinə həmişəlik son qoyulmuş oldu.

Beləliklə də, Dərbəndin inzibati idarəçilik, sosial-iqtisadi və siyasi tarixində yeni bir mərhələ başlandı. Rusiya işğalının ilk mərhələsində Sabnova kəndi istisna olmaqla Ulus mahalına daxil olan kəndlər Dərbənd xanı vəzifəsinə təyin edilmiş Tarku şamxalının idarəçiliyinə verilmiş, Dərbənd şəhərində isə "hərbi-xalq" idarə üsulu yaradılaraq komendant vəzifəsi təsis edilmişdi. Xalq idarə üsulunun təmsilçisi kimi Rusiyaya sədaqətinə görə, şəhər rəisi təyin edilmiş Əlipənah bəy vergi toplamaq, xırda məhkəmə işlərini aparmaq və s. kimi səlahiyyətlərə malik olsa da tamamilə qalanın komendantı olan rus zabitindən asılı idi. 1812-ci ildə komendantların özbaşınalığının qarşısını almaq üçün Dərbənd əyalətə çevrilmiş və qalanın komendantı Dağıstan hərbi rəisinə təbə edilmişdi. 1840-cı il 10 aprel qanununa əsasən, Cənubi Qafqazda qu-

berniya idarə üsulu təşkil edilmiş və Dərbənd qəza statusu ilə Xəzər vilayətinin tərkibinə qatılmışdı. 14 dekabr 1846-cı il tarixli "Əsasnamə"yə görə, Xəzər vilayəti ləğv edilmiş, tarixi Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsi yeni yaradılmış Şamaxı, bir hissəsi Tiflis, bir hissəsi isə Dərbənd quberniyasının tərkibinə daxil edilmişdi. Dərbəndin quberniya mərkəzinə çevrilməsi şəhərin inkişafına müsbət təsir göstərmişdi. 1860-cı il 10 iyun tarixli "Əsasnamə" ilə Dərbənd quberniyası ləğv edilmiş və Dərbənd şəhəri yeni yaradılmış Dağıstan vilayətinin tərkibinə qatılmışdı. Beləliklə, çarizmin müstəmləkəçi inzibati-idarə siyasəti nəticəsində inzibati baxımdan heç zaman Dağıstanla bağlı olmayan Dərbənd şəhəri Azərbaycandan qoparılmışdı. Bununla da Dərbəndin özgələşdirilməsi, yadlaşdırılması prosesinin əsası qoyulmuşdu. Dərbəndin inzibati idarə sistemində növbəti dəyişiklik 1895-ci ildə baş vermişdi. Şəhər "Əsasnamə"sinin tətbiqi ilə əlaqədar Dərbənddə yaradılmış sadələşdirilmiş şəhər ictimai idarəsi mütləqiyyətin devrilməsinə qədər fəaliyyət göstərmişdi.

Rusiya işğalına qədər Dərbənd əhalisinin sayı haqqında dəqiq məlumatlar əldə etmək mümkün deyildir. Xanlıqlar dövründə şəhər əhalisinin siyahıyaalma materiallarının, vergi siyahılarının dövrümüze qədər gəlib çıxması Dərbənd xanlığı və şəhərinin əhalisinin sayı haqqında konkret fikir söyləməyə imkan vermir. XVIII əsrin sonu- XIX əsrin əvvəllərində rus qoşunlarının Dərbəndə yürüşünün iştirakçıları olmuş F.F.Simonoviç, P.Q.Butkov, A.İ.Axverdov və başqalarının verdiyi məlumatlara görə, Ulus mahalı ilə birlikdə Dərbənd şəhərində 4000-ə qədər ailə, hər iki cinsdən isə 9-10 min əhali yaşamışdır. Rusiya işğalından sonra Dərbənddə keçirilmiş 1810-cu il tarixli əhali siyahıyaalınmasına əsasən, Dərbənd şəhərində qeydə alınmış 1.522 ailədə kişi cinsindən 4.175 nəfər, Ulus mahalında isə 284 ailə olmuşdur. XVIII əsrin sonuna nisbətən Dərbənd əhalisinin sayının 1810-cu ildə nəzərə cərpacaq dərəcədə azalması Rusiya işğalının acı nəticələri və

Rusiya-İran müharibəsi ilə əlaqədar olmuşdu. Müharibənin başa çatmasından sonra yaranmış sabitlik əhalinin say dinamikasının artmasına təsir göstərmişdi. Məhz bunun nəticəsidir ki, artıq 1824-cü il siyahıyaalınması zamanı Dərbənddə 11.060 nəfər əhalinin yaşaması müəyyən edilmişdi. XIX əsrin 30-40-cı illərində Dərbənddə həyata keçirilmiş kameral təsvirlərə əsasən, əhalinin sayında ciddi artım baş verməmişdi.

XIX əsrin 40-70-ci illərində Dərbənddə marena istehsalının genişlənməsi, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına və təbii ki, sayının artmasına da səbəb olmuşdu. Belə ki, 1859-cu ildə şəhər əhalisinin sayı 13.470, 1866-cı ildə isə 14.514 nəfərə çatmışdı. Marena istehsalının tənəzzülü əhalinin sayına da mənfi təsir göstərmişdi. 1886-cı il ailə siyahıyaalmalarına görə, şəhər əhalisinin sayı 11.535 nəfərə enmişdi. 1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalmasına görə, Dərbənd əhalisinin sayının nisbi artımı (14.614 nəfər) üzümçülük və bağçılıq təsərrüfatının inkişafı nəticəsində mümkün olmuşdu. XIX əsrin sonunda Petrovsk-Dərbənd, Dərbənd-Bakı, Petrovsk-Biləcəri dəmir yol xətlərinin işə düşməsi ilə şəhərdə bağçılıq, bostançılıq, üzümçülük və balıqçılıq təsərrüfatlarının inkişafı əhalinin sayının sürətli artımına gətirib çıxarmışdı. 1908-ci ildə Dərbənd əhalisinin sayı rekord həddə - 35.415 nəfərə çatmışdı. 1917-1920-ci illərdə Rusiyada baş vermiş hadisələr - oktyabr çevrilişi, vətəndaş müharibəsi, bolşevik terroru və s. Dərbənd əhalisinin sayının kəskin azalmasına, əhalinin kütləvi şəkildə başqa ölkələrə köçməsinə səbəb olmuşdu. 1920-ci ildə şəhər əhalisinin sayının 18.859 nəfərə enməsi bütün bu proseslərin məntiqi nəticəsinin göstəricisi idi. 1920-1926-cı illərdə nisbi sakitliyin yaranması əhalinin sayına da müsbət təsir göstərmiş və 1926-cı il Ümumittifaq siyahıyaalınması zamanı Dərbənd əhalisinin 23.097 nəfərə qədər artması müəyyən edilmişdi.

Xanlıqlar dövründə Dərbənd xanlığının ərazisi Dərbənd şəhəri və Ulus mahalından ibarət olmuş və 1883-cü ilə qədər Ulus mahalı inzibati baxımdan Dərbənd şəhərinə tabe olmuşdu. Ulus mahalına məxsus kəndlərin sayı haqqında mənbələrdə müxtəlif məlumatlar vardır. Bəzi məlumatlara görə, Ulus mahalında 15, digər məlumatlara görə isə 17 və hətta 9 kənd olmuşdu. 1883-cü ildə Dağıstan vilayətinin inzibati idarə sistemində edilmiş dəyişikliklər nəticəsində Ulus mahalı Kurə dairəsinə daxil edilmiş və əvvəllər bu mahala məxsus Sabnova kəndi inzibati baxımdan Dərbəndin təbəçiliyində qalmışdı. Rusiya işğal dövründə şəhərin əhalisi Dərbənd qalası, forştat və Ulus mahalının kəndlərində, 1883-cü ildən sonra isə yalnız Sabnova kəndində məskunlaşmışdı. Dərbənddə əhalinin məskunlaşmasında müəyyən mənada dini və etnik prinsiplər gözlənilirdi. Belə ki, şəhərin müsəlman əhalisi Dərbəndin 9 məhəlləsində, forştat hissəsində və Sabnova kəndində, ruslar "soldatskaya slabodka" adlanan rus məhəlləsində, yəhudilər Dubara adlı yerdə salınmış yəhudi məhəlləsində, ermənilər isə rus və yəhudi məhəllələrində məskunlaşmışdılar.

Dərbənd əhalisinin tərkibinin araşdırılması bir sıra əhəmiyyətli nəticələrin aşkara çıxarılmasına səbəb olmuşdur. Statistik məlumatların təhlili göstərmişdir ki, XIX əsrin 60-cı illərinə qədər Dərbənd əhalisinin cinsi strukturunda qadınlar üstünlük təşkil etmiş, sonrakı dövrlərdə isə bu nisbət kişi əhalisinin xeyrinə dəyişmişdi. XX əsrin əvvəllərində şəhər əhalisinin cinsi strukturunda kişilərin üstünlüyü daha qabarıq xarakter almış, hətta 1906-1915-ci illər arasında kişilərin sayı qadınlardan iki dəfə artıq olmuşdu. Araşdırmalar göstərir ki, bunun əsas səbəbi iş ardınca Dərbəndə gələrək müvəqqəti məskunlaşmış kişi əhalisinin axını ilə bağlı olmuşdur. Şəhər əhalisinin yaş-cins strukturunu müəyyən etmək üçün mənbələrdə məlumatların kasadlığı böyük çətinlik yaratsa da, 1886-

cı il ailə siyahıyaalması və 1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalması materiallarının təhlili göstərmişdir ki, şəhər əhalisinin böyük əksəriyyətini uşaqlar, yeniyetmə və gənclər təşkil etmişdir. Uzunömürlülük baxımından Dərbənd əhalisi arasında kişilərə nisbətən qadınların xüsusi çəkisi yüksək olmuşdu.

XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərinə aid qaynaqlarda Dərbəndin etno-siyasi xəritəsində yalnız Azərbaycan (türk), erməni və yəhudi etnoslarının adı çəkilir ki, onların arasında yalnız Azərbaycan türkləri şəhərin aborigen (yerli) əhalisi olmuşlar. Erməni və rus mənşəli əhalinin Dərbəndə gəlməsi I Pyotrun Xəzər sahili yürüşündən sonrakı dövrlərə təsadüf edir. Ruslar özlərinə sosial-etnik dayaq yaratmaq məqsədi ilə erməni və rus əhalisinin şəhərə köçürülməsinə hər vəchlə yardım göstərirdilər. XIX əsrin sonlarına aid qaynaqlarda Dərbənd əhalisinin etnik tərkibində bir sıra yeni etnosların – alman, polyak, fin, gürcü, latış, ləzgi, fars və başqalarının adı çəkilse də onların sayı o qədər də çox deyildi. Çarizmin ruslaşdırma, xristianlaşdırma istiqamətində bütün cəhdlərinə baxmayaraq XX əsrin əvvəlinə qədər Dərbənd əhalisinin etnik tərkibində ciddi dəyişiklik yaratmaq mümkün olmamışdı. Belə ki, 1897-ci ildə şəhər əhalisinin 4,2%-i erməni, 14,9%-i yəhudi və 7,5 %-i ruslardan ibarət olduğu halda, əhalinin mütləq əksəriyyətini azərbaycanlılar (türklər) təşkil edirdi. XX əsrin ilk onilliklərində isə şəhər əhalisinin etnik tərkibində qeyri-türklərin xeyrinə dönüş yaranmışdı. 1926-cı il siyahıyaalınmasına görə, şəhər əhalisinin 23%-ni ruslar, 28,6%-ni yəhudilər, 3,5%-ni isə ermənilər təşkil edirdi.

Dərbənd əhalisinin dini mənsubiyyətinə görə, tərkibi müəyyən mənada etnik tərkibi ilə uzlaşırdı. Dini mənsubiyyətinə görə, əhali islam, xristianlıq və iudaizm dinlərinə sitayiş edirdilər. Dərbənd şəhəri əhalisinin əksəriyyətini, xüsusilə də XX əsrin əvvəllərinə qədər şiə, az bir qismini isə sünni əhali təşkil edirdi. Xristian əhali içərisində ruslar pravoslav, ermə-

nilər qriqoryan, az miqdarda əhali isə protestant, katolik və lüteran təriqətinə etiqad edirdilər.

XIX əsrin 60-cı illərinə qədər Dərbənd əhalisinin sosial tərkibində yalnız sadə əhali, bəy, zadəgan, din xadimləri (mü səlman, erməni və yəhudi din xadimləri) kateqoriyalarının adlarına rast gəlinir.

1886-cı il ailə siyahıyaalmalarında əhalinin sosial tərkibində zadəgan, bəy, pravoslav ruhani, fəxri vətəndaş, tacir, şəhərli, məmur kateqoriyalarının adları çəkildiyi halda kəndli və müsəlman ruhaniləri təbəqəsi haqqında məlumat yoxdur. 1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalınması materiallarında əhalinin sosial tərkibi daha bəsit sosial zümrələr çərçivəsində - irsi və şəxsi zadəganlar, ruhanilər, tacirlər, şəhərlilər, kəndlilər və xarici təbəələr şəklində verilmişdir. Qubernator icmalarına görə, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində şəhər əhalisinin tərkibində irsi və şəxsi zadəganlar, kəndlilər, hərbiçilər və xarici təbəələr kimi sosial təbəqələrin adı çəkilmiş, lakin sənətkarlar sosial zümrə kimi xatırlanmamışdır. Çox maraqlıdır ki, 1899-cu ildən etibarən Dərbənd əhalisinin sosial tərkibində kəndlilər ayrıca sosial təbəqə kimi yad edilmir. Görünür həmin vaxtdan etibarən kəndlilər şəhərli kateqoriyasına şamil edilmişdi.

Rusiya işğalı dövründə Dərbənddə maarif sahəsində də ruslaşdırma siyasəti yeridilirdi. 1834-cü ildə işğalçı rejimin icazəsiz fəaliyyət göstərən məktəblərin (məscid nəzdində olan məktəblər) qapanması haqqında göstərişi bu istiqamətdə ilk hazırlıq tədbirlərindən idi. 1838-ci ildən başlayaraq çar hökuməti tərəfindən Dərbənddə açılan məktəblərin hamısında təhsil rus dilində aparıldığı üçün azərbaycanlı (türk) əhalinin bu məktəblərə marağı olduqca aşağı idi. 1886-cı il statistikasına görə, Dərbənddə qeydə alınmış 4.883 azərbaycanlının (türkün) (kişi cinsi) 384-ü, 990 yəhudinin 345-i, 211 erməninin 154-ü, 393 rusun 262-si təhsil almışdı. Əhalinin təhsil səviy-

yəsinə görə, tərkibində müsəlman əhalinin xüsusi çəkisi sonuncu yerdə dururdu. XX əsrin əvvəllərində də bu mənzərə dəyişməmişdi. Dərbəndin müsəlman əhalisi rus məktəblərindən daha çox məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən ibtidai məktəblərdə təhsil almağa maraq göstərirdilər. Araşdırmalar göstərir ki, XIX əsrin 60-cı illərinə qədər Dərbənddə baş vermiş demoqrafik proseslərdə olduqca acınacaqlı hal müşahidə olunmuş, əhalinin təbii artım səviyyəsində geriləmə qeydə alınmış, əhalinin ölüm səviyyəsi doğum göstəricilərini üstələmişdir. Yaranmış ağır demoqrafik durumun səbəbləri əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin, sanitariya-səhiyyə xidmətlərinin aşağı səviyyədə olması, mütəmadi olaraq şəhərdə aclıq, müxtəlif yoluxucu xəstəliklərin yayılması ilə bağlı olmuşdur. XIX əsrin 90-cı illəri - XX əsrin əvvəllərində bu mənzərə dəyişmiş, əhalinin təbii artımında yüksəliş baş vermişdi ki, bu da Dərbəndin Ümumrusiya dəmir yol xətlərinə qoşulması və iqtisadiyyatın inkişafı nəticəsində mümkün olmuşdu.

Uzun müddət, o cümlədən Rusiya işğalı dövründə də (1867-ci ilə qədər) istehkam, müdafiə xarakterli qapalı şəhər statusuna malik olduğu üçün Dərbənddə ciddi miqrasiya prosesləri baş verməmişdir. 1796-cı ildə şəhəri tərk etmiş ermənilərin 1806-cı ildən sonra geri qayıtması istisna olmaqla genişmiqyaslı əhali yerdəyişməsi qeydə alınmamışdır. Bütün XIX əsr boyu erməni, xüsusilə də yəhudi və rusların Dərbənd istiqamətində miqrasiyasında hiss olunmazlıq XX əsrin əvvəllərində kəskin şəkildə pozulmuş, 1897-ci ilə müqayisədə 1926-cı ildə yəhudilərin sayı 14,9 %-dən 28,6 %-dək, rusların sayı isə 7,5 %-dən 23 %-dək artmışdı. XIX əsrin 40-70-ci illəri və XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində qəsbkarlıq məqsədilə Dərbənddə müvəqqəti yaşayan miqrantların sayı isə xeyli yüksək olmuşdu.

XIX əsrin 40-cı illərinə qədər Dərbənddə təsərrüfatın ənənəvi növləri olan əkinçilik, heyvandarlıq, bağçılıq, bos-

tançılıq, sənətkarlıq və ticarət üstünlük təşkil etmişdi. Marena istehsalının genişlənməsi qeyd edilən ənənəvi təsərrüfat sahələrinə marağın nisbətən azalmasına səbəb olsa da, XIX əsrin 70-ci illərində marena böhranı yenidən əhalinin həmin sahələrə qayıdışına təkan vermişdi. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Dərbəndin Ümumrusiya bazarına daha fəal cəlb edilməsi, kommunikasiya şəbəkələrinin genişlənməsi, üzümçülük, bağçılıq, bostançılıq və balıqçılıq təsərrüfatlarının sürətli inkişafına, onların sənaye xarakterli olmasına gətirib çıxarmışdı. Bununla belə, Dərbəndin vergi verən əhalisinin sosial-iqtisadi durumu o qədər ürəkaçan olmamışdı. Statistik məlumatlar göstərir ki, əhali ikiqat vergi ağırlığı ilə (şəhər büdcəsinə və dövlət xəzinəsinə) yüklənmişdi. Şəhərdə daşınmaz əmlakın bütün növlərinin ticarət, sahibkarlıq fəaliyyətinin hər bir sahəsinin vergiyə cəlb edilməsi ilə yanaşı, əhali xəzinə qarşısında da çoxsaylı oklad və zemski vergiləri ödəmək məcburiyyətində qalmışdı. Bütün bunların nəticəsi idi ki, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində əhalinin vergi borclarının məbləği ildən-ilə artmaqda davam edirdi.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev M.Q. Xanlıqlar və rus müstəmləkəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər (XIX əsrin 40-cı illərinə qədər). Dərs vəsaiti. Bakı: Adiloğlu, 2005, 232 s.
2. Azərbaycan Respublikası Milli Dövlət Tarix Arxivi.
3. Azərbaycan tarixi. Ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər. Bakı: Elm, 1993, 284 s.
4. Azərbaycan tarixi. (Ən qədim dövrlərdən XX əsrədək). Bakı: Azər nəşr, 1994, 688 s.
5. Azərbaycan tarixi. (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Bakı: Azərbaycan, 1996, 872 s.
6. Azərbaycan tarixi: Yeddi cildə. III c. (XIII-XVIII əsrlər). Bakı: Elm, 1999, 584 s.
7. Azərbaycan tarixi: Yeddi cildə. IV c. (XIX əsr). Bakı: Elm, 2000, 508 s.
8. Azərbaycan tarixi: Yeddi cildə. V c. (1900 – 27 aprel 1920). Bakı: Elm, 2001, 672 s.
9. Azərbaycan tarixi atlası. Bakı: Bakı Kartoqrafiya fabriki, 2007, 56 s.
10. Bestujev – Marlinski A.A. Molla Nur. Povest. Bakı: Yazıçı, 1988, 168 s.
11. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: "Azər nəşr", 1989, 336 s.
12. Əliyev F.M. XVIII əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşr, 1960, 136 s.
13. Əsədov F. Dərbənd xanlığı (tarixi öçerk). Bakı: Bakı Universiteti, 2004, 94 s.
14. Fərzəlibəyli Ş. Quba tarixi. Bakı, 2001, 386 s.
15. Gülmalıyev M.M. XVIII əsrin son rübü – XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi strukturu. Bakı: Elm, 1983, 280 s.

16. İbişov S.Ə. Quba xanlığının əhalisi (tarixi-demoqrafik tədqiqat). NDA. Bakı, 2007.
17. İsmayılov M. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı: Azərb.SSR EA-nın nəşri, 1960, 240 s.
18. Kazımov İ. Naxçıvan bölgəsinin tarixi-demoqrafik tədqiqi (1828-1920-ci illər). NDA. Naxçıvan, 2003.
19. Quliyev N.Ə. Naxçıvan xanlığının əhalisi (tarixi-demoqrafik tədqiqat). NDA. Naxçıvan, 2007.
20. Mahmudov Y.M. Odlar yurduna səyahət. Bakı: Gənclik, 1980, 120 s.
21. Mahmudov Y.M. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı: Gənclik, 1985, 186 s.
22. Mahmudov Y.M. Azərbaycan tarixi. İntibah dövrü. Bakı: "Altay dünyası", 1996, 84 s.
23. Mahmudov Y.M. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. Bakı: Təhsil, 2005, 140 s.
24. Musa Kalankatlı. Alban tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Bakı: Elm, 1993, 302 s.
25. Mustafazadə T. Quba xanlığı. Bakı: Elm, 2005, 457 s.
26. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə.
27. Onullahi S. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri (Sosial-iqtisadi tarixi). Bakı: Elm, 1982, 280 s.
28. Piriye V. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı: Nurlan, 2003, 458 s.
29. Piriye V. Dərbəndin XIII-XIV əsrlərdəki tarixi-siyasi coğrafiyasından // Tarix İnstitutunun Elmi əsərləri. c. XIX, 2005.
30. Şükürov K.K. Azərbaycan əhalisi: öyrənilməsi tarixi və qaynaqları (qədim zamanlardan müasir dövrədək). Bakı: Elm, 2004, 978 s.
31. Şükürov K., Cavadova Z. Kameral təsvirlər Şimali Azərbaycanın əhali tarixi və demoqrafiyasına dair qaynaq kimi // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası 2000, №4, s. 45-62.

32. Verdiyeva H.Y. XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın əhalisi. Bakı, 1993, 134 s.
33. Vəlili (Baharlı M.H.). Azərbaycan coğrafi təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizət. Bakı: Azərnəşr, 1993, 208 s.
34. Vəliyev T.T. İmperializm dövründə Azərbaycanın sənayesi və proletariati. Bakı: Elm, 1987, 254 s.

Rus dilində

35. Абдуллаев Г.Б. История Северо-восточного Азербайджана в 60-80 гг. XVIII в. Баку: Изд. АН Азерб. ССР, 1958, 211 с.
36. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией. Баку: Изд. АН Азерб. ССР, 1965, 621 с.
37. Азербайджанцы. Историко-этнографический очерк. Баку: Элм, 1998, 300 с.
38. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Т. I-XII. Тифлис, 1866-1904.
39. Алиева В.Ф. Население Дагестана на рубеже веков. Махачкала: Юпитер, 1999.
40. Ализаде А.А. Социально-экономическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку: изд.АН Азерб. ССР, 1956, 420 с.
41. Артамонов М.Н. Древний Дербент /Советская археология. М., 1946. № 8.
42. Ашурбейли С. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.). Баку: Элм, 1983, 344 с.
43. Бакиханов А. Гюлистан-и Ирам. Баку: Элм, 1991, 304 с.
44. Бартольд В.В. Дербент//Собрание сочинений. Т. III.
45. Бартольд В.В. К истории Дербента // ЗВО, т. XIX, СПб., 1909, с. V-VI.
46. Бартольд В.В. Новое известие о стенах Дербента // ЗВО, т. XXI, СПб., 1911-1912, с. IV-V.

47. Бартольд В. Дербент. Перевод с франц. из Энциклопедии Ислама. т. I. Париж, 1913, с. 962-970.
48. Березин И.Н. Путешествие по Дагестану и Закавказью с картами, планами и видами замечательных мест. Ч. 2. СПб. Казань: 1850, 128 с.
49. Березинский Н.А. Статистический очерк городов Дагестана (Результаты городской переписи 1923 года) // Бюллетень Дагестанского Статистического Управления, 1923, с. 1-12.
50. Бестужев-Марлинский А.А. Избранные произведения. Баку: Азернешр, 1990, 228 с.
51. Броневский С.М. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. Собрания и пополненные С. Броневским. М., Типогр. С. Селиванского, 1823, 465 с.
52. Броневский С.М. Исторические выписки о сношениях России с Персией, Грузией и вообще с горскими народами, в Кавказе обитающими, со времен царя Иоанна Васильевича донные. СПб.: Центр «Петербургское Востоковедение», 1996, 240 с.
53. Булатов Б.Б. Дагестан на рубеже XIX-XX вв. Махачкала, 1996.
54. Бутков П.С. Записка персидского похода 1796 г. или все, что я видел, слышал, узнал // Соч., т. 2. СПб., 1869.
55. Волков Е.З. Динамика народонаселения за 80 лет. М., 1930.
56. Всеподданнейшая записка по управлению Кавказским краем графа И.И. Воронцова-Дашкова. СПб., 1907, 1913.
57. Всероссийская городская перепись 1923 года. I. Владения и квартиры городов ДСССР // Труды Дагестанского Статистического Управления. Вып. III. Махачкала, 1924.
58. Гаджиев В.Г. Роль России в истории Дагестана. М.: Наука, 1965, 391 с.

59. Гасанов И.М. Частновладельческие крестьяне Азербайджана в первой половине XIX века. Баку: Изд. АН. Азерб. ССР, 1957, 234 с.
60. Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. Ремесло и ремесленные центры. Баку: Элм, 1982, 282 с.
61. Гольденберг Л.А. Рукописные карты и планы XVII века как источник по истории города Дербента // Археологический сбор. за 1963 г. М., 1964, 127 с.
62. Город в формационном развитии стран Востока. М.: Наука. Гл. ред. восточной лит., 1990, 512 с.
63. Гулишамбаров С. Обзор фабрик и заводов Закавказского края. Тифлис, 1894.
64. Гусейнов Г.-Б.Я., Пашабекова С.Г. Дербентоведение. Дербент: б/и, 2005, 320 с.
65. Гусейнов Г.-Б.Я. Краткая энциклопедия города Дербента. Махачкала: Юпитер, 2005, 768 с.
66. Гусейнов Г.-Б.Я. Город тысячи легенд. Махачкала, 1982, 136 с.
67. Дагестанская область. Свод статистических данных извлеченных из посемейных списков населения Закавказья. Тифлис: Изд. Закавказского Статистического комитета, 1890, 256 с.
68. Дагестанская область: Свод статистических данных, о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Тифлис, 1893.
69. Дагестанский сборник. (составитель Е.И.Козубский.) Вып. I-II. Темир-Хан-Шура, 1902-1904.
70. Даниялов Г.Д. Классовая борьба в Дагестане во второй половине XIX- нач. XX вв. Махачкала, 1970, 293 с.
71. Дербент // Еврейская энциклопедия. Т. III. М., 1991.
72. Движение горцев Северо-восточного Кавказа в 20-50-х гг. XIX века. Махачкала, 1959, 785 с.

73. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. тт. I – VI. СПб., 1886-1888.
74. Заикин М. Населенные места Дагестана. Список населенных пунктов Дагестанской Области Темир-Хан-Шура, 1917.
75. Зубов П. Картина Кавказского края, принадлежащего России и сопредельных оному земель в историческом статистическом и этнографическом отношении. ч. I-III. СПб., 1834-1835.
76. Известие о взятии Дербента Российского Императорскими войсками. СПб., 1806, 21 с.
77. Исмаилов М.А. Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на походе XIX и начала XX вв. Баку: Изд. АН Азерб. ССР, 1964, 306 с.
78. Историческая география Азербайджана. Баку: Элм, 1987, 148 с.
79. История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные мат. под ред. М.О.Косвена и Х.М.Хашаева. М.: Изд. Вост. Лит., 1958, 372 с.
80. История Дагестана. В 4-х тт., т. I. С древн. времен - XVIII в. М.: Гл. ред. Вост. лит., 1967, 432 с.
81. История Дагестана. В 4-х тт., т. II. XIX- нач. XX в. М.: Гл. ред. Вост. лит., 1968, 368 с.
82. Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г. // Труды ЦСУ СССР. 1924, т. 20, в. 1, ч. 2; 1925, т. 21, в. 3, ч. 2; 1926, т. 27, в. 1, ч. 2; 1926, т. 27, в. 1, ч. 3
83. Йакут ал-Хами. Муджат ал-булдан. Хамдуллах Казвини. Нузхат ал-кулуб. Баку, 1983.
84. Каймаразов Г.Ш. Очерки истории культуры народов Дагестана (От времени присоединения к России до наших дней). М.: Наука, 1971, 476 с.

85. Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие городов Дагестанской АССР. Махачкала: Даг. кн. изд., 1971, 331 с.
86. Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, 164 с.
87. Кажлаев А.Н. Дербент-город музей. Махачкала: Даг.кн. изд., 1965, 72 с.
88. Керимов А.К. Историко-архитектурные памятники города Дербента. (Путеводитель). Махачкала, 1958.
89. Керимов А.К. Мой город Дербент. М.: Прозерпина, 1994, 256 с.
90. Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура: Изд. Русская типография, 1906, 648 с.
91. Козубский Е.И. Памятная книжка Дагестанской области на 1895 год // Темир-Хан-Шура, 1895, 413 с.
92. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х годах XIX в. Ч.1, М.-1: Изд. АН СССР, 1936, 463 с.
93. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х годах XIX в. Ч.2, М.-1: Изд. АН СССР, 1937, 478 с.
94. Комаров А.В. Народонаселение Дагестанский области // Зап. Кавказского Имп. Рус. геогр. об-ва. вып. VIII, Тифлис, 1873.
95. Комаров А.В. Список населенных мест Дагестанской области // Сборник статических сведений о Кавказе, Т.1. Тифлис, 1869.
96. Комаров А.В. Об укреплениях Дербента и о Кавказской стене. Доклад 27 сентября 1881 г. на V Археолог. съезда // Труды V Археологического съезда в Тифлисе. М., 1887.
97. Коран. Перев. и коммент. И.Ю.Крачковского. Баку, 1990, 744 с.
98. Кудрявцев А.А. Древний Дербент. АКД. М., 1975, 24 с.
99. Кудрявцев А.А. Древний Дербент. М.: Наука, 1982, 172 с.
100. Кудрявцев А.А. Великий город на Каспии. Дербент в эпоху феодализма. Махачкала: Даг. кн. изд., 1982, 184 с.
101. Кудрявцев А.А. Мусульманский город Дагестана. Сложение Дербента в домонгольский период. Махачкала, 1994, 240 с.
102. Кудрявцев А.А. Феодальный Дербент. Пути закономерностей развития города в VI – середине XIII в. М.: Наука, 1995.
103. Кудрявцев А.А. Дербенту-5000 лет. М.: Советская Россия, 1989, 160 с.
104. Кудрявцев А.А. Феодальный город Дагестана. АДД. М., 1983.
105. Кудрявцев А.А., Шихсаидов А.Р. Опыт периодизации экономического развития средневекового Дербента (VI – XVIII вв.) // Товарно-денежные отношения на Ближнем и Среднем востоке в эпоху средневековья. М., 1979.
106. Куприянова Л.В. Города Северного Кавказа во второй половине XIX века. К проблеме развития капитализма вширь. М.: Наука, 1981, 232 с.
107. Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. т.II. СПб., 1904
108. Магомедов Н.А. Экономическое развитие Дербентского ханства в XVIII в. (Ремесло, торговля, налогово-финансовая система). АКД. Нальчик, 1985, 13 с.
109. Магомедов Н.А. Дербент и Дербентское владение в XVIII- первой половине XIX в. Политическое положение и экономическое развитие. Махачкала, 1998.
110. Магомедов Н.А. Дербентское ханство в русско-иранских и русско-турецких взаимоотношениях во второй

- половине XVIII – начале XIX вв. Махачкала: Изд. ДГПУ, 2000, 128 с.
111. Магомедов Н.А. Дербент во взаимоотношениях России, Турции и Ирана в XVIII- первой половине XIX в. Махачкала, 2001.
 112. Магомедов Н.А. Взаимоотношения народов Южного Дагестана и Азербайджана в XVIII–первой половине XIX в. (Экономический политический и культурный аспекты). Махачкала: Изд. дом «Эпоха», 2004, 199 с.
 113. Магомедов Р.М. Древний Дербент – свидетель далекого прошлого Дагестана. Махачкала: Даггиз, 1940, 22 с.
 114. Магомедов Р.М. Общественно-экономический и политический строй Дагестана в XVIII-нач. XIX в. Махачкала, 1957.
 115. Магомедов Р.М. история Дагестана с древнейших времен до конца XIX в. Махачкала: Дагучпедгиз, 1968, 339 с.
 116. Мамедов Н.Р. История города Кубы в XIX – начале XX века. АКД. Баку, 1989, 26 с.
 117. Мамедов Ф.Н. Город Гянджа в XIX в. (до 1868 г.). АКД. Баку, 1978, 21 с.
 118. Мамедова Г.Н. О походе В.Зубова в Азербайджан в 1796 г. Баку: Элм, 2003, 94 с.
 119. Материалы Всесоюзной переписи населения 1926 года по Дагестанской АССР. Вып. 1-й. Список населенных мест Дагестанской АССР. Махачкала: Изд. Дагстатуправление, 1927.
 120. Материалы для истории управления Дагестанской областью. Тифлис, 1908.
 121. Материалы по истории управления Дагестана и Чечни т. III, ч. 1 (1801-1839) Махачкала, 1940.
 122. Махмудова З.У. Дербент в XIX- начале XX вв.: Этносоциальные и этнокультурные процессы. АКД. М., 2003.
 123. Махмудова З.У. Дербент в XIX-начале XX вв.: Этническая мозаичность города на «вечном перекрестке». М., 2006, 157 с.
 124. Минорский М.Ф. История Ширвана и Дербента X-XI вв. М.: Вост. Литер., 1963, 265 с.
 125. Мурадалиева Э.Б. Города Северного Азербайджана во второй половине XIX в. Учебное пос. Баку: Изд. Бакинского университета, 1991, 172 с.
 126. Мустафаев Дж.М. Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII – нач. XIX в.). Баку: Элм, 1989, 128 с.
 127. Нагиева М.К. Посемейные списки населения Дагестанской области 1886 года и переписи населения 1897 и 1926 годов. Стат. справочник. Махачкала: Наука, 2005.
 128. Народы Дагестана. М., 1995
 129. Народы Дагестана. Отв. Ред: Арутюнов С. А. Османов А.И., Сергеева Г.А. М.: Наука, 2002.
 130. Нахшунов И.Р. Экономические последствия присоединения Дагестана к России. Махачкала, 1956, 157 с.
 131. Обзор Дагестанской области за 1891. Темир-Хан-Шура, 1892.
 132. Обзоры о состоянии Дагестанской области за 1892 год (Приложения к всеподданнейшим отчетам по гражданскому и военно-народному управлениям). Темир-Хан-Шура, 1893.
 133. Обзоры о состоянии Дагестанской области за 1896 год. Темир-Хан-Шура, 1897.
 134. Обзор о состоянии Дагестанской области за 1897 год. Темир-Хан-Шура, 1898.
 135. Обзор Дагестанской области за 1899 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету военного губернатора. Темир-Хан-Шура, 1900
 136. Обзор Дагестанской области за 1902 год. Темир-Хан-Шура, 1903.

137. Обзор Дагестанской области за 1903 год. Темир-Хан-Шура, 1904.
138. Обзор Дагестанской области за 1904 год. Темир-Хан-Шура, 1905.
139. Обзор Дагестанской области за 1905 год. Темир-Хан-Шура, 1907.
140. Обзор Дагестанской области за 1906 год. Темир-Хан-Шура, 1908.
141. Обзор Дагестанской области за 1907 год. Темир-Хан-Шура, 1909.
142. Обзор Дагестанской области за 1908 год. Темир-Хан-Шура, 1909.
143. Обзор Дагестанской области за 1909 год. Темир-Хан-Шура, 1910.
144. Обзор Дагестанской области за 1911 год. Темир-Хан-Шура, 1912.
145. Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. СПб., 1836, ч.1-4.
146. Очерки истории Дагестана. т.1. Махачкала: Дагкниж, 1957, 392 с.
147. Памятная книжка Дагестанской области. Темир-Хан-Шура, 1895.
148. Памятная книжка и адресь – календарь Дагестанской области на 1901 года. Темир-Хан-Шура, 1901.
149. Пахомов Е.А. Пехлевийские надписи Дербента // Изв. О-ва обслед. и изучения Азербайджана. 1929, №8, в. V, с.3-25.
150. Пахомов Е.А. К толкованию пехлевийских надписей Дербента // Изв. АзГНИИ, т.1, в.2. Баку, 1930.
151. Пахомов Е.А. О Дербентском княжестве XII- XIII вв. // Изв. АзГНИИ. Историко-географическое отд. т.1. Вып. 2. Баку, 1930.

152. Пирцхалаишвили А. Города Закавказья (в XIX в. До реформ 1874 г.) Тбилиси: Изд. Тбил. ун-та, 2002, 304 с.
153. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Дагестанская область. СПб, 1905, Т.62.
154. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI- нач. XIX вв. Л.: ЛГУ, 1949, 385 с.
155. Полное собрание законов Российской империи. Первое собр.
156. Полное собрание законов Российской империи. Второе собр.
157. Полное собрание законов Российской империи. Третье собр.
158. Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. тт. I-III. СПб., 1886-1888.
159. Рамазанов Х.Х. Колониальная политика царизма в Дагестане в первой половине XIX в. Махачкала, 1956, 40 с.
160. Рамазанов Х.Х. Сельское хозяйство и промышленность Дагестана пореформенный период (1861-1900 гг.). Махачкала: Даг. кн. изд., 1972.
161. Рамазанов Х.Х., Шахсаидов А.Р. Очерки истории Южного Дагестана (с древн. времен до нач. XX века). Махачкала: Даг ФАН СССР, 1964, 276 с.
162. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700 гг.), Баку, 1981, 269 с.
163. Русско-Дагестанские отношения в XVII – начале XIX в. Сб. док. Отв.ред. д.и.н. В.Г.Гаджиев. М.: Наука, 1988, 357 с.
164. Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. М.: Изд. АН СССР, 1958, 560 с.
165. Сборник сведений о Кавказских гордах. Вып. VIII. Тифлис, 1875.

166. Свод статических данных извлеченных из посемейных списков населения Закавказья. Дагестанская область. Тифлис, 1890.
167. Свод статических данных извлеченных из посемейных списков населения Закавказья. Тифлис, 1893.
168. Сергеева К.П. Народонаселение Дагестана. Махачкала, 1984.
169. Состав населения Дагестанской области // Сборник сведений о кавказских горцах. Вып. VIII. 1875
170. Спасский П.И. Дербентские укрепления // Изв. Азкомистариса, вып. IV, 1929, с. 267-276.
171. Список деревням Дагестанский обл. с обознач. числа жителей в каждой деревне и с указанием местопребыв. воен. начальников отделов, окружн. начальников и наибов. Составл. в 1882 г.
172. Список населенным местам Дагестанской области. Составлен в 1888 г. Петровск, 1888.
173. Статистические сведения о Дербентской губернии// КК на 1857. Тифлис, 1856.
174. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, Великого Княжества Финляндского и Царства Польского. СПб., 1842.
175. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи. СПб., 1852 г.
176. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи. СПб., 1840 г.
177. Султанов С.А. Дербент: История возникновения и развития. Дербент. Изд. Типография, №3, 2003, 178 с.
178. Султанов С.А., Зейналов Г.Э. Дербент – город памятников мирового наследия. Баку: «Kövsər», 2006, 152 с.
179. Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке. Баку: Изд. АН Азерб. ССР, 1958, 364 с.

180. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX веке. Баку: Изд. АН. Азерб. ССР, 1964, 502 с.
181. Сумбатзаде А.С. Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане. М., Наука, 1972, 256 с.
182. Тагиев Ф.А. История города Баку в первой половине XIX века (1806-1859). Баку: Элм, 1999, 196 с.
183. Тагиров Б.Т. Народонаселение Дагестана. Махачкала, 1967.
184. Талыбов Д.А. Дербент: судьбы и люди. Исторические заметки. Махачкала: б/и, 2002, 182 с.
185. Тарихи Дербент-наме. Под. Ред. М.Алиханова-Аварского. Тифлис: Типография В.И.Либермана, 1898, 192 с.
186. Умаев А. Процессы капиталистического развития в сельском хозяйстве Азербайджана в конце XIX нач. XX вв. Баку: Элм, 2002, 530 с.
187. Феодалные отношения в Дагестане XIX – нач. XX в. Архивные материалы. Сост., предисловие и примечания Х. – М.Хашаева. М.: Гл.ред. Вос. лит., 1969, 396 с.
188. Френ Х. О надписях города Дербента // Труды и летопись об-ва истории и древностей российских. т. VIII. М., 1837, с.101-128.
189. Хан-Магомедов С.О. Ворота Дербента//Архитектурное наследство. М., 1972. №20.
190. Хан-Магомедов С.О. Дербент и Даг-бары. М., 2002.
191. Хан-Магомедов С.О. Стены и башни Дербента // Архитектурное наследство. М., 1963. №17.
192. Хан-Магомедов С.О. Ханский дворец в Дербенте // Памятники культуры. М., 1961. №3.
193. Хан-Магомедов С.О. Дербент. М., 1958.
194. Хан-Магомедов С.О. Дербент. Горная стена. Аулы Табасарана. М.: Искусство, 1979, 286 с.

195. Хашаев Х.М. Общественный строй Дагестана в XIX веке. М.: Изд. АН СССР, 1961, 261 с.
196. Центральный Государственный Архив Дагестанской Республики (г.Махачкала).
197. Шихалиев А.М. Из истории города Шемахи второй половины XIX в. (1859-1902). АҚД. Баку, 1968.
198. Шихсаидов А.Р. Дагестан в X-XIV вв. (Опыт социально-экономической характеристики). Махачкала: Даг. кн. изд., 1975, 175 с.
199. Эсадзе Л. Историческая записка об управлении Кавказом. Тифлис, 1907, т.I., 590 с.; т.II, 600 с.

ƏLAVƏLƏR

Xəritələr Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Tarix İnstitutunun direktoru, professor Y.M.Mahmudovun rəhbərliyi və redaktəsi ilə işlənmiş Azərbaycan Tarixi Atlasına istinadən verilmişdir.

AZƏRBAYCAN (e.ə. IV - III əsrlər)

AZƏRBAYCAN (IV - VII əsrlər)

AZƏRBAYCAN ƏRƏB XİLAFƏTİ DÖVRÜNDƏ (VII əsrin II yarısı - IX əsrin I yarısı)

AZƏRBAYCAN (IX əsrin II yarısı - X əsr)

AZƏRBAYCAN (X əsrin sonu - XI əsrin I yarısı)

AZƏRBAYCAN ATABƏYLƏR (ELDƏNİZLƏR) DÖVLƏTİ
(1136 - 1225-ci illər)

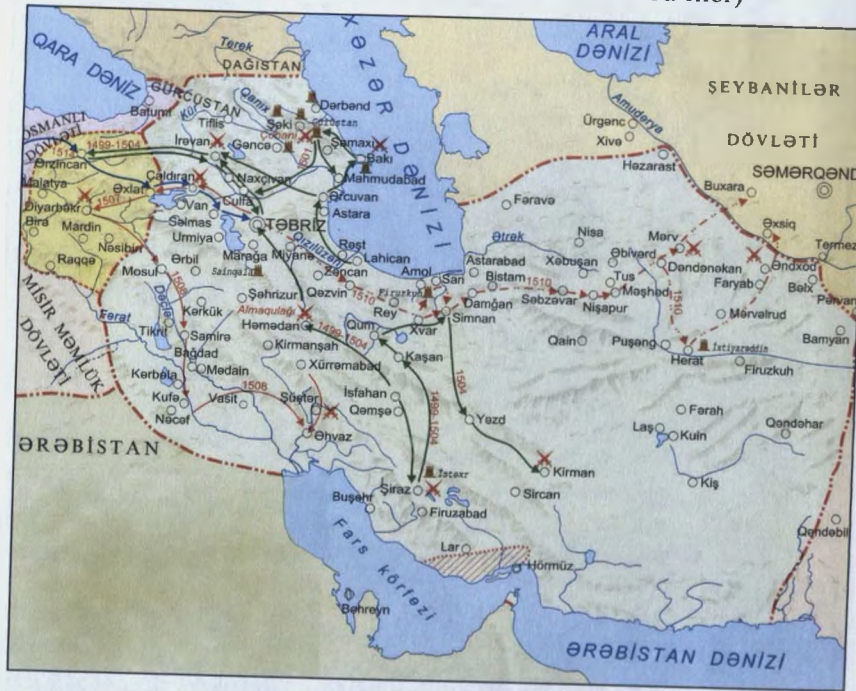
AZƏRBAYCAN (XIII - XIV əsrlər)

AZƏRBAYCAN (XV əsr)

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİ (ŞAH İSMAYİL DÖVRÜ, 1501 - 1524-cü illər)

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİ (ŞAH TƏHMASİB DÖVRÜ, 1524 - 1576-cı illər)

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİ (ŞAH MƏHƏMMƏD XUDABƏNDƏ DÖVRÜ, 1578 - 1587-ci illər)

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİ (I ŞAH ABBAS və SƏLƏFLƏRİ DÖVRÜ, 1587 - 1736-ci illər)

NADİR ŞAH ƏFŞARIN İMPERİYASI (1736 - 1747-ci illər)

AZƏRBAYCAN XANLIQLARI (XVIII əsrin II yarısı)

ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN RUSİYA İMPERİYASI
TƏRƏFİNDƏN İŞĞALININ BAŞLANMASI (1801-1813-cü illər)

ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN RUSİYA
İMPERİYASI TƏRƏFİNDƏN İŞĞALININ BAŞA
ÇATDIRILMASI (1826-1828-ci illər)

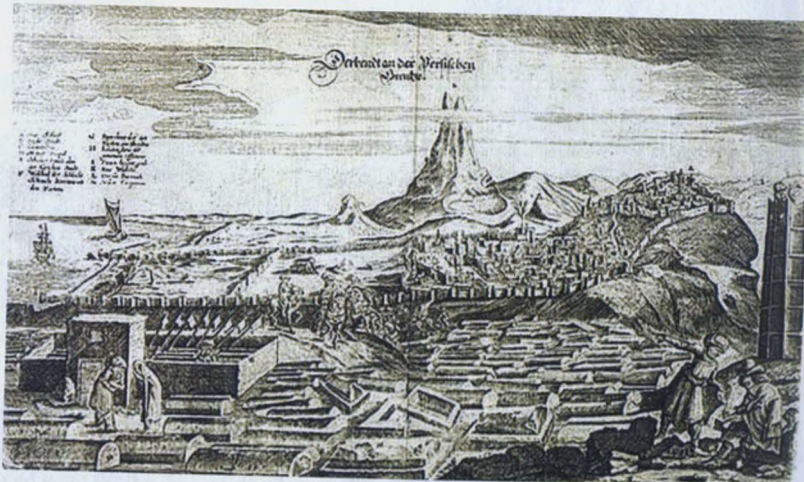
ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN İNZİBATİ-ƏRAZİ BÖLGÜSÜ (XIX əsrin II yarısı - XX əsrin əvvəlləri)

Evliya Çələbi Səyahətnaməsində Azərbaycan.
Babül-Əbvab. Dərbənd. Qravit. G. Sergeyev. səh. 112

Evliya Çələbi Səyahətnaməsində Azərbaycan.
Dərbənd şəhərini və Qırqlar qəbiristanlığını göstərən qravür.
1636. A.Oleari. səh 115.

Evliya Çələbi Səyahətnaməsində Azərbaycan.
Dərbənd. Qravür. səh 240.

Evliya Çələbi Səyahətnaməsində Azərbaycan.
Dərbənd. Qravür. S.Q.Qmelin. 1771. səh 241.

MÜNDƏRİCAT

İTİRİLMİŞ TORPAQLARIMIZIN TARİXİNİN ARAŞDIRILMASI İŞİNƏ MÜHÜM TÖHFƏ ÖN SÖZ.....	3
GİRİŞ.....	7
I. FƏSİL. Dərbənd şəhəri XIX-XX əsrin əvvəllərində	27
II. FƏSİL. Əhalinin say dinamikası, yerləşməsi və tərkibi.....	57
2.1. Əhalinin say dinamikası	57
2.2. Əhalinin yerləşməsi	72
2.3. Əhalinin tərkibi.....	85
III. FƏSİL. Demografik proseslər və miqrasiya	126
IV. FƏSİL. Əhalinin sosial-iqtisadi xarakteristikası	147
NƏTİCƏ.....	198
İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT.....	206
ƏLAVƏLƏR.....	221

ASƏF ADİL oğlu HACIYEV

**DƏRBƏND XIX-XX ƏSRİN
ƏVVƏLLƏRİNDƏ
(tarixi-demoqrafik tədqiqat)**

Formatı: 60x90 ¹/₁₆. Tiraj 600 nüsxə.

Turxan Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi